

Antikvitás & Reneszánsz (A&R)

2. évf. 4. sz. / 2019

TANULMÁNYOK

- Szabó Ferenc Krisztián** Themistoklés praetorsága és a korkyrai háború (Nepos, Them. 2, 1–3) 9-25
- Bán Katalin** Seneca Medeájának örület-metaforái 27-36
- Hajdú Attila** A szofista Kallistratos képei az Athamas-leírásban (Callistr. Stat. 14) 37-59
- Draskóczy Eszter** „Nem vagyok sem Aeneas, sem Pál” – Dante túlvilágjárása és elődei I. Dante és Aeneas 61-87
- Képes Julianna** Békét nem lelek... – Francesco Petrarca 104. szonettjének magyar fordításai 89-100
- Knapp Éva** Vergilius, Horatius és Ovidius magyarországi recepciója Palingenius Zodiacus vitae-jének magyar fordításaiban 101-117
- Fehér Bence** Rovásírással – latinul 119-130
- Máté Ágnes** Bigámia nászajándékba: Samuel Spillenberger nászéneke Máriássy János és Palugyay Zsófia esküvőjére (1635) 131-149
- Szörényi László** Johannes Valentini Lucubrata opuscula poeticohistorica in unum collecta [Az éjjeli mécs világánál alkotott költői-történeti művecskéim egybegyűjtése] (1808) című kötetének őstörténeti vonatkozásai 151-168
- Pataki Elvira** Vergilius Provence-ban: Marcel Pagnol Bucolica-fordítása II. 169-187

FORRÁSKÖZLÉSEK ÉS FORDÍTÁSOK

- Gellérfi Gergő** Most én beszélek! Iuvenalis 1. satírájának fordítása 189-203
- Molnár Annamária** „ante alias venit in mentem [...] Iohanna, serenissima Ierusalem et Sicilie regina” Egy ajánlás tervezett és tényleges címzettje – Johanna királynő és Andrea Acciaiuoli szerepe a De mulieribus clarisban 205-221

SZABÓ FERENC KRISZTIÁN

Themistoklés *praetorsága* és a korkyrai háború (Nepos, *Them.* 2, 1–3)

*It is unquestionable that there are several historical inaccuracies in Nepos' Book on Foreign Generals, but this fact does not give enough basis for rejecting those data as well, which can be found only in the vitae of the author. Some examples of this kind of data can be found in a troublesome-looking section of the Life of Themistocles (2, 1–3); here Nepos writes that the first step of the career of the Athenian was the „praetorship” in a war against Corcyra. By examining the text we raise the following question: is it evidently an error or it can be reconciliated with other sources and our present knowledge? On the basis of the hypothesis that Nepos was the first biographer, who tried to co-ordinate the well-known contradictory sources concerning the deeds of Themistocles, we may get an inside view of Nepos' principles of source-criticism as well. As a result it will be argued that the authenticity of the Corcyrean war cannot be refuted by any of the extant sources, and it can be assumed that in this war – datable to the late 490s – Themistocles was one of the strategoi.*¹

(1) Themistoklés politikai pályafutásának korai – azaz a 490-es évekre eső – szakaszára vonatkozó ismereteink feltételezéseken alapulnak. Amennyiben halikarnasosi Dionysios megjegyzése hiteles, a 493. év *archón epónymosa* Themistoklés volt.² Egyes kutatók erre a tisztségre vonatkoztatják Thukydides utalását, miszerint: ὑπῆρκετο (azaz: a peiraieusi kikötő megerősítése) δ' αὐτοῦ πρότερον ἐπὶ τῆς ἐκείνου ἀρχῆς ἥς κατ'

¹ A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával jelent meg.

² Dion. Hal. 6, 34; vö. MOSSHAMMER (1975: 222–234). Ezen kívül Themistoklés *archónságának* nem maradt egyértelmű és közvetlen nyoma sem a történeti, sem az életrajzi hagyományban. Jóllehet közvetett utalások keresésére vannak próbálkozások; vö. LENARDON (1956: 401–419).

ἐνιαυτὸν Ἀθηναίους ἤρξε (1, 93, 3).³ Továbbá egy Plutarchos *Aristeidés* életrajzában olvasható homályos utalás sejteni engedi, hogy Themistoklés – a címszereplővel együtt – a *stratégosok* egyikeként harcolt 490-ben a marathóni síkon (5, 3).⁴

Cornelius Nepos életrajzának tanúsága szerint Themistoklés pályafutásának „első lépcsőfoka” egy bizonyos korszaki háborúban betöltött *praetori* tisztség volt:

Primus autem gradus fuit capessendae rei publicae bello Corcyraeo, ad quod gerendum praetor a populo factus non solum praesenti bello, sed etiam reliquo tempore ferociorem reddidit civitatem. Nam cum pecunia publica, quae ex metallis redibat, largitione magistratum quotannis interiret, ille persuasit populo, ut ea pecunia classis centum navium aedificaretur. Qua celeriter effecta primum Corcyraeos fregit, deinde maritimos praedones consectando mare tutum reddidit. In quo cum divitiis ornavit, tum etiam peritissimos belli navalis fecit Athenienses. (Them. 2, 1-3)

(2) A *communis opinio* szerint Nepos – vagy forrása – téved,⁵ és a vizsgált szöveghelyen valójában az aiginaiak ellen viselt hadjáratról van szó.⁶

³ Eszerint Themistoklés – haditengerészeti programja részeként – már 493/2-ben megkezdte a Peiraius megerősítését; egy biztonságosabb kikötő kiépítését az ión felkelés bukása után várható perzsa támadás és Aigina fenyegetése egyaránt ösztönözhetette; vö. LENARDON (1956: 401skk). Mások vitatják ezt az értelmezést: FORNARA (1971: 534–540) szerint Thukydides a vizsgált helyen nem egyértelműen az archóni hivatalra céloz, hanem pusztán bizonytalanságát fejezi ki Themistoklés hivatalát illetően: az ἄρχειν igét tehát általános jelentésében használja; GOMME (1945: 261–262) a kérdéses szövegrészt az ἐπιμελετής τῶν νεωρίων tisztséggel hozza összefüggésbe, amit a 480-as évek helyez.

⁴ ἠγωνίσαντο λαμπρῶς τεταγμένοι παρ’ ἀλλήλους ὁ τε Θεμιστοκλῆς καὶ ὁ Ἀριστείδης; vö. LENARDON (1956: 409–410), de Plutarchos megjegyzése – önmagában – nem elég egyértelmű ahhoz, hogy ezt tényként kezeljük; vö. GOMME (1945: 261), PODLECKI (1975: 8).

⁵ Nepost másodrendű szerzőnek tartják, művei forrásértékét pedig csekélynek a bennük található tárgyi tévedések miatt, mondván, hogy a tévedések, pontatlanságok, csúsztatások és ellentmondások *Nepos* hibái, amelyek középszerű írói képességeire, időskori feledékenységére, a (feltételezett hellénisztikus politikai) biográfiai források felületes kezelésére vezethetők vissza; vö. JENKINSON (1967: 10). Nepos *vitáinak* mégis különös jelentőséget ad az a tény, hogy ezek a legkorábbi, teljes terjedelmükben fenn-

Más források ugyanis Themistoklésszel kapcsolatban nem beszélnek korkyrai háborúról, míg a laureioni bányák jövedelmeiből épített hajókat egyöntetűen az *aiginai* háborúhoz kötik.⁷

A két háború azonosításával szemben azonban több érv is felhozható: (a) Az aiginai háborúban (505–481)⁸ az athéniak csupán egyszer arattak győzelmet (490. januárjában), ami korántsem volt döntő jelentőségű.⁹ Ezzel szemben Nepos azt írja, hogy Themistoklés *cum divitiis ornavit (...)* *Athenienses*. (b) Az aiginaiakat 481-ben sem győzték le véglegesen az athéniak, csupán békét kötöttek velük Xerxés támadása miatt.¹⁰ (c) A hagyomány nem szól tengeri kalózkokról.¹¹ (d) A források szerint a „laureioni” hajókat – akár látszólag,¹² akár valóban¹³ – az aiginaiak ellen épí-

maradt politikai életrajzok. Továbbá – minthogy a *politikai* biográfia létezése Nepos előtt nem igazolható (vö. GEIGER 1985) – kérdéses, hogy hadvezér-életrajzai hellénisztikus kori művek kompilációi-e, vagy pedig önálló – történeti munkákon alapuló – forráskutatás és forráskritika eredményei (vö. pl. BRADLEY 1967). Annyi azonban bizonyos, hogy olyan források is rendelkezésére álltak, amelyek mára elvesztek, ezért érdemes figyelmet fordítanunk azokra az adatokra, amelyek másutt nem találhatók meg, vö. pl. BICKNELL (1982: 161–173); LEWIS (1983: 245).

⁶ Id. pl. NIPPERDEY (1962: *ad loc. cit.*); vö. PODLECKI (1975: 108).

⁷ Ld. lentebb.

⁸ Jelen tanulmányban az aiginai háborúhoz kötődő évszámok HAMMOND kronológiáját követik; vö. PODLECKI (1976: 396–413).

⁹ Tekintve, hogy egy hónappal később – több hajót is elveszítve – vereséget szenvedtek (Hér. 6, 93).

¹⁰ Hér. 7, 145.

¹¹ Nepos korában ez viszont súlyos gond (vö. S. Pompeius tevékenysége).

¹² Vö. Thuk. 1, 14, 2.

¹³ Vö. Hér. 7, 144. PODLECKI (1975: 68–69) véleménye szerint Hérodotos kisebbíténi akarta Themistoklés szerepét a görög győzelem kivívásában, és ezért nincs szó nála arról, hogy Themistoklés a várható perzsa támadást szem előtt tartva építtette volna a hajókat. Elképzelhető azonban, hogy Hérodotos itt nem ezzel a szándékkal utal az aiginai háborúra: Themistoklés hajóépítési javaslata az aiginaiakon aratott egyetlen győzelmet (490. január-február) követően talán minden évben napirendre került. Ez alapján Hérodotosnak igazat kell adni, hiszen Themistoklés hajóépítési terve az aiginai háborúban gyökerezett. Másrészt viszont a küszöbön álló perzsa támadás (490), majd a belpolitikai helyzet zavaros volta miatt a terv nem valósult meg. A flotta fejlesztése majd csak az egyre nyilvánvalóbb, újabb perzsa fenyegetéskor vált időszerűvé, Thukydides ezt hangsúlyozza (1, 14, 2). Hérodotos és Thukydides beszámolóit tehát nem mondanak ellent egymásnak, csak eltérő nézőpontból közelítik meg ugyanazt.

tették, ellenük azonban egyszer sem vetették be. Itt viszont az áll, hogy a korkyraiak és a kalózok felett ezzel a flottával győzedelmeskedtek, és Themistoklés *mare tutum reddidit*. (e) Neposnál nincs szó közvetlen perzsa veszélyről, csupán utal arra, hogy mekkora szerepe volt a hadvezér által épített flottának Xerxés támadásakor: *id quantae salutis fuerit universae Graeciae, bello cognitum est Persico* (2, 4). A salamisi csatát közvetlenül megelőző időszokról csak később ír (2, 6), vagyis a korkyrai háborút korábbi időpontra helyezi. Végző soron tehát egyedül az szól az aiginai és a korkyrai háború azonosítása mellett, hogy Nepos azt a laureioni programhoz kapcsolja.

(3) Egyes kutatók – alapvető kritikai érzéket sem tételezve fel Neposnál – azon az alapon tekintik hiteltelennek a bejegyzést, hogy a biográfus itt a *korinthosiak* Korkyra elleni hadjáratát idézi,¹⁴ amiről Thukydides nem sokkal az *aiginai háborúra* tett utalást megelőzően tudósít: τὰς ναῦς κτησάμενοι τὸ ληστικὸν καθήρουν, καὶ ἐμπόριον παρέχοντες ἀμφοτέρωθεν δυνατὴν ἔσχον χρημάτων προσόδω τὴν πόλιν.¹⁵ Ez a szöveghely feltűnően egybecseng ugyan Nepos megjegyzésével (*deinde maritimos praedones consecrando mare tutum reddidit. in quo cum divitiis ornavit, tum etiam peritissimos belli navalis fecit Athenienses*), a thukydidesi korkyrai háború viszont „legalább 260 évvel” megelőzte a peloponnésosi háborút,¹⁶ így súlyos tévedés volna azt Athénál és Themistoklésszel összefüggésbe hozni. Közelebb állhat a valósághoz az a – Nepos megítélését tekintve is méltányosabb – magyarázat, miszerint a biográfus toposzként vette át e sorokat a történetírótól,¹⁷ így próbálva meg Korinthos megerősödéséhez hasonlatossá tenni Athén felemelkedését, ami a flottafejlesztésének volt köszönhető.

Mi az oka annak, hogy a Themistokléshez egyértelműen kapcsolható *aiginai* háború még csak említésre sem kerül az életrajzban? Erre a következő válasz adható: Nepos tudomása szerint nem ez volt a hadvezér *primus gradusa*. Az pedig, hogy később sem utal rá, szintúgy nem

¹⁴ NIPPERDEY (1962: 44–45).

¹⁵ 1, 13, 5.

¹⁶ vö. Thuk. 1, 13, 3.

¹⁷ Az idézett részlet már Thukydidesnél is egy toposz; vö. 1, 4, 1, ahol még a ὡς εἰκόσ kifejezés is szerepel, azaz „amint ez természetes is” (Borzsák István fordítása).

róható fel neki, hiszen – amint hangsúlyozza is – *életrajzot*, és nem történeti munkát ír: nem a tettek hiánytalan felsorolását, hanem a címszereplő jellemének bemutatását tekinti elsődlegesnek.¹⁸ Olvashatta valamelyik (mára már elveszett) forrásában, hogy az athéni hadvezéri pályája egy korkyrai hadjáratral kezdődött.¹⁹ Azt hitelesnek tekintette, ami egyértelműen kitűnik abból, hogy a történet folytatását erre az adatra építette fel, úgymond ehhez „igazította”.

(4) Ilyen formában az meglehetősen zavaros lett, ami magyarázattal szolgálhat arra is, hogy miért nincs nyoma másutt a Themistoklés-vezette Korkyra elleni tengeri ütközetnek.²⁰ Első olvasásra azt mondhat-

¹⁸ *Pelopidas Thebanus, magis historicis quam vulgo notus. cuius de virtutibus dubito quem ad modum exponam, quod vereor, si res explicare incipiam, ne non vitam eius enarrare, sed historiam videar scribere, sin tantummodo summas attigero, ne rudibus Graecarum litterarum minus dilucide appareat, quantus fuerit ille vir* (Pel. 1, 1).

¹⁹ Nepos nagyon kevés forrását említi név szerint, a *Themistocles*ben is csak Thukydidést emeli ki (*Them.* 1, 4; 9, 1–4; 10, 4). Az Alkibiadés-életrajzból viszont tudható, hogy forrásai között volt Timaios is (11, 1), akinek egyik műve, a *ΙΣΤΟΡΙΑ/ΣΙΚΕΛΙΚΑ* (FGrH 566), a nyugati görögségről szólt. A mű több töredéke foglalkozik Korinthos-szal, az egyik szerint Timaios megpróbálta meghatározni Korkyra alapításának évszámát és körülményeit is (FGrH 566 F80); vö. PHILIPP: Korkyra. In: *RE* 1415). Tehát bizonyos részletességgel tárgyalta Korkyra történetét, írhatott egy olyan korkyrai háborúról is, amellyel kapcsolatban megemlítette Themistoklés nevét. Ismert, hogy Nepos írt egy földrajzi témájú munkát is, Timaiost minden bizonnyal ehhez is felhasználta, hiszen Szicíliára vonatkozóan fontos forrás volt. Olvashatta olyan részeit is, amelyek elkerülhették azok figyelmét, akik történetíróként vagy életrajzíróként közelítettek Timaios művéhez: érthető, hogy nem Korkyra történeténél kutattak Themistoklés tettei után. Nepos azonban található (akár itt (is) olyan adatot, ami másutt nem maradt fenn.

²⁰ Ezt leginkább Plutarchostól lehetne számon kérni, aki szintén felhasználta Timaiost [*De exil.* 14. p 605 C (T4e)| *Nikias* 1 (T18); 19, 5 (F100); 28| *Timol.* 41; 4,5 (F116); 36 (F119)| *Dión* 6, 2 (F109); 14, 4(F113); 31, 2 (F114); 35, 6 (F115); 36 (F154)| *Qaest. conv.* 8, 1, 1 p.717C (F105); 5, 3, 2 p. 676D (F118)]. RUSSEL (1973: 42–43) azonban rámutatott a Plutarchos forrásaival kapcsolatos legfőbb problémára: „*an individual scholar could only hope to see a few books that he had heard of; and from this it was inevitable that he should often repeat opinions and references at second or third hand*”. Mindazonáltal JACOBY valószínűnek tartotta, hogy Plutarchos közvetlenül használta fel Timaiost három életrajzához (Nikias, Dión, Timoleón, vö. JACOBY [1926: IIIb 529]). Természetesen nem több feltételezésnél, hogy Nepos forrása ezzel a hellyel kapcsolatban Timaios volt. Miért nem vette át Plutarchos egyenesen Nepostól? Túl azon, hogy talán Nepost is csak másod-

nánk, hogy Nepos maga vonja kétségbe a korkyrai háborút azzal, hogy Themistoklést – miután *médismos* gyanújával távollétében elítélték – éppen Korkyrába „utaztatta”: *non satis tutum se Argis videbat, Corcyram demigravit. ibi cum eius principes insulae animadvertisset timere, ne propter se bellum iis Lacedaemonii et Athenienses indicerent, ad Admetum, Molossum regem, cum quo ei hospitium non erat, confugit* (8, 3).²¹ Ennek az utazásnak azonban van nyoma Thukydidesnél is (φεύγει ἐκ Πελοποννήσου ἐς Κέρκυραν), aki hozzáteszi: ὦν αὐτῶν εὐεργέτης („mivel a korkyraiak jótévője volt”).²² Minden bizonnyal az életrajzíró is érzékelte az ellentmondást a korkyrai háború és az εὐεργεσία között, és – (talán) hogy feloldja azt – az εὐεργεσία-ról nem tesz említést, csupán magáról az utazásról.

Mindazonáltal Themistoklés menekülésével kapcsolatban nem egyedül ezen a ponton tér el az – általa egyébként *expressis verbis* leghitelesebbnek tekintett²³ – thukydidesi beszámolótól: a történetíró szerint a molossosi király, Admétos nem volt barátságban Themistoklésszel (ὄντα αὐτῶ οὐ φίλον),²⁴ míg Nepos azt írja: *Admetum ... cum quo ei hospitium erat* (8, 3).²⁵ Egy *emendatió*val – miszerint Nepos szövegét *non erat*-ra kellene változtatni²⁶ – áthidalható lenne a probléma. Véleményem

kézből ismerte, Plutarchos (is) zavarosnak és emiatt hitelt nem érdemlőnek tekinthette Nepos beszámolóját.

²¹ Vö. PODLECKI (1975: 108).

²² Thuk. 1, 136, 1.

²³ *Ego potissimum Thucydidi credo, quod aetate proximus de iis, qui illorum temporum historiam reliquerunt, et eiusdem civitatis fuit* (Them. 9, 1).

²⁴ Thuk. 1, 136, 2

²⁵ Nepos az életrajzban többször is a thukydidesi hagyománnyal szemben foglal állást. A 6. *caput*-ban megváltoztatja az események thukydidesi sorrendjét; a 8.-ban Themistoklés maga veszi észre, hogy a korkyraiak nem látják szívesen, míg Thukydidesnél a korkyraiak vallják be, hogy félnek a következményektől (1, 136, 1). Nepos Admétos leányáról beszél (8, 4), Thukydides fiúról (1, 136, 3). A 9. *caput*-ban közölt levél számos helyen különbözik a thukydidesi változattól. A 10. *caput*-ban Nepos azt írja, hogy Themistoklés a perzsáknál is jobban beszélt a perzsa nyelvet; ezzel szemben Thukydidesnél a következő található: ὅσα ἐδύνατο κατενόησε (1, 138, 1). Ezenkívül Thukydides szerint Themistoklés nyolcvan (1, 138, 5), Nepos szerint ötven (10, 3) talentum évi jövedelemmel rendelkezett. Felvethető tehát, hogy ezen a helyen is egy Thukydides-től eltérő hagyományt részesít előnyben.

²⁶ Vö. PODLECKI (1975: 109. 36. jz.).

szerint azonban számításba kell venni azt is, hogy Nepos több forrást is felhasználhatott.²⁷ Diodóros (és ezért talán Ephoros) nem ír Themistoklés korkyrai útjáról, Admétost viszont annak barátjaként szerepelteti: ὁ δὲ βασιλεὺς τὸ μὲν πρῶτον προσεδέξατο αὐτὸν φιλοφρόνως.²⁸ A *hospitium*mal kapcsolatos adat így származhat Diodórostól, a korkyrai utazása pedig Thukydidéstől. Az életrajz szövegét tehát szükségtelen *non erat*-ra változtatni: Themistoklés menekülésének története *ebben a formában* Nepos forráskritikája eredményének is tekinthető.

(5) Vizsgáljuk meg, hogy Nepos kronológiájában hová illeszthető be a korkyrai háború! Az auctor Aristeidés-életrajzában az olvasható, hogy Themistoklés döntő szerepet játszott a címszereplő száműzésében: *a Themistocle collabefactus* (sc. *Aristides*) *testula illa exilio decem annorum multatus est* (1, 2). Az is kitűnik, hogy a biográfus nem tudta Aristeidés száműzetésének pontos – jelenlegi ismereteink szerint 482 körülre tehető – évszámát: *hic decem annorum legitimam poenam non pertulit. nam postquam Xerxes in Graeciam descendit, sexto fere anno quam erat expulsus, populi scito in patriam restitutus est, [...] interfuit autem pugnae navali apud Salamina, quae facta est priusquam poena liberaretur* (2, 1).²⁹ Nepos tehát egy korábbi időpontra (fere 485-re) teszi Aristeidés száműzetését, és, jollehet Themistoklés életrajzában nem szerepelteti az „Igazságost”, mégis valószínű, hogy nem a *primus gradus* kifejezést választotta volna, ha a korkyrai háború az *ostrakismos* után történt volna.

Azt tehát, hogy Themistoklés *primus gradus*át – a korkyrai háborút – 485 előttre datáljuk, mindössze egyetlen tényező akadályozza meg: amennyiben elfogadjuk, hogy 485 előtről van szó, akkor a laureioni programot Nepos tévesen kapcsolja össze a korkyrai háborúval. A két esemény együttes említése azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy közülük valamelyik valótlan. Mivel indokolható, hogy – Aiginát még csak

²⁷ Diodóros és Plutarchos több helyen is eltérnek Thukydidéstől. Az eltérések nyilvánvalóan több forrásból erednek, mivel ezek egymástól is eltérnek; vö. FROST (1980: 3–40).

²⁸ Diod. Sik. 11, 56, 1.

²⁹ Közvetlenül ez után azonban megjegyzi: *idem praetor fuit Atheniensium apud Plataeas* (*Arist.* 2, 1), tehát 479-es események kapcsán már újra teljes jogú polgárként beszél a címszereplőről, hiszen az csak így lehetett *stratégos*.

meg sem említve – a „laureioni hajókat” egy korábbi időpontra helyezi? Erre a kérdésre többféle válasz is adható:

(a) A laureioni bányák jövedelmének felhasználására vonatkozóan két eltérő hagyomány ismert.³⁰ Aristotelés szerint Maróneiánál új bányát tártak fel, és az ezüst felosztásának lehetősége ennek kapcsán merült fel, azaz *egy* adott évhez kötődik.³¹ Nepos ezzel szemben – a másik hagyományt követve – azt írja, hogy a jövedelmeket évről évre felosztották (vö. *largitione magistratum quotannis interiret*). Ez alapján Nepos/forrása szerint a flottaépítés – egy kis túlzással – bármelyik évben megtörténhetett, tehát akár korábban is.

(b) Hérodotos szerint a laureioni program Themistoklésnek egy korábbi (ἔμπροσθε ταύτης) – azaz a delphoi jóslatot megelőző – javaslata volt,³² és Thukydides is viszonyítottan közli a hajóépítés időpontját: Ἀθηναίους Θεμιστοκλῆς ἔπεισεν Αἰγινήταις πολεμοῦντας,³³ tehát az „az aiginai háború során”³⁴ történt. Azaz: ha a laureioni program pontos évszáma nem volna ismert (miként Nepos számára nyilvánvalóan nem is volt az) – jelölhetné az 505-től 481-ig terjedő időszak bármelyik évét. A források *relatív* időrendje is lehetőséget adhatott tehát arra, hogy a laureioni program egy 483-nál korábbra tevődjék.

(c) Salamisnál az athéni flotta kétszáz hajót számlált. Hérodotos arról tudósít, hogy Themistoklés kétszáz hajót építtetett;³⁵ Aristotelés³⁶ és Ephoros³⁷ egyaránt száz hajót kapcsol a laureioni programhoz. Nepos ez utóbbi hagyományt követi, de láthatóan számára is kérdéses a hiányzó száz hajó. Szinte észrevehetetlenül iktatja be a következő mondatot: *addunt ad superiores totidem naves triremes* (2, 8) – ti. a delphoi jóslatra hivatkozva; majd „megkönnyebbülten fellelegzik”: *classis communis*

³⁰ FROST (1980: 80–82).

³¹ AP 22, 7.

³² Hér. 7, 144.

³³ Thuk. 1, 14, 3. (Thukydides az 1, 18-ban foglalja időrendbe a perzsa háborúk eseményeit, ott azonban nem tesz említést a flottaépítésről.)

³⁴ Borzsák István fordítása.

³⁵ Hér. 7, 144. (Ezáltal azonban némiképp önellentmondásba keveredik, mert megfélekedezik arról, hogy Athén korábban már rendelkezett ötven hajóval; vö. 6, 89.)

³⁶ AP 22, 7.

³⁷ FROST (1980: 80–82) feltételezése szerint.

Graeciae trecentarum navium, in qua ducentae erant Atheniensium (3, 2). Nepos tehát száz hajót rendel a laureioni programhoz, százat a delphoi jóslathoz. Hérodotos is utal arra, hogy a már meglévő kétszáz mellé a delphoi jóslat hatására további hajók épültek,³⁸ az azonban aligha képzelhető el, hogy (újabb) százról legyen szó, hiszen Salamisnál összesen kétszáz hajóból állt az athéni flotta. Nepos tévedése azonban magyarázható azzal, hogy ez a száz hajó az a száz hajó, amit 483-ban Themistoklés javaslatára építettek a laureioni ezüsből. Vagyis a „valódi” laureioni hajók nyomai megvannak Nepos szövegében, de időben korábbra helyeződnek, és összekapcsolódnak a címszereplő *primus gradus*ának tekintett korkyrai háborúval.

(d) Az anyag elrendezése az életrajzban szintén azt sugallja, hogy két – egymást nem szorosán követő – eseményről (ti. „laureioni” illetve a „delphoi” hajóépítés) van szó. Neposnál „megfér” egymás mellett a korkyrai háború és a laureioni program. Laureion előbbre helyezése tévedés, de pusztán ezen az alapon nem kérdőjelezhető meg egyúttal a korkyrai háború hitelessége is. Az, hogy más szerzőnél nem maradt nyoma a háborúnak, önmagában szintén nem elégséges ellenérv.

(6) Vizsgáljuk meg, hogy a korkyrai háború összeegyeztethető-e az ismert forrásokkal! Nepos Thukydidéstől tudhatott arról, hogy a perzsa háborúk előtt Korkyra haditengerészete erős volt,³⁹ Athéné pedig gyenge.⁴⁰ Hogyan lett volna képes az athéni flotta diadalmaskodni Korkyra felett, ha Thukydidés szerint a vele azonos színvonalon álló Aiginát év-

³⁸ Hér. 7, 144.

³⁹ Thukydidés írja, hogy a legelső tengeri ütközet a korinthosiaiak és a korkyraiak között zajlott (1, 13, 4) és hogy a Korkyra az elsők között tett szert nagyobb számban triérésekre (1, 14, 1). Hérodotos szerint Xerxés támadása előtt a szövetséges görögök szükségesnek tartották, hogy megnyerjék a korkyraiak támogatását (7, 145), ami hatvan hajót jelentett (7, 168).

⁴⁰ A hagyomány szerint Athénban az első triérések Themistoklés hajóépítési programjával jelentek meg. Thukydidés az athéni flotta erejéről a perzsa háborút megelőző korszakban így ír: Ἀθηναῖοι ... βραχέα (ναυτικά) ἐκέκτηντο, καὶ τούτων τὰ πολλὰ πεντηκοντόρους (1, 14, 3). Jóllehet JORDAN a τὰ πολλὰ kifejezést úgy értelmezi, hogy Athén *többnyire* ötvenevezősökből álló flottájában néhány triérés már Themistoklés tevékenysége előtt is helyet kapott (JORDAN [1975: 1–20]); ennek azonban a feltételezés szintjén kell maradnia.

tizedeken keresztül képtelen volt legyőzni?⁴¹ Nepos talán erre próbált magyarázatot adni úgy, hogy időben korábbra tette a laureioni programot. Mint láttuk, ez tévedés – még ha Nepos (feltételezett) forrásaiból logikusan levezethető is –, így a hitelesség vizsgálatakor az életrajzíró magyarázata nem vehető figyelembe. A megoldás kulcsa véleményem szerint az lehet, hogy az athéniak nem egyedül harcoltak a korkyraiak ellen, mi több: talán nem is ők állították ki a hajóhad nagy részét. A *bello Corcyraeo* kifejezés megengedi azt az értelmezési lehetőséget, hogy a háborúban több polis is részt vett.⁴²

Korkyra és Korinthos „ősidők óta tartó” viszálykodása közismert,⁴³ miként az is, hogy Athén Korinthossal különösen jó kapcsolatot ápolt a kérdéses időszakban:⁴⁴ így Korkyrát közös ellenségnek tekinthették. Tételezzük fel, hogy Nepos forrásában még *korinthosi*-korkyrai háborúról volt szó, amelyben Themistoklés vezette az athéni szövetségeseket. Nepos pedig azért mutatta be *athéni nézőpontból* a háborút, mert Themistoklés életrajzáról van szó. Számára nem annak volt jelentősége, hogy a címszereplő a *korinthosiak* oldalán győzött, hanem annak, hogy ez pályafutásának *primus gradusa*, aminek – összefüggésbe hozva Laureionnal – messze ható következményei lettek. (A Korinthosra utaló, toposznak is felfogható megjegyzés – *maritimos praedones consectando mare tutum reddidit* – alátámaszthatja ezt a felvetést.)

De mi érdeke fűződhetett Athénnek ahhoz, hogy harcba szálljon Korkyra ellen? Nepos számára ismert volt Thukydidéstől, hogy az első triéréseket a korinthosiaiak építették, ők rendelkeztek a legfejlettebb hajóhaddal.⁴⁵ Aligha lehettek rászorulva az alacsonyabb színvonalon álló athéni flotta támogatására. Feltevésem szerint Athén nem elsősorban hajókat, hanem legénységet bocsáthatott Korinthos rendelkezésére. Parancsnokuk Themistoklés lehetett, céljuk pedig a *triérés*-harcmódor

⁴¹ Vö. 1, 14, 3.

⁴² Vö. pl. *Peloponnesio bello* (Nepos, *Conon* 1, 1)

⁴³ Hér. 6, 89; Thuk. 1, 13, 4.

⁴⁴ Hér. 6, 89.

⁴⁵ Thuk. 1, 13, 3.

megismerése (erre utalhat a *tum etiam peritissimos belli navalis fecit Athenienses* megjegyzés).⁴⁶

(7) Feloldható az az ellentmondás is, hogy Themistoklés első útja Argosból való menekülése után éppen korábbi ellenségéhez, Korkyrába vezetett. Tudható-e, hogy mi volt az a bizonyos *εὐεργεσία*, amire Thukydides ugyan utal, de nem részletezi?⁴⁷ Ezt Nepos nem tudta értelmezni, ezért nem említette. Plutarchos a következő magyarázattal szolgál:

γενόμενος (sc. Themistoklés) γὰρ αὐτῶν κριτῆς πρὸς Κορινθίους ἐχόντων διαφορὰν, ἔλυσε τὴν ἔχθραν εἴκοσι τάλαντα κρίνας τοὺς Κορινθίους καταβαλεῖν καὶ Λευκάδα κοινῇ νέμειν ἀμφοτέρων ἄποικον.⁴⁸

Plutarchos forrása minden bizonnyal Theophrastos volt:

Ξεόφραστος
[δὲ ἐν τοῖς περὶ] καιρῶν φησ[ὶ] δια
[φορὰν ἔχει]ν τοὺς Κερκυραῖ[ο]υς
[Κορινθίους] καὶ διαιτητὴν γε
[νόμειν]ον κρεῖναι ἀποδοῦ
ν[αι] Κερκυρ[α]ίοις τὸν Κορινθί

⁴⁶ A korkyrai háború, amelyben Themistoklés is részt vett, a korinthesiak fényes győzelmével ért véget. Az athéniak kísérletet tettek az új „fegyvernem” bevetésére az aiginaiak ellen, akik ekkor még szintén nem rendelkeztek ezzel a fejlett technikával. A biztos győzelem reményében kölcsönöztek a korinthesiaktól húsz hajót (minden bizonnyal triéréseket), és győztek is (vö. Hér. 6, 89); HAMMOND kronológiája szerint ez 490. január-februárban történt. Themistoklés talán itt is tevékeny szerepet vállalt, hiszen talán *stratégos* volt a marathóni csata évében; vö. LENARDON (1956: 409–410). (Ezen kívül ha részt vett a korkyrai háborúban, akkor tapasztalatokkal is rendelkezett a triérés-harcmodort illetően.) Erre (az időszakra) utalhat Stésimbrotos azon megjegyzése, hogy Themistoklés Μιλτιάδου ἀντιλέγοντος vitte véghez hajóépítési programját (FGrH 107 F2). Meg kell jegyeznünk azonban, hogy Stésimbrotos művének hitelessége vitatott: szerkesztési elveinek egyike lehetett, hogy az egy időben vagy közel egy időben élt emberek életpályáját párhuzamba állította, továbbá a mű megbízhatóságát csökkenti annak feltételezhetően tendenciózus volta is (vö. CARAWAN [1989: 144–161]; TSAKMAKIS [1995: 129–152]).

⁴⁷ 1, 136, 1.

⁴⁸ *Them.* 24, 1.

ω[ν δῆ]μον εἴκοσι τάλαντα [Λευ]
 κ[άδα καὶ κο]ι [νῆι νέμειν] ἀ[μφοτ]
 [έρων ἄποικον -----]⁴⁹

Frost ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy az ἔλυσε τὴν ἔχθραν nem szerepel a töredékben, az csak Plutarchos értelmezése.⁵⁰ Szerinte Leukas felosztása a 480-as években történhetett, amit azzal indokol, hogy Korinthos aligha fogadta volna el Themistoklész döntőbíróinak a salamiszi ütközet után, amikor is az összetűzésbe került Adeimantossal.⁵¹ Ezzel szemben viszont – amennyiben a korkyrai háború hiteles történeti adat – a salamiszi ütközet előtt Themistoklész bíraskodását a *korkyraiak* ellenezték volna.

Egy Thukydidesz-scholion a következőképpen magyarázza az εὐεργεσία-t:

ἐπειδὴ γὰρ οὐ συνεμάχουσαν οἱ Κερκυραῖοι τῇ Ἑλλάδι κατὰ τοῦ Βαρβάρου, ἀλλὰ ἐσοφίσαντο, ἔμελλον αὐτοὺς ἀνελεῖν οἱ πολεμήσαντες. ὁ δὲ Θεμιστοκλῆς ἐκώλυε, λέγων ὅτι, εἰ τοῦτο γένηται, καὶ τὰς μὴ συμμαχησάσας πόλεις ἀνέλωμεν, μείζον πάθος ἔσται τῇ Ἑλλάδι ἢπερ ὁ Πέρσης κυριεύσας ἐπεξῆλθε. διὰ τοῦτο ἦν εὐεργέτης αὐτοῖς. (*Schol. od. 1, 136, 1*)⁵²

Ezt a magyarázatot a kutatók elvetik, mondván, hogy még a valóban médbarát polisokat is mindössze az Amphiktyóniából való kizárással fenyegették.⁵³ Plutarchosnál azonban arról is szó van, hogy Themistoklész védelmébe vette ezeket a városokat, úgy tűnik: egy igen súlyos vitában.⁵⁴ Ebben a vitában Korkyráról is szó eshetett – egyesek talán egyenesen az elpusztítását követelték, ami érthető lett volna, hiszen a hatvan korkyrai hajó jelentős mértékben növelte volna a szövetségesek győzelmi esélyeit Salamisnál; Hérodotos is azt sugallja, hogy senki nem hitte el

⁴⁹ *P.Oxy.* vii 1012C.

⁵⁰ FROST (1980: 200–203).

⁵¹ *Vö. Hér.* 8, 59; 8, 61.

⁵² *Vö. FROST* (1980: 201).

⁵³ *Vö. Plut. Them.* 20, 3.

⁵⁴ Plutarchos pontosan csak Thesszáliát, Argost és Thébait nevezi meg (*vö. Them.* 20, 3).

a korkyraiak „átlátszó” érveit, amelyekkel késésüket indokolták.⁵⁵ (Ezen kívül bizonyos megtorló intézkedéseket mégiscsak tettek a médeket támogatók ellen a háború után.)⁵⁶ Ha Themistoklés kiállt a korkyraiak megbüntetése ellen ebben a vitában, ahogy ez a scholiastánál olvasható, azt a korkyraiak valóban nagy *εὐεργεσία*-ként értékelték, ami feledtethette korábbi háborús sérelmeiket.

Megítélésem szerint tehát az *εὐεργεσία* és a döntőbíráskodás két külön esemény, Plutarchos tévesen azonosítja azokat. Leukas felosztásának időpontja ismeretlen, és Theophrastos töredéke alapján még közelítőleg sem datálható. Korkyra és Korinthos ellenségeskedése jóval a perzsa háborúk előttre nyúlik vissza, és a perzsa háborúk után is folytatódott. Talán csak Plutarchos kapcsolta össze Korinthos és Korkyra konfliktusát a Thukydidésnél található *εὐεργεσία*-val, amit az is megerősíthet, hogy Plutarchos hozzáteszi: ἔλυσε τὴν ἔχθραν. Minden bizonnyal azért egészítette ki Theophrastost, mert csak ezzel a kiegészítéssel „válhatott” a theophrastosi *διαιτητής* – és a plutarchosi *κριτής* – thukydidési *εὐεργέτης*-szé.

Amennyiben a Theophrastos-hely hiteles, a döntőbíráskodás a salamisi csata után történhetett, és nem a 480-as években, ahogyan azt Frost véli. Egyrészt azért, mert az *εὐεργεσία* a salamisi csata után történt, és ezt megelőzően a korkyraiak nem tartották volna elfogulatlanak Themistoklét egy Korinthos és Korkyra közti viszályban. Másrészt Themistoklés „egy csapásra” egész Hellasban nagy tekintélyre tett szert – egészen a 472. évi száműzetéséig.⁵⁷ Kétlem, hogy az Adeimantossal való berzenkedés befolyásolta volna megítélését, akár a korinthisiak szemében is. Amennyiben tehát Themistoklés *διαιτητής*/*κριτής* volt, annak 480 és 472 között kellett történnie. A korkyrai háború és Themistoklés korkyraiaknak tett *εὐεργεσία*-ja tehát nem feltétlenül mondanak ellent egymásnak.

A korkyrai háború összeegyeztethető Thukydidés beszámolójával is, illetve az alapján nem cáfolható. A történetíró értesülései szerint a korkyraiak csak kevéssel a perzsa háborúk és Dareios halála előtt építet-

⁵⁵ Hér. 7, 168.

⁵⁶ Vö. Hér. 7, 213; Thuk. 1, 98, 2.; Plut. *Cimon* 8, 3–4.

⁵⁷ Hér. 8, 124, 1.

tek nagyobb számban triéréseket:⁵⁸ talán éppen a fejlettebb korinthosi haditengerésztől elszenvedett vereség hatására korszerűsítették flottájukat. Hérodotos szerint a korkyraiak 480-ban hatvan hajóval rendelkeztek, flottájuk egy része biztosan triérés volt.⁵⁹ Ígéretük ellenére nem támogatták a szövetséges flottát Salamisnál, ahol az athéni hajók voltak a legnagyobb számban: ennek háttérében az *is* állhatott, hogy így akartak elégtételt venni rajtuk a korábbi háború miatt.

Nem zárható ki tehát, hogy Athén – az 505 óta tartó aiginai háborúval egy időben – Korkyrával is háborúzott. Természetesen ez utóbbi nem lehetett olyan nagy horderejű, hogy száz hajót kelljen építeni hozzá; a fentiek alapján egyébként is belátható, hogy ez tévedés. A háború egyetlen okból lehetett figyelemre méltó az életrajzíró számára: Themistoklés ekkor *praetor* volt.

(8) Nem egyértelmű, hogy Nepos itt a Themistoklés által viselt közhivatalok (archón illetve stratégos) közül melyikre utal, ugyanis következetlenül fordítja a görög tisztségneveket latinra.⁶⁰ A jelenlegi ismereteink szerint Themistoklés „első lépcsőfoka” az archón epónymosi tisztség volt. Nepos Themistoklés katonai tevékenységének tárgyalása után, a 6. *caput* legelején tér rá a békeidőben végrehajtott tettek bemutatására, ahol első helyen a Peiraiеus kiépítését említi: *Magnus hoc bello Themistocles fuit neque minor in pace. cum enim Phalerico portu neque magno neque bono Athenienses uterentur, huius consilio triplex Piraei portus constitutus est iisque moenibus circumdatus, ut ipsam urbem dignitate aequiperaret, utilitate superaret.*⁶¹ Tudomása volt tehát arról, hogy a kikötő kiépítése viszony-

⁵⁸ Thuk. 1, 14, 2.

⁵⁹ Vö. Hér. 7, 168.

⁶⁰ Aristeidés *praetor* volt Platainál (*Arist.* 2, 1), Pausaniast *dux*ként szerepel (*Paus.* 2, 3), Kimón viszont *imperator*ként (*Cimon* 2, 2). Alkibiadésszel kapcsolatban Nepos megjegyzi: *ad quod gerendum ipse dux delectus est* (*Alcib.* 3, 1), ami formailag szinte teljesen azonos a Themistoklés *praetor*rá választásáról szóló hellyel: *ad quod gerendum praetor factus* (*Them.* 2, 1). Az előbbi esetben egyértelműen a stratégosi hivatalról van szó, ezért azt lehetne mondani, hogy a *dux* jelöli a stratégosi hivaltalt. Ez azonban kétséges, hiszen a spártai Pausanias is *dux* volt. Nepos tehát következetlen a hadvezért jelölő latin szavak használatában, ezért merülhet fel a kérdés, hogy a vizsgált helyen Nepos melyik hivatalra céloz.

⁶¹ 6, 1.

lag korán kezdődött meg.⁶² A jelen vizsgálat szempontjából azonban sajnálatos, hogy azt a szerkesztői elvet választotta, hogy külön tárgyalja a címszereplő békeidős tevékenységét, hiszen így nem állapítható meg a *primus gradus* és a peiraieusi építkezés egymáshoz viszonyított időrendje.

Nepos talán nem ismerte halikarnassosi Dionysios bejegyzését a 493-as archónságról, és pusztán Thukydides alapján ő sem állíthatta, hogy Themistoklés *viselte* ezt a tisztséget. Továbbá külön tárgyalja a peiraieusi építkezést, pedig Thukydides alapján mást nem köthetett az archóni évhez. Nem feltétlenül kell azonban a korkyrai háborút az archóni évhez kapcsolni; az *ad quod gerendum* kifejezés inkább a *stratégosi* hivatal sugallja. Az is elképzelhető, hogy az archónság évéhez igen közelre datálható korkyrai háború Neposnál (vagy forrásában) össze mosódott az archónsággal.

(10) Összegezve tehát: az események – a korkyrai háború hitelessége esetén – a következőképpen rekonstruálhatók: Az aiginai háború elhúzódása és a kisázsiai ión felkelés leverése egyaránt ösztönözhetette az athéni hajóhad fejlesztését már a 490-es évek végén. Themistoklés 493-as archónsága – az ehhez kapcsolható peiraieusi építkezések – a haditengerészet hosszútávú fejlesztési tervének kiindulópontjaként értelmezhetők. Athén szövetségese, Korinthos a görög polisok között a kor legjelentősebb tengeri hatalmával rendelkezett. Kézenfekvő lehetett az athéni vezetés számára, hogy szövetségesehez, Korinthoshoz fordul segítségért a korszerűsítés ügyében. Saját triérések építésének nem volt értelme mindaddig, amíg nem rendelkeztek erre kiképzett legénységgel (illetve egy fejlettebb kikötővel). Erre Themistoklés vezetésével, Korinthossal szövetségben a korkyrai háborúban kerülhetett sor. Ezt egy „főpróba” követte: kölcsönöztek a korinthosiaktól húsz triérést, amelyekkel sikerült Aigina felett diadalmaskodniuk 490-ben.⁶³

⁶² Thukydides ugyanis előbb az ún. „hosszú falakról” ír (1, 90–91), és ezt követően jelzi, hogy befejeződött a Peiraieus kiépítése (1, 93).

⁶³ Névleges összegért, hajónként mindössze öt drachmáért; csak amiatt nem ingyen, mert a korinthosi törvények tiltották az ingyenes hajókölcsonzést (Hér. 6, 89) – melyekkel úgymond próbautat tettek. Az aiginaiak felett aratott győzelmet azonban a haditengerészet erősítését támogatók a 490. évi perzsa támadás miatt nem tudták kiaknázni. Ezt követően Themistoklés egy időre politikája feladására kényszerült. 490

Az athéni flotta élére a korábban már jártasságot szerzett Themistoklést jelölhették, aki az ugyanebben az évben bekövetkező perzsa támadás idejére is hivatalában maradt. (Ez megmagyarázná, hogy a források miért nem említik a marathóni stratégosok között.) Minthogy a marathóni győzelem a hoplita-harcmodor sikere volt, a flotta fejlesztése lekerült a napirendről: az majd csak a belpolitikai küzdelmek csillapodása után, illetve az újabb perzsa fenyegetés közeledtekor kerülhetett újra napirendre.

(11) Vitán felül áll, hogy Cornelius Nepos életrajzaiban számos tárgyi tévedés található, ez azonban nem adhat okot egyúttal azoknak az adatoknak az elvetésére is, amelyek egyedül Nepos *vita*iban hagyományozódnak tovább. Tekintve, hogy ő lehetett az első biográfus, aki megkísérelte összehangolni a közismerten ellentmondásos Themistoklész-hagyományt, neki magának kellett felkutatnia, feldolgoznia és értékelnie a – gyakorta nehezen értelmezhető és egymásnak ellentmondó – forrásokat. Nepos beszámolója a korkyrai háborúról ebben a formában – azaz hogy ezzel összefüggésbe hozza a laureioni programot – valótlan, de ez nem jelenti egyúttal azt, hogy a korkyrai háború hitelességét ne vizsgálhatnánk. Mint láttuk: Nepos tévedései – ebben az esetben – nem feltétlenül a források figyelmetlen kezeléséből eredhetnek, hanem az ellentmondásos történeti hagyományból, illetve az abban való eligazodás (forráskritika) nehézségeiből.

Felhasznált irodalom

- BICKNELL 1982 P. BICKNELL, *Themistokles' Father and Mother*, *Historia*, 31 (1982), 161–173.
- BRADLEY 1967 J. R. BRADLEY, *The Sources of Cornelius Nepos. Selected Lives*, Harvard, 1967.
- CARAWAN 1989 E. M. CARAWAN, *Thukydides and Stesimbrotos on the exile of Themistocles*, *Historia*, 38 (1989), 144–161.
- FORNARA 1971 W. FORNARA, *Themistocles' Archonship*, *Historia*, 20 (1971), 534–540.
- FROST 1980 F. J. FROST, *Plutarch's Themistocles*, Princeton, 1980.
- GEIGER 1985 J. GEIGER, *Cornelius Nepos and Ancient Political Biography*, Stuttgart, 1985.

után azonban évről évre javasolhatta a népgyűlésnek, hogy építsenek triéréseket a laureioni ezüsből. (Erre utalhat Hérodotos megjegyzése, miszerint ez Themistoklész korábbi javaslata volt; 7, 144).

- HAMMOND 1955 N. G. L. HAMMOND, *Studies in Greek Chronology of the sixth and fifth centuries B.C.*, *Historia*, 4 (1955), 371–411.
- JACOBY 1926 F. JACOBY, *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, Leiden, 1926.
- JENKINSON 1967 E. JENKINSON, *Nepos – An Introduction to Latin Biography*, in: Th. A. Dorey (ed.), *Latin Biography*, London, 1967, 1–15.
- JORDAN 1975 B. JORDAN, *The Athenian Navy in the Classical Period*, Berkeley, 1975, 1–20.
- LENARDON 1956 R. J. LENARDON, *The Archonship of Themistokles*, *Historia*, 5 (1956), 401–419.
- LEWIS 1983 D. M. LEWIS, *Themistokles' Mother*, *Historia*, 32 (1983), 245.
- MOSSHAMMER 1975 A. A. MOSSHAMMER, *Themistocles' Archonship in the Chronographic Tradition*, *Hermes*, 103 (1975), 222–234.
- NIPPERDEY 1962 K. NIPPERDEY (erkl.): *Cornelius Nepos*, Berlin, 1962.
- PODLECKI 1975 A. J. PODLECKI, *The Life of Themistocles*, London, 1975.
- PODLECKI 1976 A. J. PODLECKI, *Athens and Aigina*, *Historia*, 25 (1976), 396–413.
- RUSSEL 1973 D. RUSSEL, *Plutarch*, London, 1973.
- TSAKMAKIS 1995 A. TSAKMAKIS, *Das historische Werk des Stesimbrotos von Thasos*, *Historia*, 44 (1995), 129–152.

BÁN KATALIN

Seneca *Medeájának* örület-metaforái

Seneca's tragedies are characterized by widespread use of metaphors, emotions and personality traits of heroes and heroines often appear in imagery representations. In my study, I intend to examine the central anger metaphors and pictorial representations of Seneca's Medea, that is, the metaphors of various manifestations of the sea storm, the fire and the snake which are represented and in many cases intertwined with each other in the character of the heroine. The Medea is a drama of the anger, the destructive forces in the soul, the revenge, which Seneca often expresses with the use of these pictorial representations and compares them to the destructive forces of nature. Their various aspects are complex and versatile in Seneca's prose and poetry.¹

Seneca tragédiáit tudatos, széleskörű metafora- és szimbólumhasználat jellemzi, a főhősök érzelmei és személyiségvonásai sokszor képi ábrázolásokban jelennek meg.

A *Medeában* is megfigyelhetjük e harag- és örület-metaforákat, képi ábrázolásokat, főként a tengeri vihar különböző megjelenési formáinak valamint a tűznek és a kígyónak a szimbolikáját: ezek a képi elemek egységesen jelen vannak és sok esetben össze is fonódnak egymással a főhős karakterábrázolásában. A *Medea* a harag örületének drámája, s az indulatok természetét Seneca igen gyakran e képi világ segítségével jeleníti meg, mibenlétüket a természetben előforduló romboló erőkkel veti egybe. Összehasonlítva Euripidessel, Seneca a hősnő haragját sokkal több esetben fejezi ki e képi reprezentációkkal, metaforái nem pusztán díszítőelemek, hanem kognitív tartalommal bírnak, amelyekkel a költő tudatosan közvetíti az emberi indulatokkal kapcsolatos sztoikus nézete-

¹ A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával jelent meg.

it.² Mivel e metaforák használata nem korlátozódik Seneca drámaköltészetére, érdemes prózáját is megvizsgálni, hogy szerepét teljes mértékben megértsük.

Seneca prózájában a vihar változatos képi megjelenítéseit használja az emberi érzelmek, indulatok kapcsán – mindenekelőtt a *De Tranquillitate animi*ben és a *De Irában*. A nyílt tengeren tomboló vihar az emberi dühöt, a lélek háborgását és bizonytalanságát jelképezi, e képi reprezentáció az ideális sztoikus lelkiállapot ellentétéként jelenik meg annak kontrasztjaként. Seneca számára a természet inspirálta metaforák különösen fontosak a természet iránti nyilvánvaló érdeklődése miatt. Az a gondolat, hogy a természettel összhangban kell élni, Seneca munkássága nagyobb összefüggéseinek megértéséhez alapvető. A vihar képe ilyen módon nem pusztán elszigetelt metafora, hanem mind a senecai filozófiához, mind a szerző stílusához szervesen kapcsolódik.

Seneca metaforakészletében ezek az alakzatok tematikailag rendszerre szerveződnek. A vihar metaforája nem csupán egyetlen érzelmi állapotot reprezentál, hanem két további kulcsfontosságú szempontot is tartalmaz: a vihar dühe és ereje egyrészt az emberi haragot jelképezi, másrészt kaotikussága a lélek hullámozását és bizonytalanságát jeleníti meg.³

A vihar metaforáját ebben az értelemben alkalmazza Seneca a *De Irában* is. A harag itt viharként tombol: *tempestas (...) desaevit* (Sen. *Ir.* 3, 1, 1). A vihar természeti képe írásai tükrében világos kapcsolatban áll a harag filozófiai koncepciójával. Szerinte valamennyi indulat közül a harag a legveszélyesebb, mert nem fokozatos, hanem könyörtelenül és fékezhetetlenül csap le, mint a villám és a zivatar.⁴ Ebben a közvetlen összehasonlításban a harag kontrollálhatatlan intenzitására vonatkozóan Seneca a vihart a képi ábrázolás segítségével az érzelem szimbólumává teszi.

² BARTSCH (2009: 213).

³ LETICA (2016: 51).

⁴ Sen. *Ir.* 3, 1, 4: *Etiam si resistere contra adfectus suos non licet, at certe adfectibus ipsis licet stare: haec, non secus quam fulmina procellaeque et si qua alia inrevocabilia sunt quia non eunt sed cadunt, vim suam magis ac magis tendit.*

A viharképek metaforájának másik vonatkozási pontja a bizonytalanság, a lélek hullámzása. Ez elsősorban a *De Tranquillitate Animi*-ben jelenik meg. Seneca filozófiája a sztoikus nyugalmat tűzi ki célként olvasói számára, ezért a bizonytalan elmét az ezernyi hullám képével jeleníti meg: *mille fluctus mentis incertae* (Sen. *Tranq.* 11, 10), továbbá azt is kifejti, hogy sok „viharral” kell szembeszállniuk azoknak, akik nem következetesek és nem egy útra összpontosítanak.⁵

A metafora két komplementer jelentése egyszerre jelenik meg Seneca *Medeájában* a harag és a bizonytalanság kifejezésére. Mind a dajka, mind maga Medea utal örült, instabil és düh vezérelte állapotára a vihar különböző képi ábrázolásaival. A dajka, aki Medea elkövetkezendő tetteinek kiszámíthatatlansága miatt aggódik, a hullámveréshez hasonlítja Medea érzelmi állapotát, s azon tűnődik, hová fog lecsapni, és hol fog megtörni e tajtékozó víztömeg.⁶ A felkavart víz és a hullámok metaforájával Seneca Medea haragját és változékonyságát egyetlen erőteljes költői képpel illusztrálja. A hullámverés ábrázolása nem csupán romboló jellegű, hanem a lélek bizonytalanságának, ingadozásának, változékonyságának kifejezője is. Később Medea ugyanezzel jellemzi saját érzelmi állapotát, amikor haragját és lelki ingadozását erős hasonlattal fejezi ki: ahogyan a szelek háborúznak, korbácsolják a tajtékot, ahogyan forrong a tenger, úgy hullámzik lelke is, s úgy szakítja kétfelé az örvény.⁷ Seneca itt is felhasználja a vihar természeti képét közvetlen összehasonlítás formájában. A szelek haragosan háborúznak (*bella... gerunt*), a *dubiumque fervet pelagus* kifejezések pedig szintetizálják a metafora két kulcsfontosságú aspektusát: a tenger bizonytalanul zúg haragjában.

Ahogy a forgószelek és a természet más erői olykor felborítják a világ természetes rendjét, úgy a Seneca által megjelenített lelki „forgószelek”, az alkalmi, de olykor elkerülhetetlen indulatok is természetes erők, ame-

⁵ Sen. *Tranq.* 9, 3: *non potest umquam tanta uarietas et iniquitas casuum ita depelli, ut non multum procellarum irruat magna armamenta pendentibus.*

⁶ Sen. *Med.* 390–392: *haeret minatur aestuat queritur gemit. quo pondus animi verget? ubi ponet minas? ubi se iste fluctus franget? exundat furor.*

⁷ Sen. *Med.* 9, 39–44: *anceps aestus incertam rapit; ut saeva rapidi bella cum venti gerunt, utrimque fluctus maria discordes agunt dubiumque fervet pelagus, haud aliter meum cor fluctuatur: ira pietatem fugat iramque pietas.*

lyek legyőzhetik a racionális gondolkodást.⁸ Ennek értelmezésében a forgószelel nem feltétlenül konkrét érzelmeket szimbolizál, inkább azt sugallja, hogy a szelek természetüknél fogva kaotikus jellegűek, s ily módon tükrözik a nem sztoikus eszmék vezérelte emberi természetet. Így, bár a haragot és a lélek ingadozását viharképpel illusztráló metaforák döntő fontosságúak Senecánál, a szerző voltaképpen az emberi természetet jelképezi globálisan, mindazokét, akik nem gyakorolják a sztoikus filozófiát.⁹ Ezt a mindent magába foglaló vihar analógiája érzékelteti a *De irában*. A vonatkozó helyeken Seneca a vihar képzetében találja meg az emberi érzelmek, indulatok végső analógiáját: éppen úgy, ahogyan a felső légkör mentes minden zavartól, azaz felhőktől, viharoktól és szélfúvástól, az ideális sztoikus elme is, magasztos és bölcs lévén, mentes a túlzásoktól és olyan indulatoktól, mint a harag, a lelki bizonytalanság. Azonban ahogy a légkör alacsonyabb részein olykor villámok cikáznak, és viharok dúlnak, úgy a gyarló emberben is lelki vihar tombolhat, amit harag, bosszú és szenvedély kísér.¹⁰

Összegezve: Medea haragjának jellege, megnyilvánulási módja és abból születő bosszúja a senecai viharképek arcát mutatja, azaz ingadozó, változékony, kiszámíthatatlan, féktelenül áramló, háborgó, megállíthatatlan és romboló.

A tűzmotívum – a viharhoz hasonlóan – ugyancsak az emberi harag és szenvedély rombolásának bemutatására szolgál Senecánál. A tűz a természet egyik legerősebb és legpusztítóbb eleme, amely a filozófus számára az emberi haraghoz hasonlatos: ha egyszer megadjuk neki magunkat, aligha akadályozhatjuk meg a környezetünkben való rombolást. Seneca a *De constantia sapientis*ben a sztoikus bölcs lelki stabilitásának megdönthetetlenségét hangsúlyozza, akit áthatolhatatlan falak védenek a tűztől, nincs rajtuk egyetlen rés sem, magasak, áthághatatlanok, men-

⁸ WILLIAMS (2005: 422).

⁹ LETICA (2016: 58).

¹⁰ Sen. Ir. 3, 6, 1: *Nullum est argumentum magnitudinis certius quam nihil posse quo instigeris accidere. Pars superior mundi et ordinatior ac propinqua sideribus nec in nubem cogitur nec in tempestatem impellitur nec versatur in turbinem; omni tumultu caret: inferiora fulminantur. Eodem modo sublimis animus, quietus semper et in statione tranquilla conlocatus, omnia infra se premens quibus ira contrahitur, modestus et venerabilis est et dispositus.*

tesek a tűz lángjától és hevétől.¹¹ A *De irában* a dühös ember külső megjelenését írja le a tűz szimbolikájával: szemei tűzben égve villognak, arca a vértől tűzvörösre vált, vadsága és kiszámíthatatlansága a tűz természetéhez hasonlatos.¹² Mint fentebb már hivatkoztunk rá, Seneca a négy elemről értekezve használja a következő analógiát: haragossá szerinte a lélek hevesége tesz olyanokat, akikben a tűz eleme dominál, mert a tűz erőteljes és kitartó.¹³

A kar a hősnő dühének elvakultságát, pusztító mivoltát, kompromisszumra való képtelenségét jellemzi e motívummal: elszántságát a tűzhöz hasonlítja, amelyet nem lehet megfékezni, ha bosszú szítja.¹⁴ Nem irányítható sem gyepplővel, sem zablával, ha már egyszer manifesztálódott, azaz ilyen esetben már nagyon nehéz a ráció tanácsait követni, tudatosan visszafordítani a lélek bosszúvágyát és megelőzni esetleges tettegességének negatív következményeit. Máshol még a tűz pusztító erejénél is erősebbnek és veszélyesebbnek mutatja be haragját, ahogy a megcsalt és csalódott kolchiszi asszonyban a gyűlölet lángjai lobognak.¹⁵

A dajka a következőképpen írja le Medea haragját: dühét lelke tűzben táplálja.¹⁶ A tűz, a láng szimbólum jelentését itt mint a lélek „árnyékát” értelmezhetjük, amely a harag és az abból fakadó bosszú hatására a felszínre tör, először pislákol, lassan manifesztálódik, majd ereje teljében visszafordíthatatlanul pusztulást von maga után. Fizikai megjelenését is a tűzmotívummal írja le: orcája lángol a dühtől, mihelyt tudomást szerrez szerelme nászáról.¹⁷

¹¹ Sen. *Const. Sap.* 6, 8: *sapientem tuentur et a flamma et ab incursu tuta sunt, nullum introitum praebent, excelsa, inexpugnabilia, dis aequa.*

¹² Sen. *Ir.* 1, 4: *flagrant ac micant oculi...*

¹³ Sen. *Ir.* 2, 19: *Iracundos fervida animi natura faciet, est enim actuosus et pertinax ignis...*

¹⁴ Sen. *Med.* 591–593: *caecus est ignis stimulatus ira/nec regi curat patiturue frenos/aut timet mortem.*

¹⁵ Sen. *Med.* 579–582: *Nulla uis flammae tumidiue uenti / tanta, nec teli metuenda torti / quanta cum coniunx uiduata taedis/ardet et odit.*

¹⁶ Sen. *Med.* 671–672: *immane quantum augescit et semet dolor / accendit ipse uimque praeteritam integrat.*

¹⁷ Sen. *Med.* 387: *flammata facies.*

Medea maga is használja e metaforát haragjának és bosszújának megjelenítésére, mikor a halálünnepre készülve Hecatét idézi meg és a lángokat, hogy tomboljanak és pusztítsanak el mindent.¹⁸

Seneca a vihar- és a tűzmotívumokat gyakran összekapcsolja a harag szenvedélyének még szemléletesebb ábrázolásával mind prózájában, mind a *Medeában*. A harag olyan szörnyeteg, mint a tűz, a gyülekező vihar és a sötétség.¹⁹ A *Naturales quaestiones*ben a sztoikus hagyományokat követve egyszerre ír a tűz és víz eleméről, mert ezek uralják a földet, annak pozitív, ugyanakkor negatív, romboló jellegű szubsztanciái is.²⁰ A *De irában* is többször felhossa a tűz- és tengeri viharmotívumot mint harag-metaforákat: a dühös ember szeme tűzben ég, a tengert viharra korbácsolja, pusztulás és sötétség marad utána.²¹ Seneca szerint a sztoikus bölcs elméje olyan, mint a kőzet, amely a tűz számára áthatolhatatlan, megőrzi szilárdságát és alakját hasonlóan a tengerbe nyúló sziklaszirthez, mely megtöri a habokat, de nyoma sincs rajta a tenger dühének, bármeddig is ostorozta.²² Ugyanilyen a bölcs lelke is: erős és megingathatatlan minden csapás esetén. Seneca a tűz és a tenger pusztító erejének felmutatásával az emberi szenvedély veszélyes voltát szimbolizálja, amelyektől óvakodni kell.

A tragédiában a dajka intésére a hősnő e két elem szimbolikájával jellemzi magát: lásson benne a dajka tüzet és istennyilát, azaz a tűz és a vihar mindent elsöprő erejét.²³ A két metafora összekapcsolódása Medea szavaiban is megmutatkozik, amikor haragját jellemzi: a felkorbácsolt *Pontus*, a viharos tengerár, a szél szította tűzvész sem olyan erős és pusztító, mint a lelkében forrongó düh.²⁴ *Mare ... fervebit ... procellosum mare ... vis ignium*: a metaforapárok ismétlődnek, egymásba fonódnak és erősítik egymás romboló szimbolikáját. A kórus is e metaforapárt használja, mikor Medea haragját jellemzi: sem a tűzben, sem a haragos vi-

¹⁸ Sen. *Med.* 577–578.: *uocetur Hecate. sacra letifica appara: / statuantur arae, flamma iam tectis sonet.*

¹⁹ PRATT (1963: 232).

²⁰ Sen. *Nat. Quest.* 3, 28, 7.

²¹ Sen. *Ir.* 2, 35, 5; 3, 12, 4; 3, 27, 2.

²² Sen. *Const. Sap.* 3, 5.

²³ Sen. *Med.* 166–167.

²⁴ Sen. *Med.* 408–414.

harban nincs akkora erő, mint a hősnő lángoló haragjában.²⁵ Haragja következtében leég az ikerpartú Corinthus, és összecsap a két tengerár.²⁶ A dráma végén is tanúi lehetünk e két elem romboló, s a pusztításban egymást kiegészítő és segítő voltának: a víz nemhogy oltja a tüzet, hanem tovább szítja lángját, pusztító erejük egybeforr és elérik tetőpontjukat.²⁷ Medea bosszúja bevégeztetett, haragjának metaforái, bármennyi ellentétet hordoznak magukban, egybefonódnak a hősnő indulatának együttes kifejezőiként. Pratt a két metaforát összekapcsolva jellemzi a hősnőt: Medea maga a szenvedély lángoló vihara.²⁸

A dráma másik központi motívuma és szimbóluma a kígyó, aki már a dráma kezdetétől Medea haragja és az általa táplált bosszúja, örülete megtestesítőjeként értelmezhető.²⁹ Seneca az állat fenyegető, csendes, kiszámíthatatlan és halálos arcukat, a benne megtestesülő pusztítás rejtett természetét, szimbolikáját emeli ki:³⁰ a kígyók mozgása, amikor lappangva előjönnek búvóhelyükről és megtalálják áldozataikat, hullámzó és tekervényes, s amint megérintik, máris átítatják őket mérgükkel.

Seneca prózai műveiben szintén használja a kígyómotívumot. A harag intenzitását és lefolyását egybeveti a kígyók természetével: eleinte a harag is rejtve jelentkezik, majd megjelenik és gyorsan lecsap. Első „csapásai” vadak és kegyetlenek, majd kimerül, mint a kígyó második marásakor, amikor fogai már ártalmatlanok.³¹ A harag mint szenvedély éppily gyorsan jelenik meg és éri el maximális intenzitását, viszont lendülete és ereje gyorsan alább is hagy, emiatt következtelen, képtelen a kompromisszumra, és vagy túllépi a kellő határt vagy idő előtt megtor-

²⁵ Sen. *Med.* 579–581: *Nulla vis flammae tumidive venti tanta / nec teli metuenda torti, / quanta cum coniunx viduata taedis / ardet et odit.*

²⁶ Sen. *Med.* 35–36: *gemino Corinthos litori opponens moras/cremata flammis maria committat duo.*

²⁷ Sen. *Med.* 889–890: *alit unda flammis, quoque prohibetur magis, magis ardet ignis; ipsa praesidia occupat.*

²⁸ PRATT (1963: 215).

²⁹ NUSSBAUM (2009: 454).

³⁰ A kígyó szimbolikájával kapcsolatban ld. VÍGH (2019: 183–189).

³¹ Sen. *Ir.* 1, 17, 6: *Primi eius ictus acres sunt; sic serpentium venena a cubili erepentium nocent, innoxii dentes sunt, cum illos frequens morsus exhaustit.*

pan. A kígyómarás hasonló: az első halálos, a második azonban már veszélytelen.

A *De clementiában* Seneca a kígyómotívumot a gonosz és dühös ember megszemélyesítésére használja. A parányi kígyók észrevétlenek maradnak, nem vesszük észre őket, eszünkbe sem jut kutatni utánuk, de mikor valamelyik hirtelen és a megszokott mértéket túllépve szörnyeteggé válik, pusztító ereje manifesztálódik, nem lehet már megállítani: megfertőzi nyálával a forrásokat, lehelete mérgező, és pusztulást hagy maga után.³²

A *Medeában* a kígyók először a fúriák hajában jelennek meg, ahol mintegy a hősnő bosszúját előre sejtetve vonaglanak, és véres kezeikkel tartják a lángoló fáklyát.³³ A kígyómotívum – főként a bosszúálló istennők hajában, de kígyós ostor formájában is – a fúriák attribútuma, szervesen hozzájuk kapcsolódik mint bosszút és rombolást szimbolizáló jelkép, bár ez önmagában nem senecai sajátosság, hiszen mitológiai szerepük adott volt a drámaíró számára.³⁴ A kígyó halált hozó mivoltát a kórus is hangsúlyozza: bármilyen jól ismerte sorsát, még Idmon sem tudta felvenni a harcot a kígyó ellen Libya homokján.³⁵ A kígyószimbólum a negyedik felvonásban a dajka rémült monológjában jelenik meg újra, amikor Medea varázsdalairól beszél. Medea a föld és ég összes kígyóját hívja, akik baljósan, hatalmuk tudatában bújnak elő rejtekhelyeikről a varázslónő szavaira villás nyelvükkel fenyegetve és arra várva, hogy kire hozzanak halált.³⁶ Ilyen értelemben halálszimbólum, a rombolás kifejezője, a hősnő lelkében lévő gonosz indulatok reprezentálója.

Ezután a hősnő monológjában találkozunk kígyókkal, mikor hívja a Kígyót, az égbolt északi csillagképét, majd Pythót, Hydrát és Colchis órkígyóját, hogy hamvaikból kikelve halálos mérgüket bosszújának

³² Sen. *Clem.* 1, 25, 4: *Serpentes parvulae fallunt nec publice conquiruntur; ubi aliqua solitam mensuram transit et in monstrum excrevit.*

³³ Sen. *Med.* 14–15: *crinem solutis squalidae serpentibus / atram cruentis manibus amplexae facem.*

³⁴ A fúriák kígyómotívumának irodalmi példáihoz ld. BOYLE (2014: 112).

³⁵ Sen. *Med.* 652–653: *Idmonem, quamvis bene fata nosset, / condidit serpens Libycis harenis.*

³⁶ Sen. *Med.* 686–688: *hic saeva serpens corpus immensum trahit / trifidamque linguam exertat et quaerit quibus / mortifera veniat.*

szolgálatába állítsák.³⁷ Majd Phoibét szólítja, akinek vérharmatos koszorút készít, amelyet kilenc kígyó áldozatából font, és felajánlja Typhous, a kígyólábú óriás gigas testét.³⁸ Monológjában az állat minden fajtát egybegyűjti bosszúja beteljesítéséhez,³⁹ testükből pedig mérget von ki, amely a tűz rejtett magját őrzi, s e tüzes mérreg lesz Creusa végzete, Medea bosszújának eszköze (*urat serpens flamma medullas*).⁴⁰ A varázsigét követően a kígyó szimbolika a dráma végén jelenik meg legközelebb, mikor fúriák serege közeledik, és a hősnő fivérének árnyalakja bosszúért kiált, ostorcsapására pedig óriáskígyó kunkorodik.⁴¹

A kígyó- és a tűzmotívumok szintén összekapcsolódnak mind prózájában, mind a *Medeában*, ha Seneca a haragot és szenvedélyt akarja leírni, ami annál is kézenfekvőbb, mert a kígyó mint sárkány magában hordozza a tűz motívumát. Seneca a *De irában* a dühtől szenvedő ember külső megjelenéséről beszél: ilyenkor – mondja – az ember lelkével együtt a teste is csúffá válik, és kígyókkal és tüzes lánggal körülvett alvilági szörnyekhez hasonlítja a haragot.⁴² Medea Hecaté megidézésekor köti össze a kétféle harag-metaforát: kígyós lángnyelv égesse el Creusát és leljen szörnyű halált.⁴³ A kígyó- és tűzmotívum egyszerre fejezi ki, vetíti előre és erősíti fel a mű baljós zárlatát, tragikumát, a hősnő bosszúvágyát, amely megállíthatatlan, olthatatlan és halálos, akár a tűz, és mérgező, akár a kígyómarás.

Seneca a természetből vett képi ábrázolásokkal, metaforákkal a dráma egyfajta „belső valóságát és dinamikáját” jeleníti meg. A természet romboló erői az erkölcsi romlás, az indulatok veszélyes voltának szimbólumai, mivel Medea kudarcot vall az önuralom gyakorlásában. Ahogy a természetben elolthatatlan tűz, a tomboló tengeri vihar és a megfélemezhetetlen, agresszív kígyó a pusztítást hordozzák magukban,

³⁷ Sen. *Med.* 694–704.

³⁸ Sen. *Med.* 771–774: *Tibi haec cruenta serta texuntur manu, / nouena quae serpens ligat, / tibi haec Typhoeus membra quae discors tulit, / qui regna concussit Iouis.*

³⁹ Sen. *Med.* 705–706: *Postquam euocauit omne serpentum genus / congerit in unum frugis infaustae mala.*

⁴⁰ Sen. *Med.* 818.

⁴¹ Sen. *Med.* 961–962: *ingens anguis excusso sonat / tortus flagello.*

⁴² Sen. *Ir.* 2, 35, 5: *qualia poetae inferna monstra finxerunt succincta serpentibus et igneo flatu.*

⁴³ Sen. *Med.* 818–819: *imas / urat serpens flamma medullas.*

úgy Medea örülete is halálos, megfélemezhető, pusztító és mérgező. A természeti erőknek és az egyén lelki háborgásának összehasonlítása és metaforákban való megjelenítése a sztoikus filozófiával összhangban állnak. Ha nem élünk a sztoikus filozófia követelményei szerint összhangban a természettel, a lélek egyensúlya felborulhat, és a lélek egészének racionális döntésekért felelős részétől az érzelmek vehetik át az irányítást.

Felhasznált irodalom

- BARTSCH 2009 S. BARTSCH, *Senecan metaphor and Stoic self-instruction*, in: S. Bartsch, D. Wray (eds.), *Seneca and the Self*, Cambridge, 2009, 188–221.
- BOYLE 2014 A. J. BOYLE, *Medea, edited with Introduction, Translation, and Commentary*, Oxford, 2014.
- LETICA 2016 A. LETICA, *Storm Imagery in Senecan Poetry and Prose*, *Discentes*, 2 (2016) 50–60.
- NUSSBAUM 2009 M. C. NUSSBAUM, *Serpents in the Soul: A Reading of Seneca's Medea*, in: M. C. Nussbaum, *The Therapy of Desire: Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, Princeton, 2009, 439–483.
- PRATT 1963 N. T. PRATT, *Major Systems of Figurative Language in Senecan Melodrama*, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 94 (1963), 199–234.
- VÍGH 2019 VÍGH É. (szerk.), *Állatszimbólumtár*, Budapest, 2019.
- WILLIAMS 2005 G. WILLIAMS, *Seneca on Winds: The Art of Anemology in Natural Questions 5*, *American Journal of Philology*, 126 (2005), 417–450.

HAJDÚ ATTILA

A szofista Kallistratos képei az Athamas-leírásban (Callistr. *Stat.* 14)

In his last ekphrasis, the sophist Callistratus gives a vivid depiction of Athamas driven by madness, when committing infanticide. He has already killed one of his sons, Learchus, and now the victim is the other one, Melicertes. To protect the child from her husband's fury, Ino decides to commit suicide and throws herself into the sea together with Melicertes, where Amphitrite, the savage and terrifying creature awaits them with the Nereids dancing on the waves.

The author refers to this work of art as a painting (eikón) that is presented somewhere far away on the coast of Scythia, and intends to demonstrate the beauties of the painting. At first, I present my Hungarian translation of the ekphrasis of Athamas, then I focus on the question of why Callistratus would conclude this imaginary tour with a description of a painting whereas he prefers verbalizing plastic art. Finally, I attempt to explore Greco-Roman visual culture elements that may have influenced this description.¹

ΕΙΣ ΤΗΝ ΤΟΥ ΑΘΑΜΑΝΤΟΣ ΕΙΚΟΝΑ

(1) Εἰκῶν ἦν ἐπὶ ταῖς Σκυθικαῖς ἡῖοσιν οὐκ εἰς ἐπίδειξιν, ἀλλὰ καὶ ἀγωνίαν τῶν τῆς γραφῆς καλῶν οὐκ ἀμούσως ἐξησημένη. ἐκτετύπεται δὲ κατ' αὐτὴν Ἀθάμας μανίαις οἰστρούμενος. ἦν δ' ἰδεῖν γυμνός, αἷματι φοινίσσων τὴν κόμην, ἠνεμωμένος τὴν τρίχα, παράφορος τὸ ὄμμα, ἐκπληξίας γέμων καὶ ὤπλιστο δὲ οὐ μανίαις μόνον εἰς τόλμαν οὐδὲ τοῖς ἐξ Ἐρινύων δείμασι θυμοφθόροις ἠγρίαιεν, ἀλλὰ καὶ σίδηρον τῆς χειρὸς προβέβλητο ἐκθέοντι παραπλήσιος.

¹ A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával jelent meg.

(2) ἢ μὲν γὰρ εἰκῶν ὄντως ἦν ἀκίνητος, ἐδόκει δὲ οὐ τηρεῖν τὸ στάσιμον, ἀλλὰ δόξη κινήσεως τοὺς θεατὰς ἐξίστη. παρῆν δὲ ἡ Ἰνώ περιδεής, ὑπότρομος, ὑπὸ τοῦ φόβου χλωρόν τι καὶ τεθηνηκὸς ὄρῳσα, ἐνηγκάλιστο δὲ καὶ παῖδα νήπιον καὶ τὴν θηλὴν τοῖς χεῖλεσιν αὐτοῦ προσῆγε τὰς τροφίμους ἐπιστάζουσα πηγὰς τοῖς τροφίμοις.

(3) ἐπήγετο δὲ ἡ εἰκῶν καὶ τὴν ἄκραν τοῦ Σκείρωνος καὶ τὴν θάλατταν τὴν ὑπόρειον, τὸ δὲ ῥόθιον πρὸς ὑποδοχὴν ἐκολποῦτο κυμαίνειν εἰωθός, καὶ Ζεφύρου τι κατέχει τὸ σῶμα λιγυρῶ πνεύματι τὴν θάλατταν κατευνάζοντος· ὁ γὰρ δὴ κηρὸς ἐφάνταζε τὴν αἴσθησιν, ὡς καὶ πνοὴν δημιουργεῖν ἐπιστάμενος καὶ ἀνακοντίζειν θαλασσίους αὔρας καὶ εἰς ἔργα φύσεως ἐπάγειν τὴν μίμησιν.

(4) παρεσκίρτων δὲ καὶ ἐνάλιοι δελφίνες τὸ ῥόθιον ἐν τῇ γραφῇ τέμνοντες καὶ ὁ κηρὸς ἐδόκει διαπνέεσθαι καὶ πρὸς τὸ τῆς θαλάττης νοτίζεσθαι μίμημα πρὸς αὐτῆς τὴν ἐξουσίαν ἐξαλλαττόμενος.

(5) ἐν γε μὴν τοῖς τοῦ πίνακος τέρμασιν Ἀμφιτρίτη τις ἐκ βυθῶν ἀνέβη ἄγριόν τι καὶ φρικῶδες ὄρῳσα καὶ γλαυκόν τι σέλας ἐκ τῶν ὀμμάτων μαρμαίρουσα, Νηρηίδες δὲ περὶ αὐτὴν εἰστήκεσαν, ἀπαλαὶ δὲ ἦσαν αὐταὶ καὶ ἀνθηραὶ προσιδεῖν καὶ ἀφροδίσιον ἕμερον ἐξ ὀμμάτων στάζουσαι, ὑπὲρ δὲ ἄκρων τῶν θαλασσιῶν κυμάτων ἐλίσσουσαι τὴν χορείαν ἔπληττον. περὶ δὲ αὐτὰς Ὠκεανὸς βα... ὥχετό † γε μικροῦ τῆς τοῦ ποταμοῦ κινήσεως καὶ κυμαίνειν δειχθείσης.²

Leírás egy Athamas-képhez

(1) Volt egy ízlésesen kidolgozott kép Skythia tengerpartján, amelyet nem kiállítási darabnak, hanem a festészet szépségeit felvonultató versenyműnek szántak. Ezen az örülettől megvadult Athamast formálták meg. Meztelenül lehetett látni, haja vértől volt csatakos, fürtjeit a szél borzolta; tekintete zavart, színültig megtelt rémülettel. Vakmerő tettéhez nem csak örülettel vértelte fel magát és nem csak a lelkét felemésztő félelem kergette tébolyba, amit az Erinysök küldtek rá, hanem kezében kardot tartott maga előtt olyanformán, mintha harci rohamra készülne.

(2) Noha az ábrázolt jelenet a valóságban mozdulatlan volt, mégis mint ha alig lett volna képes mozdulatlanságba dermedve maradni, nézőit a mozgás illúziójával ajándékozta meg. Szerepelt rajta a rettegő, remegő és

² A görög szöveg az alábbi szövegkiadásból származik: SCHENKL–REICH (1902: 70–72).

félelmébe belesápadó, már-már halálra vált Inó is. Karjában csecsemője, mellbimbóját a gyermek ajkához tartotta és szoptatta a tápláló nedűvel.

(3) A dombormű a Skirón-hegyfokot és az alatta elterülő tengert is megjelenítette. A morajló víz, amely magas hullámokban szokott tornyosulni, most üreget formált készen arra, hogy Inót befogadja. Gyengéd leheletével lágy szellő csitítja a tengert, próbálja feltartóztatni a testet. Ezt a viasz tette megfoghatóvá az érzékelés számára, szinte arra képesen, hogy szelőt vagy tengeri szeleket támasszon és a természet műveire alkalmazza a művészi utánpótlást.

(4) A képen delfinek játszadoztak a tengerben és szelték a nyughatatlan habokat. Úgy tűnt, a viasz levegőssé válik, a tenger utánpótlásakor átnevededik és (csaknem) ugyanolyanná lényegül át.

(5) A tábla sarkaiból egy Amphitrité emelkedett fel a mélyből; tekintete vad és félelmet keltő, szeméből kékes ragyogás sugárzik. Néreidák serege övezte, kiket finomság lengett körbe, külsőre virágzók, szemükből erotikus vágy csordult ki. A tenger hullámainak tetején járt körtáncuk lélegzetelállító volt. Körülöttük Ókeanos... a kis patak mozgását csaknem úgy ábrázolták, mintha hullámokat képezne.

*

A szofista Kallistratos tizennegyedik, egyben utolsó *ekphrasisa* az *oikumené* szélére, a barbár Skythia partjaihoz repíti képzeletben olvasóját, hogy egy ott felállított műalkotás bemutatásával zárja le virtuális múzeumi sétáját.

E mesterművet a szerző már a címben, az eddig megszokott *agalma* helyett, *eikónként* határozza meg.³ Nincs ebben semmi szokatlan, hiszen a kallistratosi leírásgyűjtemény más darabjaiban az *eikón* minden esetben szobrot jelent.⁴ Az olvasó mégis elbizonytalanodhat, amikor megtudja, hogy ez a műretek egy, a festészet szépségeit felvonultató versenymű.⁵

³ Az egyes leírások címeinek hitelességét szkeptikusan ítéli meg: SCHENKL–REICH (1902: 46).

⁴ Vö. Callistr. *Stat.* 3, 5,4; 5, 1,11; 5, 3,9 és 5,11; 9, 1,3; 9, 2,3; 13, 1,6 és 2,8.

⁵ HEYNE (1801: 219) még abban is kételkedett, hogy az Athamas-leírást Kallistratos írta volna, mert egyetlen festményleírás hozzáadása a tizenhárom szoborleíráshoz indokolatlannak tűnik. Ezt korrigálja ALTEKAMP (1988: 79, 6. jz): az Athamas-*ekphrasis* éppúgy illeszkedik a többi leírás stílusához, különbség csupán a műtárgy más műfajából ered.

Rajta először az örülettől megvadult Athamas, Orchomenos mitikus királya tárul szemünk elé.⁶ A vér áztatta, kócos haj; a zavaros tekintet; az Erinysök; a dühroham közben elkapott testtartása – mind egyértelműen örületének ismertetőjegyei.

Miután Kallistratos felidézi az ábrázolás valódi mozdulatlansága és a mozgásnak színlelt ábrázolás közötti paradoxont,⁷ megtudjuk, hogy Athamas nincs egyedül: a műalkotás másik főszereplője Inó, Athamas második felesége, akinek megjelenésében a félelem szinte valamennyi lelki és fizikai tünete megnyilvánul. Egy közeli képből vesszük csak észre, hogy Inó csecsemőt tart karjában. E horrorisztikus jelenet közepette furcsának hat a következő *eidyllion* – Inó éppen megszoztatni készül gyermekét.

Az epizód az irodalmi és mitológiai hagyományból is jól ismert:⁸ Kallistratos az eszét vesztett Athamast csecsemőgyilkosság közben mutatja: egyik fiával, Learchossal már leszámolt, most másik gyermekén, Melikertésen a sor, akit anyja próbál apja haragjától megóvni. Inó, hogy meneküljön férjétől, inkább az öngyilkosságot választja, s gyermekével együtt a tengerbe veti magát. A tenger mélyén Amphitrité és a hullámo-

⁶ Vö. Callistr. *Stat.* 2, 3: „Megmutatkozott a bakchánsnő isteni elragadtatása is: őrzöngött, de semmilyen elragadottság nem lett úrrá rajta. A művészet leírhatatlan eszköze által sugárzott belőle a szenvedély valamennyi jegye, melyet az örülettől megsebzett lélek csak mutathat. Kibontott haja lobogott a szélben, a fürtök csigáira oszlott; minden emberi számítás határán túl, mert bár márvány volt, a haj könnyedségét is érzékeltetni tudta és élethű maradt a hajfürtjei ábrázolásában is, bár tudtuk, hogy élettelen volt, mégis elevennek hatott. (...) A keze sem volt tétlen, de nem a bakchánsnők thyrösát csörgette, hanem áldozati állatot cipelt üdvívalgással, jeleként örült megszállottságának.” (...) βάρκῃς ἐκβακχεύων θειασμὸς ἐμηνύετο θειασμοῦ μὴ πλήττοντος, καὶ ὅσα φέρει μανία οἰστρώσα ψυχῇ, τοσαῦτα πάθους διέλαμπε τὰ τεκμήρια ὑπὸ τῆς τέχνης ἀρρήτῳ λόγῳ κραθέντα. ἀνεῖτο δὲ ἡ κόμη ζεφύρῳ σοβεῖν καὶ εἰς τριχὸς ἄνθην ὑπεσχίζετο, ὃ δὴ καὶ μάλιστα τὸν λογισμὸν ὑπεξίστη, ὅτι καὶ τριχὸς λεπτότητι λίθος ὧν ἐπέιθετο καὶ πλοκάμων ὑπήκουε τοῖς μιμήμασι καὶ τῆς ζωτικῆς ἕξεως γεγυμνωμένος τὸ ζωτικὸν εἶχεν. (...) οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ χεῖρας ἐνεργοὺς ἐπεδείκνυτο, οὐ γὰρ τὸν βακχικὸν ἐτίνασσε θύρσον, ἀλλὰ τι σφάγιον ἔφερεν ὡσπερ εὐάζουσα, πικροτέρας μανίας σύμβολον. Továbbá az örülettől: Pl. *Phaedr.* 354 A.

⁷ Vö. Callistr. *Stat.* 2,2; 3,2.

⁸ Apollod. 1, 9, 1–2.

kon körtáncot járó Néreidák fogadják, hogy Inó Leukothea,⁹ Melikertés Palaimón¹⁰ néven istenülhessenek meg.

A következő szakaszban elhagyjuk a közeli képeket, és a jelenetnek otthont adó tájék – a Skirón szirtje¹¹ és a körülötte elterülő tenger – leírása következik. Minden átmenet nélkül kerül szóba a viasz mint az ábrázolás eszköze, a levegő és a szelek már-már az érzékeket is becsapják, annyira valóságosak.

A negyedik *caput*-ban a látószög még inkább kiszélesedik: a műalkotáson – amit Kallistratos most először nevez γραφή-nek – a tengerben ficáncoló delfinek tűnnek fel, s megint csak a viasznak köszönhetően a nedves és szeles tengeri levegő valóságosnak is hat.

Végül az olvasó/hallgató a műalkotás szélén helyet foglaló jelene-tekhez érkezik. A leírás iránya hirtelen egyértelművé válik: a kompozíció középpontjából, ahol az őrült Athamas látható, halad kifelé. Amphitrité,¹² Poseidón felesége emelkedik fel a tengerből vérszomjas arccal,

⁹ Hom. *Od.* 5, 333skk: „Kadmosz lánya, a széplábú Inó odanézett, | Leukotheé, ki halandó nő volt, emberi-hangú, | rég, de a sós habokon most isteni tisztelet éri.” (Fordította: DEVECSERI G.) (τὸν δὲ ἴδεν Κάδμου θυγάτηρ, καλλίσφυρος Ἰνώ, | Λευκοθέη, ἥ πρὶν μὲν ἔην βροτὸς αὐδήεσσα, | νῦν δ' ἄλως ἐν πελάγεσσι θεῶν ἐξέμμορε τιμῆς.) Leukothea fátyollal segít a tengeren hánykolódó Odysseusnak eljutni a phaiákok földjére (*Od.* 336–353); Pi. *P.* 11, 1sk: „Kadmos leányai, Semelé ... és Inó-Leukothea, akik a tengeri Néreidáknál időztök” (Κάδ' μου κόραι, Σεμέλα ... Ἰνώ δὲ Λευκοθέα | ποντιᾶν ὀμοθάλαμει Νηρηϊδῶν); Ov. *Pont.* 3, 6,20: *Leucothee nanti ferre negavit opem.*; Nonn. *D.* 9 és 10, 1–125.

¹⁰ Palaimónt delfin-lovasként ábrázolják: Id. Paus. 2, 1,8: παῖς ὀρθός ἐστιν ἐπὶ δελφίνος ὁ Παλαίμων; App. *Met.* 4,31: *auriga parvulus delphini Palaemon.*

¹¹ Vö. Paus. 1, 44,7: A "skiróni sziklák" közvetlenül a πέτρα Μολουρίς-szal szomszédosak, ahonnan Inó és Melikertés a tengerbe zuhant.

¹² A tenger női perszifikációja; a delfinek, halak "soksóhajú" (Hom. *Hymni*, *Eis Ἀπόλλωνα*, 94: ἀγαστρονος) anyja. A legrégebbi ábrázolások, amelyek fogadalmi ajándékok voltak, korinthusi agyagtáblákon (*pinakes*) maradtak fenn (Kr. e. 630–530). A hellénisztikus időkben előszeretettel ábrázolják *hippokamposon*, Tritónokon vagy tengeri griffmadarakon lovagolva, ám sok esetben nehezen különböztethető meg a többi Néreidától. A hellénizmusban kerül ki az olymposi istenek köréből is, akik között korábban túlnyomórészt ábrázolták. A Pergamon-oltár frízén találjuk meg utoljára az olymposi istenek között. A római ábrázolásokon szinte mindig a tengeri világ veszi körül. Mozaikokon vagy reliefeken gyakran jelenik meg férjével együtt fogatkocsin, amelyet halfarkú lovak vagy *hippokampoi* húznak. Amphitrité ikonográfiájának részletes elemzéséhez ld. KAEMPF-DIMITRIADOU (1981a: 724–735) és KAEMPF-DIMITRIADOU (1981b: 576–592).

szeméből valamiféle kék (γλαυκόν) ragyogás sugárzik.¹³ A szerző éles kontrasztot teremt Amphitrité vadsága és az őt körülvevő gyengéd, fiatal és erotikus vágyat sugárzó Né Reidák között. Körülöttük terül el Ókeanos. Noha a szöveghely romlott, talán nem túl merész kijelentés, hogy Ókeanos jelenetbeli helyzete olyan, mint Achilleus pajzsának leírásában az *Ilias* 18. énekében.¹⁴

A tizennegyedik *ekphrasis* egyúttal a kallistratosi leírások *akmé*jaként fogható fel, retorikai értelemben viszont mégis *antiklimax*, a jelenet ugyanis a legdrámaibb, a legfelkavaróbb és legkétértelműbb a Kallistratos szavakba öntött műtárgyleírásai közül.

Kallistratos a gyermekgyilkosság témáját már a tizenharmadik leírásában előkészítette, amelyben Médeia egy szobrához készített *ekphrasist*. Itt a kolchisi varázslónő belső érzelmi vívódását követhetjük nyomon, az anyai szeretet és a bosszúvágy viaskodik benne közvetlenül gyermekei meggyilkolása előtt:¹⁵

Kezében tört tartott és kész volt átadni magát haragjának, mivel szörnyű gatzettre vetemedett. Haja elhanyagolt – ismérve volt mocskos bűnének; gyászruhát viselt, ami pontosan visszaadta lelkiállapotát.¹⁶
(Callistr. *Stat.* 13, 4.)

Kallistratos a Médeia-ábrázolásnak e külső jegyeit ültetette át Athamasportréjába és a Médeiában dúló, gyermekgyilkosságra sarkalló érzelmeket aktivizálta az orchomenosi királyban, hogy Athamas immáron aktí-

¹³ Vö. κυανῶπις: Hom. *Od.* 12, 60: „Errefelé meredek sziklák peremére csapódik kékszemű Amphitrité nagy hulláma zubogva” (Fordította: DEVECSERI G.) (ἔνθεν μὲν γὰρ πέτραι ἐπηρεφές, προτὶ δ' αὐτὰς κύμα μέγα ῥοχθεῖ κυανώπιδος Ἀμφιτρίτης); Paus. 10, 37,6; a szöveghelyhez ld. MAXWELL-STUART (1981: 38–39).

¹⁴ Hom. *Il* 607sk: „Majd a nagy Ókeanosz bő áradatát remekelte | legszélso peremére a szép és nagyszerű pajzsna” (Fordította: DEVECSERI G.) (Ἐν δ' ἐτίθει ποταμοῖο μέγα σθένος Ὠκεανοῖο | ἄντυγα πὰρ πυμάτην σάκεος πύκα ποιητοῖο.).

¹⁵ Médeia-ábrázolása, ahogy Kallistratos *expressis verbis* utal is rá, Euripidés híres *Médeia*-monológjából merít (E. *Med.* 1021–1080).

¹⁶ ἦν δὲ αὐτῇ καὶ ξιφηφόρος ἢ χεῖρ διακονεῖν ἐτοίμη τῷ θυμῷ ἐπὶ τὸ μίαισμα σπυροῦση καὶ ἡμελημένη θορῖξ τὸ αὐχμηρὸν ἐπισημαίνουσα καὶ στολή τις πένθιμος ἀκόλουθος τῇ ψυχῇ.

van, kezében kivont karddal, magát teljesen átadva a haragnak és a gyűlöletnek kövesse el τεκνοκτονία gyalázatos tettét.

A kallistratosi leírás ugyanakkor az id. Philostratosnál második könyvében olvasható festményleírás (Philostr. *Im.* 2, 16) elé is beilleszthető. Ebben ugyanis Melikertés, miután anyja magával rántotta a tengerbe, Palaimónná, tengeri istenné változott át:

Az Isthmoson áldozó nép a korinthosi lehet; királyukat Sisyphosnak hívják, ha jól tudom, Poseidón e szent kerülete szelíden visszahangzott a tengertől, hiszen a fenyők lombkoronája ezt a dallamot ontja, ó fiam, amely a következő: Inó leveti magát, Leukotheává lényegül, s egy lesz a Néreidák karából; fiára a föld csecsemő Palaimónként tart igényt.¹⁷ (Philostr. *Im.* 2, 16,1.)

Kallistratos egy másik, mondhatni „prequel”-leírással akarta kiegészíteni a Philostratos által megkomponált festményleírást, hogy méltó versenytársa (εις αγωνίαν) legyen az elődje által szavakból megalkotott festménynek.¹⁸

Csakugyan festmény ez – gondolja kitartóan az olvasó. A szövegben fel-felbukkanó γοαφή elnevezés is ezt erősíti,¹⁹ ahogy a méhviasz felemlegetése is, hiszen a szerző olyan technikai részletbe avat be minket, ami félreérthetetlenül a festészet világába vezet. A tempera mellett ugyanis, a festményeken, de márványon is alkalmazták az úgynevezett enkausz-tikát, amikor a színeket forró viasszal vitték fel egy hasonló módon felmelegített felületre.²⁰ Tudjuk azt is, hogy a forró viasszal történő égetés

¹⁷ Ὁ θύων ἐν Ἴσθμῳ δῆμος – εἷη δ' ἂν ὁ ἐκ τῆς Κορίνθου – καὶ βασιλεὺς οὕτως τοῦ δήμου – Σίσυφον αὐτὸν ἠγάμεθα – τέμενος δὲ τοῦτι Ποσειδῶνος ἡρέμα τι προσηχοῦν θαλάττη – αἱ γὰρ τῶν πιτύων κόμαι τοῦτο ἄδουσι – τοιάδε, ὦ παῖ, σημαίνει· ἡ Ἰνώ τῆς γῆς ἐκπεσοῦσα τὸ μὲν ἑαυτῆς Λευκοθέα τε καὶ τοῦ τῶν Νηρηίδων κύκλου, τὸ δὲ τοῦ παιδὸς ἢ γῆ Παλαίμονι τῷ βρέφει χρῆσεται.

¹⁸ BOULOGNE (2007: 26).

¹⁹ A modern nyelvű fordításokban festményként értelmezi a szóban forgó műalkotást: BÄBLER–NESSELRATH (2006: 134–135); FAIRBANKS (1931: 421–423); MERCURI (1828: 142–144).

²⁰ Ennek a technikának a legismertebb példái a fayumi múmiaportrék a római császárkorból.

technikája már a Kr. e. 4. században magas színvonalú volt, segítségével sokkal élénkebb és naturalisztikusabb színeket tudtak elérni.²¹

Ugyanakkor, ha figyelmesebben olvassuk a szöveget, rábukkanunk az ἐκτετύπωται (14, 1, 3) igére, ami egyértelműen a plasztikus ábrázolással kapcsolatos terminus, jelentése: „megmintázni,” „megformálni,” „reliefben megmunkálni valamit.” E szerint a műalkotás valahol a szobrászat és festészet határán mozoghat, esetleg egy lapos dombormű (*bas-relief*),²² amelyen az alakokat, az egyes formákat festéssel tettek jobban észrevehetővé.

Ami a műtárgy kiállításának helyét illeti, ez nem Thessaliában vagy Boiótiában van, ahol a történet játszódik, hanem valahol Skythiában. Kallistratosnak azonban aligha van konkrét ismerete, hogy meg tudja határozni Skythia pontos földrajzi helyét – erre már utal a kissé talányos „Skythia partjainál” kifejezés is. Sokkal valószínűbb, hogy a „távoli észak,” a „nagyon messze” szinonimájára használja.²³ E képzetek mögött olyan népszerű irodalmi toposzok állhatnak, amelyeket Ovidiusnál is olvashatunk.²⁴ Kallistratos sem tesz másként: a műalkotás témáját, a gyilkosságot Skythiával, az örök tél uralta barbár vidékével kapcsolja össze. Ráadásul a leírásban a különféle képzőművészeti műfajok fúziója azzal az elképzeléssel is összecsengeni látszik, hogy van olyan északi ország, ahol a levegő, az ég és föld elegyet alkot.²⁵

Egyúttal az kérdés is megfogalmazódik, hogy, ha egyáltalán létezett ilyen műalkotása római ízlésnek megfelelően hol állították ki? A reliefen vizualizált tenger miatt egyértelműen szóba jöhetnek vízzel kapcsolatos helyszínek, például egy villakomplexum mesterséges medencéje vagy tavacska „partja.” Az igazi víz, benne Amphitrité és a Néreidák karának tükörképei azt az illúziót kelthetik a nézőben, hogy Inó mindjárt a ten-

²¹ Id. Plinius külön említi a festőkatalógusában azokat a mestereket, akik hírnevet szereztek az enkausztkus festészetben (Plin. *HN* 34, 122). Továbbá: Sen *Ep.* 121, 5. A kérdérről ld. bővebben: BRINKMANN (2004: 241).

²² BOULOGNE (2007: 32).

²³ BÄBLER–NESSELRATH (2006: 139).

²⁴ Ov. *Trist.* 3, 10; 5, 7; A skythákról leírás még: Verg. *Georg.* 3, 349–383. Ld. CZEROVSZKI (2011: 39–43)

²⁵ Vö. Pytheas vélekedésével Thuléról, Európa legészakibb pontjáról: Str. 2, 4,1.

gerbe zuhan, másrészt ezek az isteni lények csakugyan ott, a valódi vízben élnek.²⁶

*

Athamas nyomasztó mítoszát több tragédiában és változatban feldolgozták.²⁷ Elképzelhető, hogy a mítoszt a tragédia feldolgozásai formálták.²⁸ E drámák ugyan mára elvesztek, a fennmaradt töredékekből többé-kevésbé következtetni lehet tartalmukra. A továbbiakban ezeket tekintjük át röviden.

Aischylos írt elsőként tragédiát *Athamas* címmel: TrGF3, F1–4a. Sophoklés két darabjának is az *Athamas* címet adta: TrGF4, F1–10.²⁹ Ezenfelül valószínűleg Athamas játszotta a főszerepet abban a darabjában is, ami első, Nephelével kötött házasságából született gyermeke után a *Phrixos* címet viselte: TrGF4 F721–723a.³⁰ Euripidész viszont *Inónak* szen-

²⁶ Vö. a Narkissos-ábrázolások kiállítási kontextusával: BÄBLER–NESSELRATH (2006: 63–64); BALENSIEFEN (1990: 146).

²⁷ SCHWANZAR (1984a: 952). Ezenkívül Xenoklésnak volt egy Athamas szatírdráma (TrGF 33 F 1), Amphis (fr. 1 K.-A) és Antiphanés két komédiát (fr. 17 K.-A.) is alkotott ezen a címen.

²⁸ SEELIGER (1884: 670–672).

²⁹ A töredékek alapján rendkívül keveset tudhatunk a darab tartalmáról. Valószínűleg Athamas főszereplőként lépett fel ezekben. Nem lehet tudni azt sem, hogy vajon a második Athamas az első javított változata vagy a két tragédia teljesen független volt egymástól. Egy töredék (frg. 4a) Athamas első feleségére utal: Νεφέλη; a frg. 5 Dionysos-mítoszával kapcsolható össze: ez a töredék a borral folyó Achelóost (οἶνω γὰρ ἡμῖν Ἀχελῶος ἄρα νᾶ) említi, ami egyfajta dionysosi *miraculum*nak fogható fel, meg lehet azzal az irodalmi hagyománnyal függ össze, amelyben Athamas és Inó, hogy megmentse Héra haragjától, gondozásba vették a csecsemő Dionysost.

Egy másik helyen Athamas Nephelé áldozataként jelenik meg és csak Héraklés közbenjárásával sikerül megmenekülnie a feláldozástól. Sophoklés *Athamas*ának erre a jelenetere Aristophanés is hivatkozik a *Felhőkben* (Ar. Nu. 1,257), ahol Strepsiadés, amikor egy koszorút kap, fél attól, nehogy feláldozzák, mint Athamast (οἶμοι, Σώκρατες, ὥσπερ με τὸν Ἀθάμανθ' ὅπως μὴ θύσετε). WRIGHT (2018: TrGF4, F1–10). Vö. Hdt. 7, 197,3. Ld. erről: GAGNÉ (2014: 101–118).

³⁰ Szinte semmit sem tudunk e sophoklési darab tartalmáról. Nem kizárt, hogy Sophoklés cselekményét Hyginus őrizte meg (Hyg. Astr. 2,20), amely szerint egy bizonyos Démodiké, Krétheus felesége, belehabarodott Phrixosba, aki azonban nem viszonozza a nő érzéseit. Ezért Démodiké bevádolja Kretheusnál. Krétheus erre hivatkozva

telt külön tragédiát: TGF² frg. 398–423,³¹ illetve további két, ugyancsak *Phrixos* című tragédiája szintén kapcsolatba hozható Athamasszal: TGF² frg. 819–838.³²

A tragédia latin nyelvű változatait Ennius, Accius és Livius Andronicus vitték színpadra.³³ Itáliában a mítosz különösen nagy népszerűségnek örvendett, ezt az a tény is jelzi, hogy a mítosz a kora császárkorig a *mimusok* egyik közkedvelt témája maradt.³⁴

Kallistratos, a széleskörű irodalmi műveltséggel rendelkező szofista számára a második szofisztika korában a drámaköltészet tűnt a legkézenfekvőbb forráscsoportnak: innen válogathatta az irodalmi alapanyagot Athamas-*ekphrasis*ának megkomponálásához.³⁵

A leírás néhol annyira érzékletes és részletes, hogy rögtön felszínre hozza azt a sokat taglalt problémát is, hogy vajon ez a szöveg valóban létezett műalkotás emlékét őrzi-e? Ez egyúttal a következő kérdéshez is

Athamastól fia feláldozását követeli. Végül Nephelé kimentti a fiút, aki később Hermés kíséretében tért vissza. Ld. WRIGHT (2018: TrGF4 F721–723a).

³¹ Ebben a darabban Athamas már Themistó férje, előző feleségnek, Inónak nyoma veszett. Athamasnak mindkét házasságból két-két gyermeke született. Athamas, amikor értesül Inó hollétéről, elhozatja és arra kéri, legyen fiai nevelőnője. Themistó, aki erről mit sem sejt, a dajkának aposztrofált Inó segítségét kéri éppen az ő gyerekei megöléséhez. Inó azonban megghiúsítja tervet: Themistó tévedésből saját gyermekeit öli meg. Szörnyű tette után Themistó maga is öngyilkos lesz. Ezután Athamason eluralodik az örület, megöli Inótól született gyermekét, Learchost, majd üldözőbe veszi Inót és Melikertést – SCHWANZAR (1984a: 950); A Inó mint gonosz mostoha: WATSON (1995: 224).

³² Euripidés mindkét *Phrixos*-tragédiájában Inó megpörköltette a búzát, hogy szárazságot idézzon elő. A második *Phrixos*ban Phrixos önként jelentkezik áldozatnak, mivel apja vonakodik attól, hogy megölje őt. Az oltár előtt hírnök fedi fel Inó gonosz tervét, tudniillik azt, hogy el akarta veszejteni férje első házasságból született gyermekeit. Athamas gonosz feleségét és gyerekeit Phrixos ítéletére bízta, a nőt Dionysos menti meg, mert csecsemőkorában a dajkája volt. Phrixos és Hellé egy Nephelé által küldött aranykoson repülnek el Kolchis felé. WATSON (1995: 223). Újabb lehetséges töredék: *P Oxy* 2455, erről bővebben ld.: AUSTIN (1968: 101–103).

³³ SCHWANZAR (1984a: 950).

³⁴ Luc. *Salt.* 67.

³⁵ BÄBLER–NESSELRATH (2006: 132, 1. jz): A δειμασι θυμοφθόροις kifejezést, amely egy iambikus trimeter penthémimerés utáni része, mintha Kallistratos egy tragédiából idézné. A δειμασι-hoz vö. Eur. *Hec.* 70.

elvezet: hogyan viszonyulnak ezek a szövegek a fennmaradt tárgyi emlékanyaghoz? A feltett kérdésekre megnyugtató választ aligha lehet adni. Mégis az eredendő retorikai-irodalmi műfaj szöveges megformáltóságán túl Kallistratos a vizuális művészet világából gyűjtött élményeit is felhasználhatta, amikor a vizuális nyelvből fel-fel villanó képeit (εἰδύλλια) szavakká formálta, majd azokat mondatokká fűzte össze, hogy Athamas címén valami egészen újat, egy általa kreált képzeletbeli műalkotást szintetizáljon. Az azonban már nem egészen világos, hogy Kallistratosnak honnan származott és milyen mértékű ez a vizuális művészetekre vonatkozó háttértudása.

Ha a LIMC Athamas-szócikkére vetünk egy pillantás, rögtön szemet szúr, hogy hiába a számos drámai adaptáció, az Athamasszal kapcsolatba hozható képzőművészeti alkotások száma feltűnően kevés – mindössze tizenkét műtárgy,³⁶ ami arra enged következtetni, hogy a téma sosem lett igazán népszerű, és Athamas esetleg nem is rendelkezik külön ikonográfiai hagyománnyal.³⁷

Azzal is számolni kell, hogy az ezeket a tárgyi emlékeken látható jelenetek minden bizonnyal a drámai feldolgozások befolyásolták,³⁸ mint az a legkorábbi és egyetlen ismert, Kr. e. 5. század körülre datálható ábrázolás – egy attikai *hydria*-vázakép – esetében is sejthető.³⁹ A legnépszerűbb szkhéma, amely a Kr. e. 5. század és a Kr. u. 2. század közötti időszakban volt igazán közkedvelt, Athamast mint trónoló királyt Zeus ikonográfiai jegyeivel (1. ábra), Inót pedig Héra képtípusában mutatja (2. ábra), amikor az újszülött Dionysost Herméstől átveszik.

³⁶ Ebből azonban öt bizonytalan (8–12 számúak) az azonosítást illetően: SCHWANZAR (1984a: 951–952).

³⁷ SCHWANZAR (1984a: 952).

³⁸ Teljes bizonyossággal egyetlen műalkotásról állíthatjuk, hogy a mítosz drámai feldolgozásai befolyásoltak, egy relieffel díszített kupáról a Kr. e. 2. századból, amelyen Sophoklés nevének töredéke is megőrződött SCHWANZAR (1984a: 951, nr. 2); SCHWANZAR (1984b: 700, nr. 2).

³⁹ Ld. bővebben: OAKLEY (1982: 44–47). Általánosságban a vázafestészet és a tragédia viszonyához ld. HUDDILSTON (1898); TAPLIN (2007).

Az őrületben tobzódó és gyerekgyilkos Athamas szkhémájára azonban alig-alig találunk példát.⁴⁰ Az irodalmi hagyomány mindössze két szoborábrázolást említ: Id. Plinius tudósít az egyik szoborcsoportról, egy bizonyos rhodosi Aristonidas (Kr. e. 3. század második fele?) alkotásáról, amely Athamast halott gyereke melletti mély gyászában jelenítette meg:

A művész Aristonidas, amikor Athamasnak, aki lelökte a fiát, Learcho egy szikláról, bűnbánatába torkolló őrültségét ki akarta fejezni, a rezet vassal ötvözte, hogy a réz ragyogásán átvilágító rozsdá érzékeltesse a szégyen pírját. Ez a szobor ma is megvan Rhoduson.⁴¹ (Plin. *HN* 34, 140; fordította: Darab Á.)

Egy bázison olvasható kétnyelvű felirat szerint Ephesosban volt egy másik szobor. Tiberius Claudius Hermes Secundi libertus fiával Hermiasszal együtt [*Tib. Claudius Secundi lib(ertus) Hermes c[um] Hermia f(ilio)*] egy Athamas-szoborcsoportot (τὸ σύνπλεγμα τοῦ Ἀθάμαντος) ajánlott fel az ephesosi Artemisnek, Traianus császárnak és Ephesos polgárjainak.⁴² Máshonnan azonban nem adatolható, hogy a szobor pontosan hogyan is nézett ki.

Míg a legtöbb irodalmi forrásban Héra idézi elő Athamas őrületét, amiért Inóval együtt vállalták Zeus házasságtörő szerelméből született Dionysos neveltetését,⁴³ Kallistratosnál az Erinysök kergetik őrületbe a

⁴⁰ Vö. a chicagói Art Institute-ban őrzött, Kr. e. 5. századra keltezhető attikai oszlopkatér vázaképevel, amelyen az eksztázisban tobzódó, magát Zeusnak képzelő thesszali király, Salmóneus látható karddal és szárnyas villámmal. A vázaképet először GARDNER (1899: 331–344) publikálta. Ő azonban az őrzöngő Athamast látta meg vázaképen.

⁴¹ *Aristonidas artifex, cum exprimere vellet Athamantis furorem Learcho filio praecipitato residentem paenitentia, aes ferrumque miscuit, ut robigine eius per nitorem aeris relucente exprimeretur verecundiae rubor. hoc signum exstat hodie Rhodi.*

⁴² SCHWANZAR (1984a: 951): CIL III 14195³; Továbbá ld. PICARD (1955: 20–32).

⁴³ Apollod. 1, 9, 2; Ov. *Fast.* 6, 485–490; Ov. *Met.* 4, 481–542; Hyg. *F.* 5. A másik változat szerint Nephelé bosszút akart állni a gyermekeivel szembeni elkövetett vétekért: Inó ugyanis végezni akart Phrixossal és Hellével, Athamas első házasságából született gyermekeivel, akik az aranygyapjas kos hátán menekültek el, melyet anyjuk, Nephelé küldött (Nonn. *D.* 10, 96skk.).

boiótiai királyt.⁴⁴ Ez a képkocka egyúttal az anyagiulkosság miatt szenvedő és az őrjítő bosszúistennőktől űzött Orestés (3. ábra), valamint a Dionysost megsértő thrák király, Lykurgos őrjöngésének képeivel is kapcsolatba hozható (4. ábra).

Csupán egyetlen tárgyi emlékről, egy, a dél-itáliai Apuliából származó harag-*kratér* két töredékéről mondhatjuk teljes biztonsággal, hogy a magából kifordult Athamast festi le (5. ábra).⁴⁵ Stíluskritikai alapon mindkét töredéket a kései apuliai vázafestészet egyik fontos szereplőjének, egy bizonyos Dareios-festőnek tulajdonítják,⁴⁶ a töredékek kora Kr. e. 330 körülre tehető.⁴⁷

Az első *fragmentum* bal alsó regiszterében szakállas férfi látható koronával a fején, éppen valamiféle erőszakos cselekedetben vesz részt: arcvonásai erőteljesek, szinte torzak, *chlamys*-ét jobb vállánál a szél lebegteti. Feje fölött olvasható felirattól csak a kezdő betűk maradtak meg: AΘA – ez a férfi csak Athamas lehet.

A király jobb oldalán idős szakállas férfi áll, hosszú ujjú ruhája miatt egy *paidagógos*szal azonosítható, meglehet a két gyermek – Learchos és Melikertés – nevelője. Jelenléte ellensúlyozza Athamas örületét: éppen Athamas felé nyúl, kérleli, s talán a gyerekek védelmében szól királyához. Elképzelhető, hogy ez szintén egy tragédiából kölcsönzött jelenet.⁴⁸

⁴⁴ Ovidiusnál (*Met.* 4, 474–511) az Erinysök Iuno „cinkostársai,” akik Athamast és Inót az örületbe kergetik és szerencsétlenséget hoznak a fejükre.

⁴⁵ SCHWANZAR (1984a: 951, nr. 5).

⁴⁶ A Dareios-festő ismertetőjegyei a következők: grandiózus méretű, gazdagon díszített kompozíciók; több regiszterben zajló jelenek (a kompozíciót gyakran két/három részre osztja); az istenek jelenléte; az alakok mellett vésett vagy festett feliratok; profilban ábrázolt fejek; jellegzetes haj- és szakállábrázolás; távoli mitológiai témák iránti vonzalom; az általa feldolgozott témák némelyikét III. Alexandros keleti hadjáratai inspirálta (a nápolyi *amphora* (322) az issosi és gaugamélai csatajeleneteit tükrözi); szereti a virágmotívumokat és építészeti elemeket. A festőről részletesebben ld. TRENDALL–CAMBITOGLU (1982: 482–508) További irodalomhoz ld. CHAMAY–CAMBITOGLU (1980: 38, 22. jz).

⁴⁷ CHAMAY–CAMBITOGLU (1980: 37).

⁴⁸ A *paidagógos*, hasonlóan a hírnökhöz (*kéryx*), olyan történeteket mesél el, amelyeket a szerző nem akar, vagy olyanokat, amelyek a színpadon nem jelennek meg. CHAMAY–CAMBITOGLU (1980: 38); Vö. GREEN (1999: 36–63).

Ugyanennek a töredéknek a bal felső regiszterében ülő nőalakot látunk, gazdagon díszített koronával, mutatós ékszerekkel, hátrafordított fejjel, egyik kezében jogarral, másikban koszorúval. A feje feletti felirat alapján egyértelmű: ő Amphitrita. Tőle balra menekülő szarvas vagy őz hátsó lába, míg jobbra egy *kétos* farka fedezhető fel. A tengeri szörny hátán Néreida ült – ezt a töredéken megmaradt *chiton* széle és szandálja is alátámasztani látszik.

A másik töredék felső regiszterében szakállas, kócos hajú – Poseidónnal, Amphitrité férjével azonosítható – istenség trónol, kezében hosszú jogar, alsótestét köpennyel fedi el. Poseidón Amphitrité fordítja tekintetét, mindkét isten mintha a szemükkel kommunikálnának.

A vizsgált vázatöredéken Athamas vonásaiban nagyon is hasonló azokhoz a vázaképekhez, amelyek a feleség- és gyermekgyilkos Héraklés (6. ábra) és a thrák Lykurgos örületét (7. ábra) festették meg a kortárs italióta vázafestészetben: Athamas vak emberhez hasonló tágra nyílt szemei, ráncos homloka, görbe szemöldöke intenzív szenvedését tükrözi, voltaképpen olyan *pathos*, ami a pergamoni hellénisztikus művészet előképének tekinthető (8. ábra).⁴⁹

Bármennyire is csábító a gondolat, nem bizonyítható, hogy a késő ókori világban működő szofista, Kallistratos *in concreto* ezt a dél-itáliai vázaképet verbalizálta. Ugyanakkor ez a kompozíció árnyalhatja azt az úton-útfélen berögzült vélekedést, hogy Kallistratos műtárgyleírásai csupán irodalmi szándékúak és valójában nincs mögöttük semmiféle *autopsián* alapuló vizuális élmény.

A kallistratosi Athamas-*ekphrasis* és e váza-töredékek közötti hasonlóság miatt szövegünk a kompozíció narratívájának rekonstruálásához, pontosabban az ikonográfiai háttérhez kapcsolódó és az eddig felvetett problémák megoldásához kínálhat új szempontokat.⁵⁰

Noha Kallistratos kisebb teret szentel *ekphrasis*ában Inónak, hiszen mégiscsak Athamas a narratíva mozgatója, ez az Inó nagyon is a valós ikonográfiai hagyományából táplálkozik. Ha felidézzük a Kallistratos által verbalizált dombormű kiinduló képeit, azt mondhatjuk, hogy a jelenet főszereplőit a szélsőséges érzelmek – zaklatottság, félelem – ural-

⁴⁹ CHAMAY–CAMBITOGLU (1980: 37).

⁵⁰ CHAMAY–CAMBITOGLU (1980: 37).

ják: Athamas örületében a gyilkosságot, Inó végső kétségbeesésében az öngyilkosságot fontolgatja.

A görög ábrázolóművészetben azonban nem csak Athamas, hanem Inó is magára öltheti a gyilkos szerepét. Az attikai vázaképeken, amelyek a mítoszt feldolgozó tragédiákból kiragadott jeleneteket vizualizálnak, a gonosz mostoha szerepében is feltűnhet.⁵¹ A bárd használatával, amellyel Phrixos életére tör (9. ábra),⁵² olyan tragikus szereplők ábrázolásaihoz kerül közelebb, mint Klytaimnéstra (10. ábra), Médeia⁵³ vagy az Orpheust széttépő thrák nők (11. ábra).

A római kori ábrázolásokon Inó inkább statikus, nyugodt és méltóságteljes szkhémában fordul elő. Egy Kr. u. 3. század elejére datálható mozaikrészleten bakchosi jelenetekbe ágyazva szoptatja a csecsemő Dionysost, *pilasterre* támaszkodó nő és heverésző szatír társaságában (12. ábra).⁵⁴ Ezzel párhuzamosan elterjed tengeri istennőként való megjelenítése is.⁵⁵ A késő császárkor ikonográfiája a Tritónhoz fűződő kapcsolata miatt a Néreidákkal kapcsolja össze.⁵⁶ Egy gyönyörűen kivitelezett, trébelt római ezüst tálon Inó *chitón*ban ül Tritón hátán, és csecsemőt táplál – talán Melikertést. A jelenetet fickándozó halak raja öleli körbe (13. ábra).⁵⁷

⁵¹ Vö. egy másik hagyománnyal: Apollod. 3,28–3,29: „Héra haragjában mindkettőjüket örülettel sújtotta... Inó pedig forró vízzel teli üstbe hajította Melikertést, az üstöt a gyermek tetemével együtt magához vette és a tengerbe ugrott.” Fordította: HORVÁTH J. (ἀγανακτήσασα δὲ Ἥρα μανίαν αὐτοῖς ἐνέβαλε, ... Ἰνώ δὲ τὸν Μελικέρτην εἰς πεπρωμένον λέβητα ῥίψασα, εἶτα βαστάσασα μετὰ νεκροῦ τοῦ παιδὸς ἤλατο κατὰ βυθοῦ.).

⁵² NERCESSIAN (1990a: 659, nr. 13; 660).

⁵³ Inó és Médeia történetének összefüggéseiről ld. NEWTON (1985: 496–502) tanulmányát.

⁵⁴ NERCESSIAN (1990a: 658, nr. 3). A bakchosi jelenet annyira uralja ezeket a vizuális narratívákat (NERCESSIAN (1990a: 658, nr. 2–7), hogy Inó azonosítása nem mindig egyértelmű és gyakran nehéz megkülönböztetni a Nysa hegyén élő nimfák szkhémájától, akik szintén fontos szereplői Dionysos gyerekkorának: NERCESSIAN (1990a: 660).

⁵⁵ Vö. Inó átváltozása Leukotheává már Homérosnál megjelent: Hom. *Od.* 346–350. A római világban nagyjából a Kr. u. 1. században vált elfogadottá Leukotheaként és Mater Matuta istennővel azonosították. Ehhez ld. <http://www.iconos.it/le-metamorfofisi-ovidio/libro-iv/ino-e-atamante/immagini/02-ino/>, 2019. 10.03.

⁵⁶ NERCESSIAN (1990a: 660).

⁵⁷ NERCESSIAN (1990a: 659, nr. 24). Továbbá: <http://www.iconos.it/le-metamorfofisi-ovidio/libro-iv/ino-e-atamante/immagini/07-ino/>, 2019. 10.03.

Bár ezeknek az idillikus nyugalmat árasztó képeknek nyoma sincs a szövegben, Kallistratos mégis felvillant egy ilyet is, és a hátborzongató jelenetek között *kourotrophos* (azaz „fiát tápláló, szoptató”) alakjában mutatja Inót, talán azért, hogy az anya a csecsemő táplálásával az isteni védelmet biztosítsa gyermekének.⁵⁸

Inó tengerbe zuhanásának jelentével zárjuk az elemzést. Bár Kallistratos részletesen nem tér ki Inó öngyilkosságára, olvasója *phantasiájá*-ban pillanatképeket ültet el, amelyek szárba szökkennek, ha az olvasó valós vizuális képekhez társítja őket. Ilyen vizuális kép az a késő antik, Karthágóból származó lovas mozaik unikális ikonográfiai katalógusának egyike (14. ábra), amelyen egy mellékszereplőként háttérben megbúvó női alakra lehetünk figyelmesek. Darmon helyesen vette észre – az azonosításában a nő karjában tartott gyermek adott támpontot –, hogy ez Inó, aki a szikla tetejéről a tengerbe veti le magát, ahol a Tritónok várnak rá.⁵⁹ Tehát a mozaik azt a momentumot vizualizálta, amelyet voltaképpen Kallistratos is elbeszélhetne, amikor Inó Melikertésszel a tenger habjai közé zuhan le, hogy elkerülje Athamas örületét és tengeri istennővé válhasson.

Ezzel a jelenettel ikonográfiai szempontból rokon a Phaón iránti szerelem miatt vigasztalan Sapphó egy olyan ábrázolása, amely azt örökítette meg, ahogy leveti magát Leukas szigetének szirtfokáról.⁶⁰ A római Porta Maggiorénél található földalatti *basilica* egyik stukkóreliefjén⁶¹ (15. ábra) Sapphó a szirt tetejéről az üres térbe lép ki. Szorosan testéhez simuló ruhát viselt, felemelt jobb kezében köpenyének szélét, bal kezében *lyráját* tartja. Mögötte Erós magaslaton áll, talán az ugrásban segíti a költőnőt. Alatta a realiztikus hullámozó tenger terül el: a vízből félig felemelkedő, pikkelyes testű Tritón, kinyújtott karjain nagy ruhadarabot tart, mintha tompítani akarná az esést.

*

⁵⁸ A *kourotrophos*ról alapvető szakirodalom: PRICE (1978: 220–224).

⁵⁹ DARMON (2000: 109–111).

⁶⁰ Irodalmi források: Str. 10, 452. Ovid. *Her.* 16, 163–182.

⁶¹ CURTIS (1920: 146–150); NORTH (2012: 37–68).

Összefoglalva megállapíthatjuk: Kallistratos utolsó *ekphrasisa* igazolni látszik, hogy a gyűjtemény talán nem is egy pusztán rögtönzött *selectio* eredménye, sőt egyes darabjai között tematikailag szoros kapcsolat is lehet. Mint láttuk, Athamas a λογισμός, θυμός és λύπη között vívódó Médeiától veszi át a stafétát és követi el a borzalmas gyermekgyilkosságot. Ez a komor hangulatú műtárgy, ami az *oikumené* szélén, a világ végén található, az első *ekphrasisszal* az egész kallistratosi leírásgyűjteményt foglalja keretbe, hiszen nyitó leírásában a szatír szobra az *orbis terrarum* másik, „egzotikus” déli pontján, a felső-egyiptomi Thébai környékén lelhető fel.⁶²

Bár nem igazolható, hogy Kallistratos szeme előtt egy konkrét műalkotás lebegett volna az örülettől megvadult Athamas és Inó ábrázoláskor, mégis az rajzolódik ki, hogy a leírás módján túl a vizuális művészet világának pillanatfelvételei is karakterizálják a szöveget. Kallistratos nem pusztán ismerteti a műtárgyat, hanem a reliefen megjelenített alakok érzelmeire is fókuszál – voltaképp ez a drámai ábrázolás adja *ekphrasisainak* sarokkövét. Nem kizárt, hogy a szerző jól ismerte a tébolyultság, gyilkosság vagy tengerbe zuhanás konvencionális ikonográfiai szkhémáit, hiszen mintha a leírás egyik-másik itt bemutatott képzőművészeti alkotással is párbeszédet folytatna.

Felhasznált irodalom

- ALTEKAMP 1988 S. ALTEKAMP, *Zu den Statuenbeschreibungen des Kallistratos*, Boreas, 11 (1988), 77–154.
- AUSTIN 1968 C. AUSTIN, *Nova Fragmenta Euripidea in Papyris Reperta*, Berlin, 1968.
- BALENSIEFEN 1990 L. BALENSIEFEN, *Die Bedeutung Des Spiegelbildes als Ikonographisches Motiv in Der Antiken Kunst*, Tübingen, 1990.

⁶² Callistr. *Stat.* 1: „Valahol az egyiptomi Thébai mellett volt egy syrinxre emlékeztető barlang (...) Ebben a barlangban állították ki egy szatír márványból faragott szobrát. A szobor talapzatszerúségen állt, testtartása alapján mintha épp táncba kezdett volna: jobb sarkát már felemelte, kezében tartotta aulosát, s a dallamára elsőként már-már a magasba is szökkent.” Ἄντρον ἦν τι περὶ Θήβας τὰς Αἰγυπτίας προσεικασμένον σύριγγι (...) ἴδρυτο δὲ ἐν αὐτῷ Σατύρου τι σχῆμα τεχνηθὲν ἐκ λίθου. εἰστίκει μὲν ἐπὶ τινος κρηπίδος εἰς χορείαν εὐτρεπέζων τὸ σχῆμα καὶ τῆς δεξιᾶς βάσεως τὸν ταρσὸν τὸν ὀπισθεν ἐξαίρων μετεχειρίζετο καὶ αὐλὸν καὶ πρὸς τὴν ἡχὴν πρῶτος ἐξανίστατο

- BÄBLER–NESSELRATH 2006
B. BÄBLER – H.-G. NESSELRATH, *Ars et Verba: die Kunstbeschreibungen des Kallistratos*, München, 2006.
- BOULOGNE 2007
J. BOULOGNE, *Introduction*, in: J. Boulogne – I.-G. Blyweert – P. Guyon, *Callistrate: Quatorze visions: statues et bas-relief*, Villeneuve-d'Ascq, 2008, 11–40.
- BRINKMANN 2004
V. BRINKMANN, *Bunte Götter: Die Farbigkeit Antiker Skulptur: Eine Ausstellung der Staatlichen Antikensammlungen und Glyptothek München: in Zusammenarbeit Mit der Ny Carlsberg Glyptotek Kopenhagen und den Vatikanischen Museen, Rom*, München, 2004.
- CHAMAY–CAMBITOGLU 1980
J. CHAMAY – A. CAMBITOGLU, *La Folie D'Athamas par Le Peintre De Darius*, *Antike Kunst*, 23 (1980), 35–43.
- CZEROVSZKI 2011
CZEROVSZKI M., *Tájéltérés mint manipuláció? A tájéltérolás problémái Ovidius számúzetési elégiáiban*, in: Czervoszki M., Nagyvilés (szerk.), *Corollarium: Tanulmányok a hatvanöt éves Tar Ibolya tiszteletére*, AAASzeged Suppl. XIII, Szeged, 2011, 39–43.
- CURTIS 1920
C. D. CURTIS, *Sappho and the "Leucadian Leap,"* *American Journal of Archaeology*, 24 (1920), 146–150.
- DARMON 2004
J.-P. DARMON, *Joueurs de dés et autres énigmes de la mosaïque aux chevaux de Carthage*, *Bulletin De La Société Nationale Des Antiquaires De France*, 2000 (2004), 106–118.
- FAIRBANKS 1931
A. FAIRBANKS, *Introduction*, in: A. Fairbanks (trans.), *Elder Philostratus, Younger Philostratus, Callistratus* (Loeb Classical Library Volume 256), London, 1931, 369–373.
- GAGNÉ 2014
R. GAGNÉ, *Zeus Laphystios and Athamas (Herodotus 7.197)*, in: P. Bonnechere – R. Gagné (eds.), *Sacrifices humains. Perspectives croisées et représentations*, Liège, 2014, 101–118.
- GARDNER 1899
E. GARDNER, *Vase in Chicago Representing the Madness of Athamas*, *American Journal of Archaeology*, 3 (1899), 331–344.
- GREEN 1999
J. R. GREEN, *Tragedy and the Spectacle of the Mind: Messenger Speeches, Actors, Narrative, and Audience Imagination in Fourth-Century BCE Vase Painting*, *Studies in the History of Art, Symposium Papers XXXIV: The Art of Ancient Spectacle*, 56 (1999), 36–63.
- HEYNE 1801
C. G. HEYNE, *Callistrati statuarum Illustratio c. 1-extr.* Gottingae, 1801.
- HUDDILSTON 1898
J. HUDDILSTON, *Greek Tragedy in the Light of Vase Paintings*, London, 1898.
- KAEMPF-DIMITRIADOU 1981a
S. KAEMPF-DIMITRIADOU, *Amphitrite*, in: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC): Vol. I, 1*, Zürich, 1981, 724–735.
- KAEMPF-DIMITRIADOU 1981b
S. KAEMPF-DIMITRIADOU, *Amphitrite*, in: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC): Vol. I, 2*, Zürich, 1981, 576–592).

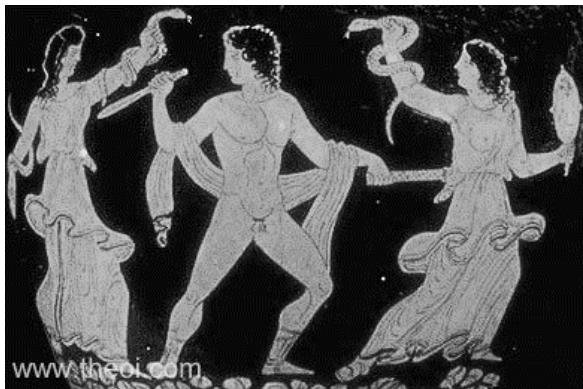
- MAXWELL-STUART 1981
P. G. MAXWELL-STUART, *Studies in Greek Colour Terminology* (Volume 1: ΓΛΑΥΚΟΣ), Leiden, 1981.
- MERCURI 1828
F. MERCURI (trad.), *Le Pitture Dei Filostrati e Le Statue Di Callistrato*, Roma, 1828.
- NERCESSIAN 1990a
A. NERCESSIAN, *Ino*, in: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC): tomo V, 1*, Zurigo Monaco, 1990, 657–661.
- NERCESSIAN 1990b
A. NERCESSIAN, *Ino*, in: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC): tomo V, 2*, Zurigo Monaco, 1990, 440–441.
- NEWTON 1985
R. M. Newton, *Ino in Euripides' Medea*, *The American Journal of Philology*, 106 (1985) 496–502.
- NORTH 2012
J. A. NORTH, *Sappho Underground*, in: B. Dignas – R. R. R. Smith, *Historical and Religious Memory in the Ancient World*, Oxford, 2012, 37–68.
- OAKLEY 1982
J. H. OAKLEY, *Athamas, Ino, Hermes, and the Infant Dionysos: a Hydria by Hermonax*, *Antike Kunst*, 25 (1982), 44–47.
- PICARD 1955
C. PICARD, *Les « symplegmata » du gymnase hellénistico-romain d'Éphèse et la décoration statuaire des édifices de sport à l'époque romaine impériale*, *Comptes-rendus Des Séances De L Année – Académie Des Inscriptions Et Belles-Lettres*, 99 (1955), 20–32.
- PRICE 1978
T. H. PRINCE, *Kourotrophos: Cults and Representations of the Greek Nursing Deities*, Leiden, 1978.
- SCHENKL–REICH 1902
K. SCHENKL – A. REISCH, *Praefatio*, in: K. Schenkl – A. Reisch (eds.), *Imagines et Callistrati Descriptiones*, Lipsiae, 1902, IV–LIII.
- SCHWANZAR 1984a
C. SCHWANZAR, *Athamas*, in: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC): Vol. II, 1*, Zürich, 1984, 950–953.
- SCHWANZAR 1984b
C. SCHWANZAR, *Athamas*, in: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC): Vol. II, 2*, Zürich, 1984, 700–701.
- SEELIGER 1884
K. SEELIGER, *Athamas*, in: W. H. Roscher (hrsg.), *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie: Band I,1.*, Leipzig, 1884, 669–675.
- TAPLIN 2007
O. TAPLIN, *Pots & Plays: Interactions between Tragedy and Greek Vase-Painting of the Fourth Century B.c.*, Los Angeles, 2007.
- TRENDALL–CAMBITOGLU 1982
A. D. TRENDAL – A. CAMBITOGLU, *The Red-Figured Vases of Apulia: Vol. II*, Oxford, 1982.
- WATSON 1995
P. A. WATSON, *Ancient Stepmothers: Myth, Misogyny and Reality*, Leiden 1995.
- WRIGHT 2018
M. WRIGHT, *The Lost Plays of Greek Tragedy: Vol. II.*, London–New York, 2018.

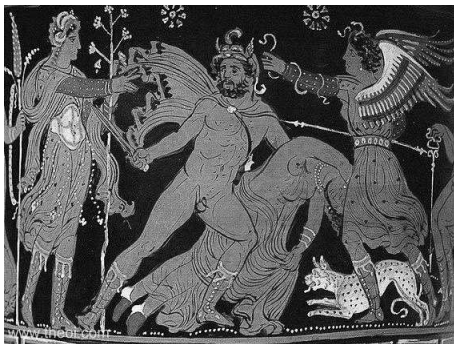
1. ábra: Athamast ábrázoló márványrelief töredéke, Kr. u. 2. sz., Budapest, Szépművészeti Múzeum.
Forrás: SCHWANZAR (1984b: 701, nr. 4)

2. ábra: Hermés a kis Dionysost hozza Athamas palotájába. Egy ülő férfi (Athamas?) előtt egy asszony (Inó?) áll. Hermonaxhoz köthető attikai vörösalakos *hydria* vázaképe, Kr. e. 475–425, Athén, Kyrou gyűjtemény.
Forrás: OAKLEY (1982: 8).

3. ábra: Orestést kínzó Erinysök. Lucaniai vörösalakos *nestoris*, Kr. e. 380 k., Nápoly, Régészeti Múzeum.
Forrás: <https://www.theoi.com/Gallery/T40.3.html>

4. ábra: Lykurgos őrülete. Balról Dionysos, jobbról Erinys. Lykurgos karjában halott felesége. Apuliai vörösalakos *loutrophoros* (Alvilág-festő), Kr. e. 330–320, München, Staatliche Antikensammlungen.

Forrás:

<https://www.theoi.com/Gallery/K12.25.html>

5. ábra: Athamas őrjöngése, Apuliai harang-*kratér* töredékei (Dareios-festő), Kr. e. 330 k., Genova, magángyűjtemény. Forrás: CHAMAY-CAMBITOGLU (1980: 13)

6. ábra: Héraklész őrülete. Asteas nevével szignált vörösalakos *kratér*, Kr. e. 350–320, Madrid, Régészeti Múzeum.

Forrás: Wikimedia

7. ábra: Az esztét veszített Lykurgos a feleségére ront. Apuliai vörösalakos *calyx-kratér* (Lykurgos-festő), Kr. e. 350–340. London, British Museum.

Forrás: Wikimedia

8. ábra: Athamas az Apuliai harang-*kratér* első töredékén, (Dareios-festő), Kr. e. 330 k., Genova, magángyűjtemény.

Forrás: CHAMAY-CAMBITOGLU (1980: 14)

9. ábra: Ino gonosz mostohaként üldözi Phrixost, de a fiút elviszi az aranygyapjas kos, vörösalakos amphora, Kr. e. 5. század, Nápoly, Régészeti Múzeum.

Forrás: NERCESSIAN (1990b: 441, nr. 13)

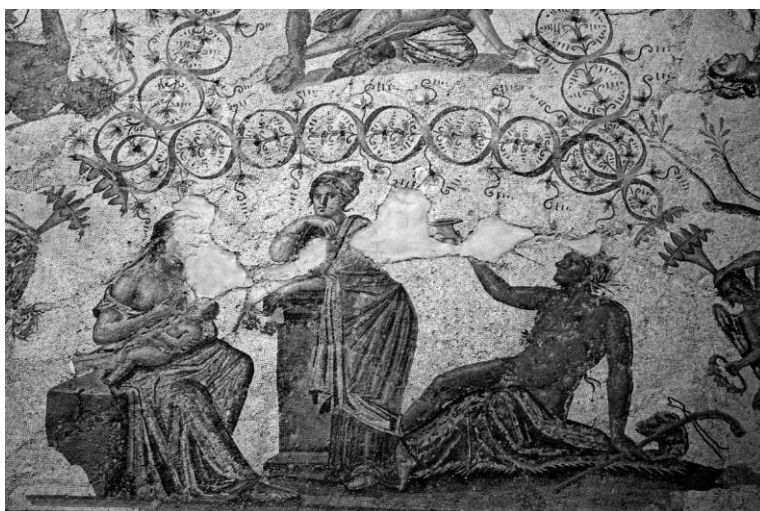
10. ábra: Klytaimnéstra bárddal, attikai vörösalakos kylix (Brygos-festő), Kr. e. 475.

Forrás: <https://www.umbc.edu/>

11. ábra: Orpheus halála, kantaros részlete, Kr. e. 420–410, Vassil Bojkov gyűjtemény, Szófia, Bulgária.

Forrás: Wikimedia

12. ábra: Inó mint Dionysos dajkája. Mozaik-részlet, Kr. e. 3. század, Djémila, Régészeti Múzeum.

Forrás: NERCESSIAN (1990b: 440, nr. 3)

13. ábra: Inó-Leukothea ezüst tálon,
Kr. u. 47/48, Athén, Benaki Múzeum.
Forrás: NERCESSIAN (1990b: 441, nr. 24)

14. ábra: Inó-Leukothea ugrása, mozaik-részlet, Karthagó.
Forrás: DARMON (2004: 110, Fig. 3)

15. ábra: Sapphó öngyilkossága, Róma, Porta Maggiore.
Forrás: <http://www.thehistoryblog.com>

DRASKÓCZY ESZTER

„Nem vagyok sem Aeneas, sem Pál” – Dante túlvilágjárása és elődei I. Dante és Aeneas

During his voyage through Hell and Purgatory led by Virgil, Dante the Pilgrim's initial fear and pusillanimity ("I am not Aeneas") turns into a strong but unspoken claim (I am a new Aeneas), and this transformation is marked by a number of references and rephrases of the Aeneid. The core of the renewal is the Christian message that follows the interpretation of allegorical commentaries. However, Dante draws on several other traditions in his artistic competition with his predecessors. Thus, he invokes Aeneas' experiences, including his deeds, his map of the Underworld, his encounters, his major virtues, his determination, and his role model, Orpheus. The symbolic journey of the Commedia is longer than Virgil's path as it eventually creates the Pilgrim's identity, based on Biblical and apocalyptic tradition as well as medieval visionary literature.¹

Jelen írás egy hosszabb tanulmány első fele, amely Dante két explicit modelljéhez való viszonyulását egészében vizsgálja. E fejezet az *Aeneis*-olvasó Dantét mutatja be elsősorban Aeneas modellszerepét járva körül a *Színjátékban*, érintve a dantei világ Vergiliustól örökölt helyszíneit, alakjait, erényeit és alvilági büntetéseit. Nem kíséreltem meg összefoglalni a Dante és Vergilius témájában írt könyvtárnyi munkát, csupán kiemelek néhány szempontot és jellegzetességet, amelyek segítségével a vergiliusi minta szerepét vizsgálom. Pár részletében új interpretációm nem száll vitába az évszázados értelmezési hagyományokkal, de gondo-

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH 121397 számú kutatási projekt keretében készült. Szívből köszönöm Vigh Évának és Mátyus Norbertnek a sok tanácsot, amellyel a cikk kéziratát javították.

latmenetem során – mely teljessé a „Dante és Szent Pál” témájú második részzel válik – néhány megkerülhetetlen kérdést igyekszem tisztázni.

Hogy a szöveghelyek sokrétűségét és tudatos játékosságát jobban megértsük, összevetésem során a dantisztika bevett különbségtételét („szerző Dante” – „utazó Dante”) alkalmazva állítom Vergiliust, az antik szerzőt a narrátor Dante mellé, Vergiliust, a *Színjáték* szereplőjét Dante, az utazó mellé, valamint Aeneast, az *Aeneis* szereplőjét Dante, az utazó mellé.

1. Méretkezés a nagy elődökhöz

1.1. Az utazó Dante találkozása Vergiliusszal. Az *Elysium* árnyéka a *Limbusban*

Az első emberalak, akivel az utazó Dante a *Színjátékban*, első, sikertelen útja² során találkozik, nem más, mint Vergilius, *mestere és szerző-példaképe*³. Az antik költő fő művét, az *Aeneist* kitartó szorgalommal és nagy szeretettel tanulmányozta, és tőle vette át a szép (‘emelkedett’, ‘tragikus’) stílust, mely dicsőséget szerzett neki. Dante, mikor legkedvesebb szerzője árnyát megpillantja, a *miserere* („könyörülj [rajtam]”) szóval fordul hozzá segítségért egyszerre idézve Dávid király bűnbánati zsoltárának⁴ első szavát, valamint Aeneas kérését Sibyllához, hogy legyen vezetője az Avernusban, és tegye lehetővé találkozását halott apjával, Anchisesszel⁵.

² A szereplő Dante első, sikertelen útja alatt a *sötét erdőtől* kezdve a földi paradicsom napsütötte dombhátság tartó igyekvését értjük, amikor útját állja három vadállat, akik közül a telhetetlen bírvágyat jelképező nőstényfarkas végül visszafordulásra készíti (Pk. 1, 1–61). Magyarul a témáról és a három vadállat értelmezéséről ld. SALLAY (2011: 17–31); PÁL (2009: 101–102); VÍGH (2017: 87–100), MÁTYUS–NAGY (kézirat).

³ Pk. 1, 8. Az ének magyar fordítását MÁTYUS–NAGYtól idézem (kézirat). A *Pokolból* magyarul a megjelenés alatt álló kommentárunkból (Kelemen J. (szerk.), *A dantei Pokol: kommentárok*), míg a *Purgatóriumból* és a *Paradicsomból* NÁDASDY Ádám fordításában idézek. Saját fordítást használok abban az esetben, ha a meglévővel nem értek teljesen egyet.

⁴ Zsolt 51, 3. A Bibliát mindig a Káldi-féle Neovulgáta-fordítás szerint idézem: Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján, Budapest, 2001.

⁵ „Gnatique patrisque, / alma, precor, miserere” („Könyörgök, / Szánd az atyát s a fiút, kedves”). Niccolò Tommaseo kommentárja és Giovanni Pascoli értelmezése nyomán

Vergilius, ahogy az a *Pokol* második énekéből kiderül, pontosan a bűnös életet jelképező *sötét erdőbe*⁶ éppen visszatérni készülő Dante megsegítésére érkezett a Limbusból, ahol az antik, pogány költőnagyságok – Homéros, Horatius, Ovidius, Lucanus –⁷ társa. A pokol első körében, tornácán, a keresztség nélkül meghaltak sóhajai rezgetik a *sötét és ködös levegőt*⁸, míg az ókor nagyjai a vergiliusi elysiumi mezőket⁹ idéző helyszínen lakoznak ugyanitt. Egy *nemes kastélyon* áthaladva *magas, nyílt és világos helyre* érkeznek az utazók, ahol *zöld pázsit felett*¹⁰ gyülekeznek a *nagy szellemek*, köztük maga Aeneas a többi eposzi hős seregszemléjében¹¹, valamint a filozófusok, tudósok családja. A *Színjátékban*, tehát, a legkiválóbb bölcsek, költők és szereplők az elysiumi boldogok (hősök, költők, felfedezők, művészek) sorsának árnyékát kapják.¹²

Ez az „Elysium” a pokol tornácán zárványt alkot a dantei alvilágban, és egyedülálló *hommage* az antik kultúra nagyjainak, akik békésen társalognak, méltóságot sugárzó arccal, fényben és nyugalomban, és a legbölcsebbeket tisztelettel és rajongással hallgatják. Az isteni akarat szerint „Dicső hírük és nevük, [...] az égben kegyet nyer, s jutalmuk ez”¹³. Ám ez a kivételezett helyzet kimerül a kellemes környezetben, a földi értékek és nemes szokások továbbvitelében,¹⁴ és nem mentes a

hangsúlyozza: RIGO 1994: 74. Vergilius műveiből magyarul LAKATOS István fordításában idézek.

⁶ Pk. 1, 2. N.b. Aeneasnak is ősi (Verg. A. 6, 179), sűrű erdőn (uo. 131–132) kell áthatolnia alvilági útja során.

⁷ Dante a költők „szép iskoláját” (Pk. 4, 95) hasonlóképpen csoportosítja az *Új élet* XXV. fejezetében (ford. JÉKELY Zoltán, KARDOS 1965: 45); *A nép nyelvén való ékesszólásról* című művében (II vi 7) Vergilius, az *Átváltozások* Ovidiusa, Statius és Lucanus a megnevezett négy legkiválóbb „verselő poéta” (ford. MEZEY László, KARDOS [1965: 387]).

⁸ Pk. 4, 10; 26–27. Az énekéből TÓTH Tihamér fordításában idézek (kézirat).

⁹ Verg. A. 6, 637–892.

¹⁰ Vö. a vergiliusi Elysiumban a *vidám berkeknek örökzöld, / bűbájos mezejével*: Verg. A. 6, 638–639.

¹¹ Ld. BORZSÁK (1968: 3).

¹² Vergiliusnál *magnanimi heroes* (Verg. A. 6, 648), Danténál *spiriti magni* (Pk. 4, 119).

¹³ Pk. 4, 76–78. NÁDASDY Ádám fordítása.

¹⁴ Ugyanezt kapják a vergiliusi boldogok is jutalmul: „Ahogyan – míg éltek – örültek / Harci szekérnek, fegyvernek, fényes lovaiknak, / Épp így holtukban sem szűnik e vágyuk irántuk. / Jobb fele mint balról, a gyepen, lakomáznak is erre, / Rágyújtván a bárbokrok jóillatu fészken / Víg győzelmi dalokra...” (Verg. A. 6, 651–658).

szenvedéstől: e kiválóságok is – akárcsak a többi keresztleetlen lélek – *remény nélkül vágyakoznak*¹⁵, ami maga a „szenvedés definíciója”¹⁶.

1.2. Dante kétségei és Vergilius válasza az alászállás előtt

Vergilius magyarázza el a segítségért esengő Utazónak, hogy a napsütötte földi paradicsomig nem a látható és addig megkísérelt ösvényt, hanem *egy másik utat kell bejárnia*, áthaladva a poklon és purgatóriumon, és e hosszú út során, amely teljes túlvilági zárandoklatának csaknem kétharmada, ő lesz a vezetője. Dante, meghallván, milyen nehéz feladat áll előtte, a következő kétségeit tárja a bölcs költő elé: (1) elég-e az ereje, elég erényes-e egy ilyen roppant úthoz?¹⁷; (2) mi ennek az utazásnak az oka s célja, és (3) ki ad rá engedélyt?¹⁸

A kérdések felvetésével párhuzamosan az Utazó megnevezi túlvilágjárásának két legfontosabb mintáját: Aeneas (*Silviusnak apja*¹⁹) és Szent Pált (*Választott Edény*). Költő-vezetőjéhez fordulva – *Te mondd* – tizenöt sorban idézi fel Aeneas *descensus*ának három fő jellegzetességét: *testben, még romlandó állapotban ment a halhatatlan világba, és ott érzékeinek birtokában volt; tette ezt isteni engedéllyel; valamint, hogy küldetésének telosa pontosan tudható:*

ugyanis őt az áldott Róma és a birodalom atyjául
az egek legmagasabbikában választották ki:
ez is [a város] és az is [a birodalom], ha az igazat akarjuk mondani,

¹⁵ Pk. 4, 42.

¹⁶ Mátyus Norbert megjegyzése.

¹⁷ Az eredeti *virtù* (Pk. 2, 11) ‘erény’, ‘erő’, ‘képesség’, ‘felkészültség’, nehezen fejezhető ki egy szóval. BABITS és NÁDASDY *erőnek* („vizsgáld erőmet, vajjon tehetős-e” B. M.; „tekintsd erőmet: elég-e vajon” N. Á. ford.), HOFFMANN–MÁTYUS *erénynek* fordítja („nézd erényemet, hathatós-e”). A túlvilágjárások során az utazó lelki-morális állapota a leglényegesebb, vagyis az *erény*, hiszen a legtöbbször csak a lélek teszi meg az utat (pl. *Tundalus látomása*). Azonban – ahogy szerzőnk hangsúlyozza – Aeneas testben lép át a halottak birodalmába, és a nyomán Dante is hús-vér alakként halad át a pokol és purgatórium körein árnyékot vetve, olykor elfáradva, és a purgatóriumi éjjeleken megpihelve. Így számukra egyfajta *fizikai erőnlét* is szükséges az úthoz, még ha ez az *erő* valójában az *erény* kifejeződése.

¹⁸ Pk. 2, 10–31.

¹⁹ Pk. 2, 13, vö. Verg. A. 6, 763–766.

a szent hely számára alapítottott,
 ahol a nagy Péternek követője székel. (Pk. 2, 20–24)

A másik modell, Szent Pál paradicsomi útját mindössze egy tercina jeleníti meg itt, az apostol elragadtatásának célját és következményét hangsúlyozva:

Aztán ott járt a Választott Edény,
 bizonyosságot hozott annak a hitnek,
 mely utat nyit az üdvösség felé. (Pk. 2, 28–30)

A túlvilágjárás *opusa*²⁰ előtt álló Dante hozzájuk méri magát, és első kijelentése, kételye szerint „nem Aeneas, és nem Pál”, és senki – sem saját maga, sem más – nem tartja méltónak erre, így attól tart, hogy *őrült*²¹ vállalkozás elindulnia, pontosan amilyen Odysseus utolsó útja volt²².

Dante három kérdése közül Vergilius teljes mértékben csupán a harmadikat válaszolja meg, és részben a másodikat. A mester, hogy kishitűségétől és félelmétől megszabadítsa pártfogoltját, elmondja, ki és miért küldte őt a megsegítésére. Szűz Mária szánta meg Dantét, mikor a *sötét erdőnél* bolyongott, enyhítve a *szigorú*, isteni *ítéleten* (amely a főhős bűnéért, az igaz útról letérésért járna), Szent Lúcia gondjára bízta, akinek a firenzei költő nagy tisztelője volt. Lúcia pedig Beatricéhez, Dante szerelméhez fordult, hogy támogassa barátját, aki őt annyira imádja, hogy érte – az *Új élet* megírásával – kiemelkedett „a népnyelvű seregből”²³. A Mennyei Rózsából szállt alá Beatrice a Limbusba, és itt kérte

²⁰ Aeneas vezetője, Sibylla ugyan azzal biztatja, hogy az alászállás könnyű, csupán a visszajutás fáradságos munka („[...] *facilis descensus Averno: / [...] / sed revocare gradium superasque evadere ad auras, / hoc opus, hic labor est. [...]*” Verg. A. 6, 126–129), ennek azonban nemsokára ellentmond majd, amikor az áldozatok bemutatása után Aeneas, kivont kardját szorongatva, belépni készül a Hádésba: „Most van szükség hős lélekre s a szívben erélyre!” („nunc *animis opus, Aenea, nunc pectore firmo*” uo. 261.)

²¹ *folle*, Pk. 2, 35.

²² Pk. 26, 125 és Pd. 27, 83.

²³ Pk. 2, 105.

meg Vergiliust, hogy ékes beszédével „és mindazzal, ami szükséges lehet [Dante] megmeneküléséhez, segítse”²⁴.

Vagyis, Dante útja küldetés, mely isteni akaratból és égi segítséggel valósul meg, tehát e tekintetben méltó két nagy elődjéhez, akiknek túlvilágjárásai „egymás komplementerei”²⁵. Az *Aeneis*, ahogy a latin Biblia, Dante legfőbb forrásai lesznek, és „folyamatos viszonyítási pontként szolgálnak a továbbiakban”, és „melljük társul immár harmadik *szent könyvként*” a *Színjáték*²⁶.

A Vergiliushoz intézett, első kérdésre – hogy elég-e Dante ereje, elég erényes-e egy ilyen roppant úthoz – csak az utazás maga adhat választ. A második kérdés másik felére, amely a túlvilágjárás céljára vonatkozik, a szerzótől a *Színjáték* más pontjain, valamint a Cangrande della Scalá-hoz írt, XIII. levélben kapunk feleletet, teljességében pedig a látomásirodalmi hagyomány ismeretében érthetjük meg. A XIII. levél tanúsága szerint a *Színjáték* didaktikus célkitűzése, hogy a földi halandókat „a boldogság állapotára vezesse”²⁷, tehát Dante egyéni javán túl az egész, bűnben élő emberiség hasznára is történik ez a zarándoklat. Ugyanakkor „a lelkek túlvilági állapotát” bemutatva a szerző a korabeli társadalmat is le akarja képezni és bírálni: ez a törekvés már az első apokaliptikus-vizionárius szövegekben (így a Péter-apokalipszisben²⁸ és Szent Pál látomásában²⁹) is jelen van.

Az érdekelték széles köréhez ez az erkölcstankönyv természetesen csak akkor jut el, ha az utazást és az ott látottakat Dante megírja. A *denuntiatio* kötelessége a látomásirodalmi hagyomány toposza³⁰ János jelenéseitől kezdve („Amit láatsz, írd le egy könyvbe!” Jel 1,11). A *Színjáték* utazóját legfontosabb feladatára először Beatrice figyelmezteti a földi paradicsomban: „... a világ hasznára, mely rosszul él / tartsd most sze-

²⁴ Pk. 2, 67–69.

²⁵ PICONE (2017: 313).

²⁶ HOFFMANN–MÁTYUS.

²⁷ XIII. Lev. Mezey László fordítása. KARDOS (1965: 511).

²⁸ Magyarul: PESTHY M., *Péter-apokalipszis*.

²⁹ Magyarul: ADAMIK T. ford., *Szent Pál apostol látomása*.

³⁰ Erről ld. BAROLINI (2015: 462 skk).

med a szekéren, és amit látsz, / azt írd majd meg, ha oda visszatérsz!”³¹
 Másodszor pedig Szent Péter szólítja fel ugyanerre:

És te, fiam – hiszen tested halandó,
 s még visszamész oda –, nyisd ki a szádat:
 ne titkold, amit én sem titkolok!”³²

2. Dante Vergiliusa

A középkor a *Negyedik ecloga* próféciáját Krisztusra vonatkoztatva Vergiliust mint a kereszténység előtti keresztényt és látnokot tisztelte. A számos Vergilius-legenda közül az egyik szerint maga Szent Pál is meglátogatta a költő sírját, és e szavakkal siratta meg őt:

Quem te, inquit, reddissem,
 si te vivum invenissem,
 poetarum maxime!³³

Dante Vergiliusa, ezekkel a korban elterjedt legendákkal szemben, pogány, tehát művével, a *Negyedik eclogával* az alkotója számára rejtett üzenetet közvetített. Hiába jelenik meg Statius a *Színjátékban* mint titkos keresztény, aki pontosan Vergilius *Negyedik eclogájának* hatására keresztelkedett meg³⁴, a szeretett mester sorsát Alighieri túlvilágában ez a *post mortem* térítés nem befolyásolja. A latin költőt Macrobius megállapításától³⁵ kezdve az antik tudomány és művészet legfőbb letéteményesének tartják, költészeti tekintélynek és stílusmodellnek, akinek etikai, politi-

³¹ Pg. 32, 103–105 (saját ford.).

³² Pd. 27, 64–66. NÁDASDY Á. ford.

³³ ZIOLKOWSKI-PUTNAM (2008: 413).

³⁴ Te küldtél legelőször / a Parnasszus forrásaiból inni / s a te fényed vitt Istenhez először. / *Úgy voltál, mint aki maga mögé / tartja a lámpát: neki nem világít, / de segíti az utána jövőket, / hiszen ezt mondtad: „Új kor születik, / igazság lesz majd, mint az ősidőkben, / s új ivadék száll le hozzánk az égből.” / Miattad lettem költő, majd keresztény... (Pg. 22, 64–73 Nádasy Á. ford., kiemelés tőlem: D. E.)*

³⁵ Macrobius szerint Vergilius minden tudomány kiváló ismerője (*Somn. Scip.* I 6, 44). Id: BELLOMO (2013: LI).

kai és vallásos nézeteit az értelem és *humanitas* tökéletes harmóniában hatja át.³⁶

Dante számára – bár ismeri és idézi a *Georgicát* és az *Eclogákat* is – Vergilius az *Aeneis* szerzőjeként jelentős. A mű cselekményének lényeges elemeit történelmi ténynek tekinti (vagyis, hogy Aeneas valós személy volt, eljött Trójából és megalapította Rómát), a *katabasist* pedig irodalmi ténynek.³⁷ Maga Vergilius bizonytalanítja el olvasóját a leírtak igazságtartalmát illetően azzal, hogy főhőse az álom elefántcsontkapuján hagyja el az alvilágot³⁸. Az *Aeneis* allegorikus értelmezései – Aelius Donatus, Tiberius Claudius Donatus, Servius, Macrobius, Fulgentius, de főként Bernardus Silvestris kommentárjai nyomán – a középkori olvasók számára meghatározták a mű befogadását.³⁹ Dante a *Vendégségben* (IV xxvi) Fulgentiust követve az *Aeneist* mint az életkorok egymásutánját és az egyes korokhoz köthető erények útmutatóját interpretálja. A dantei allegóriában a ló a *természetes vágyat* jelenti (2703), a lovas az *ész* (2708), a zabla a *Mérsékletet* (2715), a sarkantyú pedig az

Állhatatosság vagy Erőslelkűség, s olyan erény, amely megmutatja, hogy hol kell megállni és harcolni. Vergilius, a mi legnagyobb költőnk, ilyen megzabolázottnak mutatja Aeneast, az *Aeneis* azon részében, ahol ezt az életkort ábrázolja; tehát a negyedik, ötödik és hatodik énekben. És micsoda önmérséklet volt az, amikor Didótól ráhalmozott oly sok gyönyörűség élvezése után [...], bár oly sok örömét lelte a vele való együttlétben, útnak indult, hogy a becsületes, dicséretre méltó, hasznot hajtó utat kövesse [...]. Micsoda sarkallás volt az, amikor ugyancsak Aeneas Sibyllával kettesben vállalta az Alvilágba való lemenetelt, atyja, Anchises lelkének megkeresésére, annyi veszéllyel szemben...⁴⁰

³⁶ CONSOLI-RONCONI (1976: 1037).

³⁷ Köszönöm Mátyus Norbert magyarázatát erről a sokat vitatott kérdésről.

³⁸ Verg. A. 6, 893–898. A témáról ld.: VINCZE (2005: 89–116).

³⁹ COMPARETTI (1872, vol. 1); PADOAN (1977: 207–222); ITALIA (2008: 329–417); ITALIA (2012).

⁴⁰ *Vend.* IV xxvi, 2719–34. SZABÓ Mihály fordítása. KARDOS 1965: (334–335).

Dante észlelte az *Aeneis* zavarba ejtő problémáját, amely már a történetet újraíró Ovidius számára is egyértelmű volt⁴¹: a Dido-epizód nem illik a „harcokat s hőst” éneklő eposzba,⁴² sem pedig a *pius Aeneas* tettei közé. Dante megoldási kísérletként Az *egyeduralom* című traktátusában Didót Aeneas feleségének tekinti, és úgy véli, ez a házasság (éppúgy, ahogy korábban a Creusával, később a Laviniával kötöttek is) nemesebbé tette Aeneast:

[Aeneas] Második asszonya Dido volt, a karthágóiak királynője és anyja Afrikában. S hogy valóban felesége volt, [...] költőnk bizonyítja a negyedik énekben, így beszél ugyanis Didóról:

Nem titkos szerelem többé Dídó szíve vágya,
„Házasság”-nak hívja a bűnt, így rejti magában.

(*Egyed.* II iii 188–192)⁴³

Vergilius sorait szerzőnk minden bizonnyal szándékosan értelmezi félre, hogy Aeneast – akit több szempontból is modelljének tekint – erkölcsileg feddhetetlennek mutathassa be.

A *Vendégség* allegorikus és morális-vallásos *Aeneis*-interpretációjához Az *egyeduralom* írásakor új, politikai aspektus társul: Dante felfedezi az isteni elrendelés fontosságát, amely a Római Birodalom megteremtését akarta és vezérelte. Ez az értelmezési séma nemcsak

⁴¹ Ld. CASALI (1995: 66–76).

⁴² Dido Aeneaséhoz hasonló sorsot élt meg: zsarnok és gyilkos bátyja miatt menekülni kényszerült híveivel együtt, ám leleményességével hazát szerzett népének, és most (gyönyörű) királynőként virágzó várost kormányoz és épít (ld. Venus bemutatását: Verg. *A.* 1, 340–368). Aeneast, a másik üldözöttet, szíves vendégszeretettel fogadja be, addigi történetének pedig hallgatója lesz, a 2–3. ének címzettje. Azonban, amikor a kegyes és igazságos hős rendeltetését és célját követve indulni készül, kétszer is úgy dönt, hogy az őt szerető előtt titkon hagyja el a várost. CASALI (1995: 67) amellet érvel, hogy Ovidius kritikája a *Keservekben* –“Ám fegyver s a vitéz költője is íme, bedugta / Dido ágyába fegyverestől a vitézt / és az egészből ezt olvassák legszivesebben / ezt a szerelmet, amit nem fűz össze frigy” *Tristia* 2, 533–536, Erdődy János ford.) részben a műfajok vegyítésének szól, részben pedig Aeneas morális következetlenségéről, amelyre felhívja a figyelmet az “ágyába fegyverestől” utalás: Dido ágyának közelébe Vergilius szövegében ugyanis csak egyszer, az öngyilkosságakor kerül a vitéz fegyvere (Verg. *A.* 4, 495: *arma viri, thalamo...*).

⁴³ Az *egyeduralomból* Sallay Géza fordításában idézek. KARDOS (1965: 428).

politikaelméleti írásának fő tétele lett (vö. *Egyed.* II i 2–3), hanem az *Aeneis* újraolvasásának is a kiindulópontja⁴⁴, hiszen Aeneas a római nép (*populus ille sanctus pius et gloriosus*, *Mon.* II v 5) őse, amelynek „szent magjából” Dante is származtatja magát (*Pk.* 15, 76). Aeneas utódainak pedig maga Iuppiter ígérte, hogy egy „imperium sine fine”⁴⁵ uralkodói lesznek, ami Ágoston értelmezésében nem egy „hamis és hazug isten”⁴⁶ ígérete, hanem az egyetlen igaz istené.⁴⁷

Az *Aeneis* nemzeti-birodalmi eposz, amely „az Aeneas-mondák feldolgozása során múlt, jelen és jövő hatalmas képeiben a római történelem és Augustus politikai törekvései között teremt összefüggést”⁴⁸. Dante világlátását alapvetően formálja Vergilius politikai állásfoglalása: innen származik – minden valószínűség szerint Servius kommentárján is keresztül, aki először javasolja, hogy az *Aeneis* mint *gesta populi Romanit* olvassák⁴⁹ – Az *egyeduralom* egyik fő tézise, mely szerint csak a római császárkor első szakaszában, a *pax Romana* idején élhetett boldogságban az ember a földön. Ekkor kormányzott jó császár, és béke uralkodott az egész világon, s ez volt „a halandóknak az az állapota, amelyet az Isten Fia várt, vagy midőn akarta, maga rendelte el, amikor az emberek üdvösségére emberi alakot készült magára öltetni”⁵⁰. Krisztus tehát azzal, hogy a Római Birodalom területén és idejében született, szentesítette az Aeneas által alapított államot, és a legkiválóbbnak választotta ki azt az emberiség történelmében.

Amíg Vergilius vezeti Dantét a *Színjátékban*, addig az *Aeneis* a mű egyik legfontosabb hipotextusa, ám az utalások az antik eposzra nem egyenletesen oszlanak el. Hollander⁵¹ a legtöbb idézetet és újraírást a *Pokolban* mutatja ki (193 biztos és 80 valószínű utalás), a latin költemény

⁴⁴ PADOAN (1970: 677–679).

⁴⁵ Verg. *A.* 1, 278–279.

⁴⁶ Vö. *Pk.* 1, 72.

⁴⁷ Aug. *Serm.* CV 7 (PL, 38, col. 623). Ágoston Vergilius-értelmezéséről ld. még Petrarca IV. *Liber sine nomine*-levelét: ERTL P. ford. (2018: 92–93.)

⁴⁸ TRENCSENYI-WALDAPFEL (1974: 281).

⁴⁹ Ad *Aen.* 6, 752: „opus hoc appellatum esse non Aeneidem, sed gesta populi Romani” Idézi: ITALIA (2008: 334).

⁵⁰ *Mon.* I xvi 1; MÁTYUS–NAGY.

⁵¹ HOLLANDER (1993: 248–251).

jelenléte halványodik a *Purgatóriumban* (103 biztos és 28 valószínű felidézés), és a kezdő *canticához* képest nagyjából harmadára csökken a *Paradicsomban* (68 biztos és 15 valószínű allúzió). A *Színjáték* főként az indításában vergiliusi: a költemény első 707 sorának 70 Vergilius-áthallásával szemben még a Biblia is alulmarad mint idézett forrás.⁵² Az első öt ének tehát a leghosszabb *Aeneis*-újraírás a *Színjáték* szövegében, de korántsem az egyetlen: így fogja Pier della Vigna epizódja (*Pk.* 13, 20–108) bizonyítani a mester Polydorus történetének (*Verg., A.*, 3, 22–49) igazságát; és Dante éppúgy kapja meg tulajdon sorsának jóslatát ősetől, Cacciaguidától (*Par.* 15–17) a túlvilágon, ahogy Aeneas Anchisestől (*Verg., A.* 6., 678–702), igazolva a *Paradicsomban* is a latin eposz egyedülálló modell-szerepét.

Az első hét énekben, amely talán a mű első elkészült és közreadott egysége volt,⁵³ az utazó Dante és Vergilius kapcsolata formális – a toszkán költő leggyakrabban érzelmi töltet nélkül nevezi meg *vezetőjeként*, *uraként*, *mestereként* (*Pk.* 2, 140) Vergiliust.⁵⁴ Ezekben az énekekben Dante az *Aeneist* az *imitatio* eszközével idézi fel, egyértelmű párhuzamot vonva Aeneas leszállása és tulajdon utazása között. A sötét erdőből szabaduló Dante mint egy hajótörött néz vissza az elhagyott veszélyekre: „És mint aki szapora lélegzettel, / miután kijutott a tengerből a partra, / visszafordul a veszedelmes víz felé, és rámered, / így fordult vissza még menekülésben lévő lelkem, / hogy újra megsejmelje az utat, / amely még senkit nem hagyott élve.” (*Pk.* 1, 22–27). A metafora kontextusidegen és pusztán retorikus választásnak tűnik addig, amíg nem vonunk párhuzamot Aeneas helyzetével a latin eposz kezdetén: a Iuno haragja – a múltbeli sértésért (Paris ítélete, Ganymedes) és a jövőbeli (Karthágó) kudarcért – keltette rettenetes tengeri viharból⁵⁵ megmenekülve, a kart-

⁵² HOLLANDER (1993: 248).

⁵³ Az első hét éneket Giovanni Boccaccio (1373–1375) és Benvenuto da Imola (1375–1380) kommentárja szerint Dante még a száműzetés előtt írta (idézi: BAROLINI [1993: 164]). Boccaccio és Benvenuto da Imola állítását a *Színjáték* ma elfogadott (ld. PADOAN [1993]) datálása nem támasztja alá: eszerint Dante már a száműzetésben, Lunigianában, 1306-ban kezdte írni a *Pokolt*, és 1308-ban adta közre az első hét éneket.

⁵⁴ BAROLINI (1993: 163).

⁵⁵ *Verg. A.* 1, 80–129.

hágói partra sodort Aeneas néz így vissza a tengerre, miközben társai „a homokban / sós létől csepegő, senyvedt testtel leomolnak”⁵⁶:

Aeneás ezalatt felhág egy oromra, hogy onnét
Lásson a tág tengerre, ha tán ide tért a viharvert
Antheus vagy Capys is, vagy a phryg kéttrend-evezősök,
Vagy paizsok borította magas tatján ha Caicus. (Verg. A. 1, 181–184).

Dante és vezetője kapcsolata az út során elmélyül, a legszorosabb emberi viszonyok skáláját futja be: a meghitt tanítvány-mester kapcsolatból fiúi szeretet (*pietas*) válik, a mesterből „édes apa”⁵⁷, „legédesebb apa”⁵⁸, „édes, drága apa”⁵⁹, „igaz apa”⁶⁰, „több mint apa”⁶¹ lesz. Sőt, egy érzelmi tetőponton Vergilius mint anya kapja fel Dantét, és viszi „mellén [...] szorítva / mint kisfiát, és nem mint útitársát”⁶²:

A vezetőm tüstént megragadott,
mint anya, aki furcsa zajra ébred,
látja maga körül: lángol a ház,
fölkapja gyermekét s úgy menekül,
csak ővele törődve, nem magával,
úgy fut, ahogy van, még inget se vesz. (*Pk.* 23, 37–42).

Mikor az Utazó ráébred, hogy mestere eltűnt, és nem kíséri tovább túlvilági útján, ugyanazzal a retorikai megoldással – a név háromszoros ismétlésével siratja („De *Vergilius* eltűnt a körünkből, / *Vergilius*, atyám, *Vergilius*! / Akire bíztam lelkem tisztulását!”⁶³ *Pg.* 30, 49–51) – ahogy Orpheus levágott feje szölongatta Eurydicét a *Georgicában*⁶⁴, ezzel fel-

⁵⁶ Uo., 172–173.

⁵⁷ *Pk.* 8, 110; *Pg.* 4, 44; 15, 25 és 24; 17, 82.

⁵⁸ *Pg.* 30, 50.

⁵⁹ *Pg.* 18, 13.

⁶⁰ *Pg.* 5, 7.

⁶¹ *Pg.* 22, 4.

⁶² *Pk.* 23, 50–51. CONSOLI–RONCONI (1976: 1040).

⁶³ NÁDASDY Á. fordítása.

⁶⁴ Verg. G. 4, 523–7 „Ám a jeges nyelv *Eurydicét* onnét is imádtá, / *Eurydicét* hívogatta, midőn libegett el a lelke, / *Eurydicé* neve visszhangzott a folyókon, a parton.”

idézve a másik nagy *katabasis*-történetet szeretett szerzője tollából, és a (szerelmi) veszteség tragikumával zárva le közös útjukat.

Vergilius – a Szentírás „szerzője” mellett – az egyetlen, akinek Dante fenntartja az *autore* megnevezést: a tudás⁶⁵ és tekintély, amelyet a *Színjáték* tulajdonít neki, lehetővé tette, hogy évszázadokon keresztül az Értelem allegóriájaként értelmezzék alakját a kommentárok. Azonban autoritását a mű számos pontján meg is kérdőjelezi, lebontja, majd újra felépíti:⁶⁶ mint vezető nem tévedhetetlen – szemben az angyal által vezetett túlvilági utazásokkal –, és nem tudja minden esetben Dantét megvédeni a pokol lakóitól. Égi segítségre szorulnak a fúriákkal és Medusával szemben,⁶⁷ Vergilius „térképe” még Krisztus alászállása előtről való, így az utazók egy ördögtől tudják meg, hogy a Rondabugyrok egyik hídja akkor beszakadt⁶⁸; és a démonok rá is szedik a bölcs mestert⁶⁹.

A purgatórium-hegy utolsó nagy próbatételénél, a földi paradicsomot körülvevő tűzfalnál, amelybe az Utazónak be kell lépnie, Vergilius első rábeszélési kísérletei elégtelennek bizonyulnak: sem a józan érvelés, sem az érzelmi ráhatás, sem a közösen átélt nehézségek felidézése nem ér el hatást.⁷⁰ Csak a szeretett hölgy nevének hallatán kel életre Dante félelemtől dermedt szíve, és nyer bátorságot a próbatételhez. Idáig tart Vergilius autoritása, szónoki hatékonysága, vezetői szerepe, és innen mozgatja tovább Beatrice közelsége: a megváltó szerelem ereje erősebbé válik a Vergilius jelképezte értelemnél. Miután átjutottak a lángfüggönyön, és megtették az Édenhez vezető utolsó lépcsőket, Vergilius elbúcsúzik fiától-tanítványától, és önmaga urává koronázza Dantét:

«...az időleges és örök tüzet is
láttad, *fiam*, és eljutottál oda,
ahonnan tovább én már nem látok.

⁶⁵ Nevezi Dante nemcsak *bölcsnek*, amely állandó jelzője, hanem *nemes bölcsnek, ki mindent tudott* (Pk. 7, 3) és *minden tudás tengerének* (Pk. 8, 7) is.

⁶⁶ JACOFF-SCHNAPP 1991: 2–3.

⁶⁷ Pk. 9, 43 skk.

⁶⁸ „Tegnap volt épp – öt órával odébb – / ezerkétszázhatvanhat éve annak, / hogy itt az áthidalás leszakadt.” Pk. 21, 112–114, NÁDASDY Á. ford.

⁶⁹ Pk. 21–23. Ezekről az epizódokról ld. BAROLINI (1993: 144 skk).

⁷⁰ Pg. 27, 20–32.

Idáig vezettelek ésszel és ügyességgel,
 most már vezessen tovább a vágyad;
 túljutottál meredélyeken, túljutottál szorosokon. [...]
 Ne várj többé sem szavamra, sem intésemre;
 akaratod szabad, ép és hajlik a jóra,
 hiba lenne nem követned:
a magad urává koronázzlak!»⁷¹

Vergilius a teljes út során tisztában van korlátaival – mint pogány az antik-keresztény hibrid alvilágban –, és azzal is, hogy hol helyezkedik a dantei világban az a határ, amelyet már nem is léphet át. Ám, ahová a szereplő Vergilius nem jut el, azokat a világrészeket is meghatározza az *Aeneis* útleírásának néhány aspektusa.

3. Alvilágjárás a Színjátékban Vergilius nyomán

Az *Aeneis* nagyon sokrétűen formálta a *Színjáték* szövegét: mint túlvilági utazást nyelvileg-stilisztikailag magas szinten elbeszélő eposz a dantei költemény legfontosabb poétikai-narrációs mintája. Tárháza alakoknak és az alvilágban betölthető funkcióknak, így a bíróknak: a vergiliusi Minos és Rhadamanthys szerepeinek összeolvasztásával készül el a dantei Minos, aki elé a pokol II. körében járulnak a lelkek, hogy bűneik súlyosságának megfelelően kapjanak helyet⁷². Vergiliusi mintát követnek az *Inferno* révészei: a dantei Charon, az „ősz hajú, borzas öreg”, akinek „a szemei körül tűzkarikák” vibrálnak, egyenesen az *Aeneis*ből érkezett („Szörnyü Charón, ez a borzalmas révész, kinek állát / Borzas, szürke szakáll rúttítja, tekintete lángol”)⁷³, de ördög⁷⁴, míg Phlegyas csak a nevét kapja a latin eposzból.⁷⁵ A két alvilág őralakjai között is tagadhatatlan a hasonlóság: a dantei Cerberus éppúgy „három torokból kutyaként ugat”⁷⁶, mint a vergiliusi⁷⁷. A büntető szörnyek egy részét is az *Aeneis*ből

⁷¹ Pg. 27, 127–132, 139–142. Saját fordítás, kiemelés tőlem – D. E.

⁷² Pk. 5, 5 skk. vö. Verg. A. 6, 433: Minos „crimina discit”; Rhadamanthys a Tartarusban (Verg. A. 6, 567): „castigatque auditque dolos subigitque fateri” (RONCONI 1976: 1045).

⁷³ Pk. 3, 83, 99 TÓTH Tihamér ford., vö. Verg. A. 6, 300 sk.

⁷⁴ Pk. 3, 109.

⁷⁵ Pk. 8, 13 skk. vö. Verg. A. 6, 618. A dantei Charon és Phlegyas forrásairól és korai ábrázolásairól ld.: FORTE (kézirat).

⁷⁶ Pk. 6, 14.

kölcsönzi Dante, felvonultatja a háрпиákat – akik nemcsak a Hádésben, de a Stróphadokon is ijesztik Aeneast⁷⁸ –, a kentaurokat; a vergiliusi Geryont viszont alaposan átformálva teszi a *Pokol* egyik legrémisztőbb őralakjává.

De tárháza az *Aeneis* helyzeteknek is, „olyan mikro-invencióknak, amelyek a *Színjáték* építőelemei lesznek”⁷⁹. Az utazó Dante kedves barátját, Casellát találja a Purgatórium szigetén gyülekező árnyak között, akit szeretne megölelni, ám:

Jaj, üres árnyak, látszólag szilárdak!...
A karom háromszor zártam köré,
s mindháromszor csak magamat öleltem!⁸⁰

Ugyanígy háromszor próbálta ölelni Anchisest Aeneas, mikor oly sok veszély és bolyongás után végre viszontlátja apját az elysiumi pázsiton:

Háromszor próbálta nyakát átfonni, hiába,
Háromszor surrant ki a testtelen árny, eloszolván,
Mint lehelet-lágy szél, mint felszakadó rövid álom.
(Verg. *A.* 6, 700–702)

Dante számára az *Aeneis* VI. éneke a legfontosabb térkép és „útkönyv”⁸¹, amelyet felhasznál a pokol és purgatórium birodalmainak megalkotásához. A pokoli vízrajz lényegében Vergiliustól származik⁸²: a Hádés határát jelző Acherónt a dantei pokol határán találjuk⁸³; a mocsaras Styx⁸⁴, a könnyes Cócytos⁸⁵, és a Tartarust körülölelő, tüzes Phlegethon⁸⁶ mind a dantei pokol folyóivá válnak, főbb jellegzetességeiket meg-

⁷⁷ Verg. *A.* 6, 417.

⁷⁸ Verg. *A.* 3, 216 skk.

⁷⁹ BATTAGLIA RICCI (2006: 56).

⁸⁰ *Pg.* 2, 79–81. NÁDASDY Á. ford.

⁸¹ MINOIS (2012: 79).

⁸² Dante nem olvashatta sem a platóni *Phaidónt*, sem az *Odysseia* XI. énekét, a *nekylia* jelenetet, ahol korábban már említést kapnak ezek a folyók.

⁸³ Verg. *A.* 6, 295, vö. *Pk.* 3, 70–78, 107, 118.

⁸⁴ Verg. *A.* 6, 323, 373–398, 439, vö. *Pk.* 7, 100–111, 124–128; 8, 10–16, 29–31, 53; 9, 74, 81.

⁸⁵ Verg. *A.* 6, 297, 323.

⁸⁶ Verg. *A.* 6, 551 vö. *Pk.* 12, 46–48, 101–102; 14, 76–90; 15, 1–3; 16, 91–105).

tartva; az elysiumi Léthé pedig, amely az újjászületés előtt a lelkek emlékeit törli ki, ha isznak belőle,⁸⁷ a földi paradicsom egyik folyójaként „képes kitörölni / a bűnök minden emlékét”⁸⁸.

A vergiliusi túlvilág – egyik legfontosabb előzményéhez – az *Odysseia* 11. énekéhez képest mind topográfiajában, mind a különböző bűnökhöz társított büntetések szempontjából sokkal részletesebb képet ad, így lesz a „populáris alvilágok”⁸⁹ elsődleges mintája. A dantei Limbusban⁹⁰ éppúgy, ahogy a Hádés küszöbénél⁹¹ a bánattól nyögnek, sírnak a korán meghalt csecsemő-lelkek. Dido és a szerelem többi halottja – „kik vágyat rendeltek az ész fölé” – pokoli szélviharban „sikoltoznak, jajgatnak, nyögnek” Danténál,⁹² míg Vergiliusnál a Könnyek rétjén bústak⁹³. Az *Aeneis*ben a harcban elesettek és Dante vizsállyeltői hasonlóképpen sebektől szenvednek a túlvilágon. A vergiliusi Deiphobus sérüléseit (kettéosztva) a *Pokol* 28. énekében két kortárs vizsállyszító, Pier da Medicina és Mosca dei Lamberti kapja büntetésként:

Déiphobus, Priamus fia jó ezután, s im a teste
Egy csupa seb s embertelenül feltépve az arca,
Már nem is arc ez, s nincs keze sem, s a fülét lemetélték,
Többől tépték ki s borzalmas luk csak az orra. (Verg. A. 6, 494–497)

Pier da Medicina orrát és egyik fülét metszették le a dantei pokolban (*Pk.* 28, 64–66), Moscának pedig „mindkét kezét levágták” (uo. 103).

Miután találkoztak azokkal, akik földi sorsuk boldogtalan folytatását élik, az út kétfelé válik Sibylla és Aeneas előtt:

... a jobbra eső a hatalmas
Dís palotája felé fut, az Élysium mezejéhez;
Erre megyünk mi; a balsó evvel szemben a szörnyű

⁸⁷ Verg. A. 6, 714–715.

⁸⁸ *Pg.* 28, 127–128, NÁDASDY Á. ford. A Léthé folyóról a földi paradicsomban ld.: *Pg.* 28, 125–133; 29, 7–8, 67–91.

⁸⁹ MINOIS (2012: 78).

⁹⁰ *Pk.* 4, 28–30.

⁹¹ Verg. A. 6, 426–430.

⁹² *Pk.* 5, 39, 31, 35.

⁹³ Verg. A. 6, 441–442.

Tartarusig visz, hol vétkük levezeklik [*exercet poenas*] a rosszak.
(Verg. A. 6, 540–543)

A Tartarus (ahová Aeneas mint jámbor nem léphet be⁹⁴) és a dantei alsó pokol („Dis városa” Pk. 8, 68) megfeleltethető egymással: mindkettő folyóval körülvett,⁹⁵ tornyos város, és mindkettőt fúriák őrzik⁹⁶. A Tartarus legmélyén Iuppiter és a menny villámmal lesújtott ellenségei fetrengek, éji homályban⁹⁷, Dante poklának legmélyén hasonlóképp az Isten ellen lázadó Lucifert találjuk, távol a fénytől s melegtől (Pk. 34). Míg Homérosznál csak néhány istensértő mitikus alak – Tityus, Tantalus és Sisyphus – ítéletéről olvashatunk,⁹⁸ addig a vergiliusi Tartarusról ezt mondja Sibylla:

Ámde ha száz torkom, száz nyelvem volna, s a hangom
Vasból lenne, se győzném mind szóval kifejezni,
Hány bűn létezik, és hány megtorlás van ezekre. (Verg. A. 6, 625–627)

A Tartarus – a keresztény pokolhoz hasonlóan – az örökös büntetés helyszíne.⁹⁹ Az Elysiumba jutás előtt pedig a lelkek ideiglenes tisztuláson mennek keresztül Anchises beavató-feltáró szavai szerint:

Hajdani bűneikért most hát kínokkal adóznak,
Így vezekelnek. Van, ki szelek viharába feszítve,
Van, ki viszont vízörvényben függ, vagy belemártva
Lángtengerbe, hogy az perzselje le, mossa ki bűnük:
Mindegyikünk a saját lelkével szenved. A tágas
Élysiumba utána jutunk - víg földje azonban
Oly kevesek hona lesz! ... (Verg. A. 6, 739–745).

Ez a tisztuló fázis pedig a keresztény purgatórium funkciójával analóg.¹⁰⁰

⁹⁴ Verg. A. 6, 563.

⁹⁵ Bár Vergiliusnál ezt a Phlegethon, Danténál a Styx övezi.

⁹⁶ Verg. A. 6, 569–574, Pk. 9, 34–51.

⁹⁷ Verg. A. 6, 580 skk.

⁹⁸ *Od.* 11, 568–600.

⁹⁹ Verg. A. 6, 617

¹⁰⁰ SOLMSEN (1972: 37–38), és ld. itt a szakirodalmi előzményeket is.

Az *Aeneis* olyan korszakalkotó mű, egyszerre eszkatológiai és „nemzeti” eposz, amely az epikus mintáin túl vallási és filozófiai hagyományokhoz is kapcsolódik, hasonlítható a misztériumvallások beavatási szertartásainak szövegéhez, és apokaliptikus élményt ír le.¹⁰¹ Aeneas mint beavatott nemcsak alászáll, hanem az Anchisesszel folytatott beszélgetés előtt „fel is kell mennie egy hegyre, mely tekinthető az *ascensio* szimbólumának a szövegben”:¹⁰² így válhat Aeneas túlvilági utazása sokrétű mintává Dante teljes utazásához.

Vajon Dante csupán Vergilius eposzából meríti Aeneas történetét? Az idézetek, utalások elsöprő többsége az *Aeneis*ből származik, illetve arra mutat vissza, ám mind Ovidius „kis *Aeneis*”-ét¹⁰³, mind a vergiliusi szöveget magyarázó allegorikus hagyományt kimutathatóan ismerte Dante. Míg Vergilius, „legfőbb múzsánk” (*Pd.* 15, 26) művét imitálja azáltal, hogy a *Színjáték*ban ismételten hangsúlyozza a próféciákon keresztül a megtett út *telosát*, s hogy isteni akaratból következik be,¹⁰⁴ addig a „kis *Aeneis*” sűrítő-újraértelmező szöveggenerációs technikája a *Színjáték* klasszikus mítosz-felidézéseiben figyelhető meg.

Polydorus halálát kétszer, kétféleképp eleveníti fel Dante: először a vergiliusi, majd az ovidiusi Aeneas-történet alapján. A dantei *Pokol* 13. énekében, a göcsörtös-csavart fák erdejében Vergilius hívja fel az Utazó figyelmét az elkövetkező események hihetetlenségére (vagyis a szereplő Vergilius feltételezi, hogy Dante nem tartja igaznak a költő Vergilius művének részletét), majd biztatja Dantét, hogy törjön ágat az egyik cserjéről. A sebzett ágból sötét vér csörgedezik, és a növény vérrel kevert szavakkal kér részvétet. A jelenet az *Aeneis* 3. énekében leírtakat idézi fel, mely szerint a trójai királyfit kincseiért Thrákiában ölték meg: a testebe fúródó lándzsák gyökeret eresztve mirtusz- és sombokorrá alakultak. A bokorból tépő Aeneas is vércseppektől és a dantei bokoréhoz igen hasonló kiáltásoktól riadt meg (*Verg. Aen.* 3, 22–68). A *Pokol* 30. énekében azonban, mikor Dante egy hasonlatban Hecuba megőrülését írja le,

¹⁰¹ KERÉNYI (1923) és (1924). Ld. még VINCE (2005).

¹⁰² VINCE (2005), KERÉNYI (1923: 42–43).

¹⁰³ *Ov. Met.* 13, 623–14, 580.

¹⁰⁴ Az *Aeneis* és az ovidiusi „kis *Aeneis*” összevetéséről ld. KRUPP (2009: 158–166).

Polydorus történetének másik, ovidiusi változatához¹⁰⁵ nyúl vissza, amely szerint a trójai királyfi holttestét a tengerbe dobták:

a megtört, nyomorult, rab Hecuba,
miután látta: Polüxena meghalt,
majd fiát, *Polüdorost látta meg*
a tengerparton elterülve holtan,
eszét vesztette, s mint egy kutya,
kínjában már csak ugatni tudott.¹⁰⁶

4. Aeneas és az utazó Dante

A szereplő Dante több szempontból is megfelelteti magát Aeneasszal: száműzöttként, túlvilágjáróként, az isteni rendelés végrehajtójaként. Ahogy Aeneas Trójából menekül és új otthont keresve bolyong hosszasan, a sorsát előrebetűző jóslat igazzá válik a Firenzéből száműzött Dante számára is: „Óh, mennyi halandót, / hány italus várost koldulsz végig könyörögve!”¹⁰⁷. A Trója bukását hozó *fortuna* egyértelműen szemben áll az isteni gondviseléssel, amely utat nyitott Aeneasnak,¹⁰⁸ hogy a lerombolt birodalom helyett máshol újat építsen. Ugyanígy a *fortuna* űzi el Dantét Firenzéből, és ugyanezt az isteni gondviselést vindikálja magának útjához.

A szereplő Dante végigjárja az alvilágjáró Aeneas útjának egy változatát. Az alászállást Aeneas maga kéri Sibyllától, isteni származására és precedensekre¹⁰⁹ hivatkozva, azzal a konkrét céllal, hogy találkozhasson apjával. A trójai hős motivációja tehát a *pietas*, ahogy azt Anchises is ki mondja az elvárt viszontlátáskor: „vicit iter durum *pietas*?”¹¹⁰ („győzött a veszélyes uton [...] / kegyes áhítatod?”).

Dante túlvilágjárásában is központi jelentőségű lesz a *pietas*, és nemcsak a vallásos-morális jelentésében, az isteni rendelésnek való enge-

¹⁰⁵ *Met.* 13, 535 skk.

¹⁰⁶ *Pk.* 30, 16–21, kiemelés tőlem.

¹⁰⁷ *Verg. A.* 6, 91–92.

¹⁰⁸ BRUGNOLI (1998: 147).

¹⁰⁹ „hiszen járt már ott Orpheus, Théseus, Alcídés, „Pollux meg testvérevel »kicszerélte« haláluk” (*Verg. A.* 6, 119–125).

¹¹⁰ *Verg. A.* 6, 688.

delmességben: útjának jelentős részét az a fiúi szeretet határozza meg, amelyet Vergilius, vezetője, „édes apja” iránt érez. Aeneas állandó jelzőjének eredete a monda, melyről Timaios, a görög történetíró számol be:

a görögök a város védelmében végsőkéig kitartó néhány trójai hősnek szabad elvonulást engedtek s azt is megengedték, hogy ki-ki vigyen magával vagyonából annyit, amennyit elbír. A többiek arannyal, ezüsttel rakták tele magukat, de Aeneas öreg atyját vette vállára. A görögökben tiszteletet ébresztett a fiúi szeretet e szép megnyilatkozása s megengedték neki, hogy forduljon vissza még egyszer s vigye el házából azt, amit akar. Aeneas ekkor sem a kincsekhez nyúlt, hanem a házi isteneket ragadta ki a romok közül. Evvel érdemelte ki, hogy a trójai nép maradékát az új hazába elvezethette.¹¹¹

Dante azonban nem tartja meg a vergiliusi Aeneas *epitheton ornans*-át, hanem egy másik erényével mutatja be: Aeneas nem csak istenfélő, hanem elsősorban ‘igaz’ (*Pk. 1, 73: giusto*). A *Színjátékban* a szereplő Vergilius első megszólalásakor, egyetlen tercínában határozza meg magát, főhősét és a menekülő eredeti városát:

Költő voltam, és Anchises azon *igazlelkű*
fiáról verseltem, aki Trójából eljött,
miután a *büszke Ilion*¹¹² porig égett.

A dantei jelző forrása az *Aeneis* 1, 544–45. sora, mely szerint Aeneasnál igazabb, igazságosabb (*iustior*) senki sem volt: „Volt fejedelmünk, Aeneás: kegyesebb soha nála / S jogszeretőbb nem volt, se nagyobb, viadalban, a karddal”. Dante számára az igazságosság az egyik legfontosabb erény,¹¹³ és erősen vergiliusi kötődésű. Ripheus, akinek csak néhány sort

¹¹¹ TRENCSENYI-WALDAPFEL (1974: 281).

¹¹² A büszke, vagyis gőgös Trója (*Ilion superba*) a hét főbűn közül a legsúlyosabb, a *superbia* elrettentő példaként szolgál a purgatóriumi gőgösök számára útba véselt képeken (*Pg. 12, 61–62*). A gőgös várossal szemben a dantei koncepció szerint az *umile Italia* (‘alázatos Itália’) áll, és ez a szókapcsolat szintén vergiliusi áthallás. Aeneas, amikor először megpillantja az itáliai partokat, *humilis* (‘alacsonyan fekvő’) *Italia*-ként nevezi meg (*Verg. A. 3, 521–522*), ám Dante már a legfőbb keresztény erényt tulajdonítja az eredetileg pusztán topográfiai jelzőnek (vö. RONCONI [1970: 1045]).

¹¹³ Talán, mert ő maga elszenvédője lett Firenze igazságtalanságainak (vö. *Pg. 6, 124–132*).

szentel a latin költő, ám „iustissimus unus”-ként¹¹⁴ nevezi meg, Dante Paradicsomában a legigazabbak között kap helyet: az igazságos uralkodók lelkeiből kirajzolódó sas-formában a szemöldök egyik ragyogó fénye ő Isten kivételes kegyelmének példajaként (*Pd.* 20, 67–69).

Dante utazását egyéni bűnössége (eltévelyedése a bűnök allegorikus sötét erdejében) teszi szükségessé, azonban lehetővé csak az isteni kegyelem miatt válik. A kegyelem szükséges előfeltétele pedig az érdem, amely Dante esetében a költői érdem. Mindhárom elem (bűnösség, kegyelem, érdem) toposz a középkori túlvilágjárásokban: az isteni kegyelem elengedhetetlen a holtak birodalmából élve kijutáshoz és a paradicsom látásához. Az utazó bűnössége vagy érdeme közül viszont általában csak az egyik hangsúlyos: így Szent Pál és Tundalus¹¹⁵ esetében a bűn; mások, mint Szent Brendan¹¹⁶ és Mohamed¹¹⁷ kiválasztottként, hitükért, vallási érdemeikért nyerik el a betekintést a halál utáni birodalmakba. Habár Vergilius Aeneasa a *katabasis* kérésekor nem hivatkozik semmilyen érdemére, csupán isteni származására és céljára, Dante (e másik hagyomány hatása alatt) fontosnak tartja Aeneas erényeit és érdemeit – nemességét, erkölcsösségét, kiválóságát – hangsúlyozni (vö. *Egyed.* II iii 7–17).

Az Aeneas isteni származását illető részt pedig Dante allegorikusan interpretálja, hogy így magára is vonatkoztathassa:

[a megfelelő óvatosság és a helyes választani tudás] megvannak [...] mindazokban, akiket a Költő az *Aeneis* VI. énekében olyanoknak mond, akiket az Isten kedvel, s lángoló virtus az égbe emelt, s *istenek fiainak hívója őket, ámbar mindezt csak képletesen mondja.*¹¹⁸

A felidézett szöveghelyen Sibylla szavai Aeneast figyelmeztetik a *katabasis* előtt:

¹¹⁴ Verg. A. 2, 426.

¹¹⁵ Míg Tundalus teste tetszhalál állapotában tölt három napot, addig lelke, éppúgy, mint Dantée, a túlvilági utazás során bűneitől megtisztul. Magyarul: DRASKÓCZY E. *Tundalus látomása*, kézirat.

¹¹⁶ Magyarul: MAJOROSSY J. ford. Szent Brendan apát tengeri utazása.

¹¹⁷ Magyarul: SIMON R. ford. *Liber Scale*. Saját fordításomban a jegyzetek a dantei *Színjátékkal* való párhuzamokat emelik ki: *Mohamed lépcsőjének könyve*, kézirat.

¹¹⁸ *DVE* II iv 10–11, Mezey László ford., KARDOS 1965: 382. (Kiemelés tőlem – D. E.)

Trójai Anchísés fia! könnyü leszállni a mélybe -
 Nyitva a gyászteli Díshez, nap mint éj, a bejárat -,
 Ámde kijönni megint az Avernusból, fel a fényre,
 Ez fáradságos feladat! Csak a lángszivü bírja,
 Kit kedvel Jupiter, vagy az égig emel fel erénye,
Vagy pedig isteni sarj maga is. (Verg. A. 6, 126–131)

Az *isteni sarj* alatt Bernardus Silvestris Calliope fiait érti, vagyis az ékes szavúakat, és kiemeli közülük Orpheust, a *par excellence* költőt.¹¹⁹ Dante ennek az értelmezésnek a felidézésével von párhuzamot egyrészt Aeneas és tulajdon alvilágjárása között, másrészt Orpheus és önmaga között: Orpheus alvilágjáróként Aeneas mintája (Verg. A. 6. 119), Danténak pedig költő alvilágjáróként kétszeresen is fontos előkép. A thrák dalos az elysiumi mezőn „hosszú köpönyegben, / pengeti hét húrú lantját, melyhez hol az újja, / hol meg a szín-elefántcsont vessző vége a szerszám”¹²⁰, Danténál pedig ezt a vergiliusi vidéket idéző Limbusban látható. Bernardus Silvestris allegorikus értelmezését elfogadva Dante tehát önmagát mint „Calliope fiát”, vagyis mint költőt hatalmazza fel a túlvilági utazásra.

Aeneas modellszerepe nem ér véget az édenkertben, ahol Vergilius elbúcsúzik Dantétól. Az Utazó – még mielőtt a paradicsom felé elindulna – megtapasztalja az *ember fölöttivé válást*¹²¹, és a mennyei élmények hatására egyre inkább *fölébe nő emberi képességeinek*¹²², ám az istenlátáshoz külön égi engedélyre lesz szüksége. Dante harmadik vezetője, Szent Bernát Máriaéhoz könyörög,¹²³ hogy az Utazó halandó korlátai nélkül érzékelhesse Istent:

imáiddal űzz el minden ködöt
 halandó szemérről, hogy neki is
 megmutatkozzon a Legfőbb Gyönyör!¹²⁴

¹¹⁹ Bernardus Silvestris, 57. Idézi: BELLOMO (2013: L).

¹²⁰ Verg. A. 6, 645–647.

¹²¹ *Pd.* 1, 70: *trasumanar*.

¹²² *Pd.* 30, 56–57: „ch’io compresi / *me sormontar di sopr’ a mia virtute*”.

¹²³ *Pd.* 33, 1–39.

¹²⁴ *Pd.* 33, 31–33. NÁDASDY Ádám fordítását idézem.

Szent Bernát imája több részletében is idézi Venus fohászát, aki Aeneas *apotheosis*áért könyörög Jupiterhez¹²⁵. Mindkét könyörgésben jelen van a megtett út érve: hogy Aeneas „átkelt már egyszer a Styxen”, és Dante megjárta az alvilágot (*Pd.* 33, 22–27):

Itt ez az ember, aki a világ
legmélyebb gödrétől kezdve fokenként
végignézte a lelkek életét:
hozzád fohászkodik, légy most kegyes,
töltsd el erővel, hogy tekintetét
a végső üdvre rá tudja emelni.

Venus és Szent Bernát imája egyaránt meghallgatásra talál: Aeneasról eltűnik minden, ami halandó, és csak a nemesebbik rész marad meg:

Ennek rendeli: Aeneasról, mind, mi halandó,
mossa le és csöndben görgesse a tenger ölébe;
rögtön a szarv-viselő elvégzi, amit Venus óhajt:
és tisztítja le Aeneasról mind, mi halandó,
hinti vizével; csak nemesebbik része maradt meg.

Az utazó Dante pedig elnyeri az emberi szavakkal leírhatatlan, mennyei látás élményét (*Pd.* 33, 46–57. s.):

És én, ki vágyaim teljesülését
már közel éreztem, szükségszerűen
egyre nagyobb kívánsággal lobogtam. ...
tekintetem egészen kitisztult
s kezdett a Magas Fénybe behatolni,
amelynek sugara merő Igazság.
Látásom ettől fogva több s nagyobb volt,
mint amit elbír az emberi nyelv,
s az emlékezet innen visszahőköl.

¹²⁵ „Mindegyik égilakót megnyerte Venus, megölelte / apja nyakát, s így szólt: “Sose voltál mostoha hozzám, / édesapám, hanem azt kérem: most legkegyesebb légy, / s Aeneasomnak, ki a vérünkből nagyapává/ tett téged, ha kis istenséget is, adj neki mégis / ezt legalább! Elegendő volt, hogy a zord birodalmat / egyszer látta fiam, s átkelt már egyszer a Styxen.” *Ov. Met.* 14, 585–591. DEVECSERI Gábor fordítását idézem.

Konklúzió

Az utazó Dante kezdeti, félelemből és kishitűségből fakadó tagadását („nem vagyok Aeneas”) a Vergilius vezette pokol- és purgatórium-járás számos *Aeneis*-utalása és újraírása egy ki nem mondott állítássá változtatja (*új Aeneas vagyok*). A megújulás lényege a keresztény tartalom, amely az allegorikus kommentárok értelmezését követi, de Dante a mű minden szeletében több hagyományra építkezve száll versenybe elődeivel. Így túlvilágjáróként felhasználja Aeneas tapasztalatait (reakcióit, alvilág-térképét, találkozásait), legfőbb erőnyeit, céltudatosságát, sőt, modelljét, Orpheust is, ám a *Színjáték* útja továbbvezet a Vergilius által leírtaknál, hogy a bibliai és apokaliptikus hagyományból, majd a középkori látomásirodalomból is táplálkozva alkossa meg az Utazó identitását.

Rövidítésjegyzék (Dante művei magyarul)

Egyed. = *Az egyeduralom*, ford. Sallay Géza, in: KARDOS 1965: 401–476.

XIII. *Lev.* = *Tizenharmadik levél*, ford. Mezey László, in: KARDOS 1965: 505–519.

Pd. = *Paradicsom*

Pg. = *Purgatórium*

Pk. = *Pokol*

Színjáték = Alighieri, Dante, *Isteni Színjáték*, ford. NÁDASDY Á. Budapest, 2016.

Vend. = *Vendégség*, ford. Szabó Mihály, in: KARDOS 1965: 155–346.

Források

Dante Alighieri *összes művei*, KARDOS T. szerk., Budapest, 1965.

Benevenuti de Rambaldi de Imola *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, nunc primum integre in lucem editum sumptibus Guilielmi Warren VERNON, curante Jacobo Philippo Lacaita. Florentiae, 1887.

Commentum quod dicitur Bernardi Silvestris super sex libros Eneidos Virgilio, J. JONES – E. JONES (eds.), Lincoln, Neb., 1977.

Giovanni Boccaccio, *Esposizioni sopra la Comedia di Dante*, a cura di Giorgio Padoan, vol. VI di Tutte le opere di Giovanni Boccaccio, a cura di Vittore BRANCA, Milano, 1965.

Liber Scale, in SIMON. R., *Etűdök a halálról. Túlvilági utazás a mazdaizmusban és az iszlámban*, Budapest, 2013, 259–367.

Mohamed lépcsőjének könyve, DRASKÓCZY E. ford., kézirat.

P. Ovidius Naso, *Átváltozások*, DEVECSERI G. ford., Budapest, 1964.

- P. Ovidius Naso, *Keservek*, ERDŐDY J. et al. ford., Budapest, 2002.
Péter-apokalipszis, PESTHY M. ford., Budapest, 2009.
Szent Brendan apát tengeri utazása. Navigatio Sancti Brendani Abbatis, MAJOROSSY J. ford. Documenta Historica, 53, Szeged, 2001.
Szent Pál apostol látomása, in: DÖRÖMBÖZI J. – ADAMIK T. (szerk.) Apokalipszisek, Budapest, 1997, 73–100.
Tundalus látomása, DRASKÓCZY E. ford., kézirat.
Vergilius összes művei, LAKATOS I. ford., Budapest, 1967, 2009.
 P. Vergili Maronis: *Opera*, R. A. B. MYNORS (ed.), Oxford, 1969.

Felhasznált irodalom

- BALL 1991 R. BALL, *Theological Semantics: Virgil's Pietas and Dante's Pietà*, in: R. Jacoff – J. T. Schnapp (eds.) *The Poetry of Allusion: Virgil and Ovid in Dante's Commedia*, Stanford, 1991, 19–36.
- BAROLINI 1993 T. BAROLINI, *Il miglior fabbro: Dante e i poeti della "Commedia"*, Torino, 1993.
- BAROLINI 2015 T. BAROLINI, *Miért írta meg Dante a Színjátékot? Dante és a látomásirodalmi hagyomány*, ford. Molnár A., *Filológiai Közlöny*, 4, 2015, 462–468.
- BATTAGLIA RICCI 2006 L. BATTAGLIA RICCI, *"Vidi e conobbi l'ombra di colui". Identificare le ombre*, in M. M. Donato – L. Battaglia Ricci – M. Picone – G. Z. Zanichelli (eds.) *Dante e le arti visive*, Milano, 2006, 49–80.
- BELLOMO 2013 S. BELLOMO, *L'Inferno di Dante*, Torino, 2013.
- BORZSÁK 1968 BORZSÁK I., *Az Aeneis alvilági seregszemléjének utókorához*, *Irodalomtörténeti Közlemények* 72/4 (1968), 432–436.
- BROWNLEE 1993 K. BROWNLEE, *Dante and the classical poets*, in: R. Jacoff (ed.), *The Cambridge Companion to Dante*, Cambridge, 1993, 100–19.
- BRUGNOLI 1998 G. BRUGNOLI, *Studi danteschi. Vol. 2: I tempi cristiani di Dante e altri studi*, Pisa, 1998.
- CASALI 1995 S. CASALI, *Altre voci nell'"Eneide" di Ovidio*, in: *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici*, 35 (1995), 59–76.
- COMPARETTI 1872 D. COMPARETTI, *Virgilio nel medio evo*, Livorno, 1872.
- CONSOLI-RONCONI 1976 D. CONSOLI – A. RONCONI, *Virgilio Marone, Publio*, in: U. Bosco (ed.), *Enciclopedia Dantesca*, vol. 5, Roma, 1030–1043.
- ERTL 2018 ERTL P. (ford.), *Francesco Petrarca: Liber sine nomine. Cím nélküli könyv*, Szeged, 2018.
- FORTE A. FORTE, *«A l'altra riva». I traghettatori infernali da Virgilio alla ricezione scritta e figurata della Commedia*, kézirat.
- HAWKINS 1999 P. S. HAWKINS, *Descendit ad inferos*, in: *Dante's Testaments: Essays in Scriptural Imagination*, Stanford, 1999, 99–124.
- HOFFMANN-MÁTYUS HOFFMANN B. – MÁTYUS N., *A Pokol II. éneke*, in: szerk. Kelemen J., *A dantei Pokol: kommentárok. megj. alatt*.

- HOFFMANN–MÁTYUS 2013
HOFFMANN B. – MÁTYUS N., *A Pokol II. éneke*, Dante Füzetek X. (2013), 1–62.
- HOLLANDER 1983 R. HOLLANDER, *Il Virgilio dantesco: Tragedia nella "Commedia"*, Firenze, 1983.
- HOLLANDER 1993 R. HOLLANDER, *Le opere di Virgilio nella „Commedia” di Dante* in: A. A. Iannucci (ed.), *Dante e la „bella scola” della poesia. Autorità e sfida poetica*, Ravenna, 1993, 247–343.
- ITALIA 2008 S. ITALIA, *Dante e Servio. «Sotto 'l velame de li versi strani»*, in: S. Cristaldi – C. Tramontana, *L'opera di Dante fra Antichità, Medioevo ed epoca moderna*, Catania, 2008, 329–417.
- ITALIA 2012 S. ITALIA, *Dante e l'esegesi virgiliana. Tra Servio, Fulgenzio e Bernardo Silvestre*, Roma, 2012.
- JACOFF–SCHNAPP 1991 R. JACOFF – J. T. SCHNAPP, *Introduzione. Virgil in Dante*, in: *The Poetry of Allusion: Virgil and Ovid in Dante's Commedia*, Stanford, 1991, 2–9.
- KERÉNYI 1923 KERÉNYI K., *Ascensio Aeneae. A görög apokalyptika történetéhez*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 47 (1923), 22–43.
- KERÉNYI 1924 KERÉNYI K., *Ascensio Aeneae II. Újabb kutatások az Aeneis VI. énekének magyarázatához*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 48 (1924), 21–33.
- KRUPP 2009 J. KRUPP, *Distanz und Bedeutung*, Heidelberg, 2009.
- LEDDA 2008 G. LEDDA, G., *Dante e la tradizione delle visioni medievali*, *Lecture Classensi*, 37 (2008), 119–142.
- LEDDA 2011 G. LEDDA, *Modelli biblici nella "Commedia": Dante e san Paolo*, in: Id. (ed.), *La Bibbia di Dante. Esperienza mistica, profezia e teologia biblica in Dante*, Ravenna, 2011, 179–216.
- MÁTYUS–NAGY MÁTYUS N. – NAGY J., *A Pokol I. éneke*, in: Kelemen J. (szerk.), *A dantei Pokol: kommentárok (kézirat)*.
- MINOIS 2012 MINOIS, G., *A pokol története*, Budapest, 2012.
- PADOAN 1970 G. PADOAN, "Enea." in: U. Bosco (ed.), *Enciclopedia Dantesca*, vol. 2, Roma, 1970, 677–679.
- PADOAN 1977 G. PADOAN, *Tradizione e fortuna del commento all' "Eneide" di Bernardo Silvestre*, in: *Il pio Enea, l'empio Ulisse*, Ravenna, 1977, 207–222.
- PADOAN 1993 G. PADOAN, *Il lungo cammino del "Poema sacro": studi danteschi*, Firenze, 1993.
- PADOAN 2001 G. PADOAN, *A „szóban mester” Odüsszeusz és a tudás útjai. Egy hagyomány állomásai (Vergiliustól Dantéig)*, in: *Dante a XX. században*, *Helikon* 47/2–3 (2001), 321–350.
- PÁL 2009 PÁL J., *Dante: szó, szimbólum, realizmus a középkorban*, Budapest, 2009.
- PICONE 2017 PICONE M., *Gli ipotesti classici (Virgilio e Ovidio)* in: Id., *Scritti danteschi* (ed. A. Lanza), Ravenna, 2017 (a tanulmány első megjelenése: 2008).

- PETROCCHI 1966–1967 G. PETROCCHI (ed.), *Dante Alighieri: La Commedia secondo l'Antica Vulgata*, Milano, 1966–1967.
- PETROCCHI 1988 G. PETROCCHI: *San Paolo in Dante*, in: G. Barblan (ed.), *Dante e la Bibbia*, Firenze, 1988, 235–248.
- PUTNAM 1991 M. C. J. PUTNAM, *Virgil's Inferno*, in: R. Jacoff – J. T. Schnapp (eds.), *The Poetry of Allusion: Virgil and Ovid in Dante's Commedia*, Stanford, 1991, 94–112.
- RIGO 1994 P. RIGO, *Memoria classica e memoria biblica in Dante*, Firenze 1994.
- RONCONI 1976 A. RONCONI, *Echi virgiliani nell'opera dantesca*, in: U. Bosco (ed.), *Enciclopedia Dantesca*, vol. 5, Roma, 1976, 1044–49.
- SALLAY 2011 SALLAY G., *Dante és Vergilius az Inferno I-II. énekében*. In: Szegedi E. – Falvy D. (szerk.): „Rittrar parlando il bel”. *Tanulmányok Király Erzsébet tiszteletére*, Budapest, 2011, 17–31.
- SIKALA–DIEZ DE VELASCO 2005 L. SIKALA – F. DIEZ DE VELASCO, *Descent into the Underworld*, L. Jones – M. Eliade – C. J. Adams (eds.) *Encyclopedia of Religion*, 2005.
- SOLMSEN 1972 SOLMSEN, F., *The World of the Dead in Book 6 of the Aeneid*, *Classical Philology* 67/1 (1972), 31–41.
- TÓTH TÓTH T., *A Pokol IV. éneke*, in: Kelemen J. (szerk.), *A dantei Pokol: kommentárok (kézirat)*.
- TRENCSÉNYI-WALDAPFEL 1974 TRENCSÉNYI-WALDAPFEL, *Mitológia*, Budapest, 1974.
- VINCE 2005 VINCE M., „Ha az álom kapuja kitárul”, in: Ferenczi A. (szerk.), *A rejtélyes Aeneis*, Budapest, 2005, 89–116.
- VÍGH 2017 VÍGH É., „Ordít az oroszlán: ki ne rettegne?”, *Filológiai Közlöny* 63/1 (2017), 87–100.
- ZIOLKOWSKI–PUTNAM 2008 J. M. Ziolkowski – M. C. J. Putnam (eds.), *The Virgilian tradition: the first fifteen hundred years*, New Haven, 2008.

KÉPES JULIANNA

***Békét nem lelek...* – Francesco Petrarca 104. szonettjének magyar fordításai**

In this paper, I focus on Petrarch's Sonnet 104 (Pace non trovo, et non ho da far guerra) in the respective Hungarian translations of György Sárközi, Győző Csorba and György Somlyó. I provide a comparative analysis between the original and each of the above mentioned translations, as well as between the three Hungarian translations of the same piece of poetry, pointing out the adequate and less adequate solutions. Based on the conclusions of this comparative analysis, I conclude by offering my own translation of Petrarch's Sonnet 104, which avoids some of the pitfalls of the earlier translations.¹

Cikkemben elemzem Petrarca 104. szonettjének² három ismert fordítását: Sárközi Györgyét,³ Csorba Győzőét⁴ és Somlyó Györgyét,⁵ összehasonlítva őket az eredetivel, rámutatva a jól sikerült, illetve a kevésbé szerencsés megoldásokra, rávilágítva, mi az, ami megmaradt, illetve ami esetleg elveszett az eredetiből. Végezetül pedig bemutatom a Petrarca-szonettet saját fordításomban. Az eredeti vers és annak itt elemzett fordításai megtalálhatóak a tanulmány végén.

Tudjuk, hogy Francesco Petrarca 104. szonettje (a Daloskönyv 134. darabja) paradoxonok gyűjteménye: a vers, leegyszerűsítve a képletet, soronként egy-egy, legalább is látszólag feloldhatatlan ellentétből áll,

¹ A tanulmány előadás formájában elhangzott a *MŰ – FORDÍTÁS – KULTÚRA – Fordítás és kultúráközvetítés a klasszikus és a neolatin nyelvek, valamint a magyar nyelv viszonylatában* című konferencián a PPKE Romanisztikai Intézete szervezésében, 2017. április 27-én.

² PETRARCA (1976: 181).

³ PETRARCA (1957: 67).

⁴ PETRARCA (1967: 192).

⁵ PETRARCA (2005).

melyek a végletekig egyszerűek, és épp ez által olyan hihetetlenül hatásosak és plasztikusak. Lefordítani az egészen egyszerűt azonban csak látszólag könnyű, olykor sokkal nehezebb, mint azt, ami egy kicsit is díszítettebb, hiszen a műfordításnál sokszor elkerülhetetlen, hogy a műfordító valamennyire átalakítsa az eredeti szöveg textúráját. Márpedig ennek a műveletnek talán az egyszerű szerkezet áll ellen a leginkább: ha egy bonyolultabbat változtatunk át más módon bonyolulttá, az átalakítás ténye feltehetőleg kevésbé lesz szembeötlő, mint egy ennyire puritánul egyszerű ellentét-csokor esetén. Ez a soronként legalább egy-egy ellentét-megoldás egyébként több korabeli versben is föllelhető:⁶ hogy ne menjünk túl messzire, Petrarcanak létezik egy hasonló felépítésű verse, a 102. szonett: *S' amor non è ...?*⁷ (*Vajon mit érzek, hogyha nem szerelmet?* – saját fordítás).⁸ Az ellentétek életre hívója itt is a viszonzatlan szerelem, akárcsak a trubadúr, Guiraut de Bornelh *Szerzek rossz és jó éneket* című versében,⁹ majd mintegy egy évszázaddal később Villon *Ellentétek* című balladája (Szomjan halok a forrás vize mellett, Szabó Lőrinc fordításában),¹⁰ amely azonban más kiváltó okból született.

Lehet ezt a verset az eredetnél összetettebben vagy díszesebben fordítani, de ettől különös módon mégsem lesz ténylegesen szebb, még kevésbé jobb a fordítás, még ha egyes részekenél első pillantásra esetleg úgy is látszik. Ahogy a fekete / fehér ellentétnél sokkalta választékosabbnak tűnhet a grafitiszürke / elefántcsontszín (bár nem teljesen ugyanazt jelenti), a kettő együtt mégis másképp üt, erőteljesen az előbbi, tehát az egyszerű, sarkított ellentét javára. Mindehhez hozzátenném, hogy ebben a szonettben ezek az egyszerű ellentétek valójában igen gondosan vannak megkomponálva, tehát nem feltétlenül minden alkalommal egyenértékű ellentétekkel, mint azt az elemzés során majd látni fogjuk (például. az elemzett szonett második sorának második felében: *ed ardo e sono un ghiaccio*; vagy a 9. sorában: *Veggio senz'occhi e non ho lingua e grido*).

⁶ BARSOTTI.

⁷ PETRARCA (1976: 179).

⁸ KÉPES (2016: 122).

⁹ Saját fordítás, KÉPES (1996: 67–69).

¹⁰ KARAFIÁTH–SZABICS (1999: 162–163).

Mielőtt sorról-sorra végigvennénk a tanulmány végén megtalálható mindhárom fordítást az eredetivel egybevetve, néhány szót ejtenék a vers formájáról, illetve annak megtartásáról a különböző fordításokban.

Az eredeti szonett rímképlete: *abab abab cde cde*. Ezt a formát a három fordítóból egyedül Csorba Győző tartotta meg. A Sárközi György által használt rímképlet: *abba abba cdc cdc*, a Somlyó György által használt rímképlet pedig: *abba abba ccd eed*.

A tévesen használt rímképletek közös tulajdonsága, hogy az első két strófában a keresztrím helyett ölelkező rím van. Ez annyiban érthető, hogy Petrarca szonettjeiben nemcsak hogy az ölelkező rím a jellemző (az elemzett szonetten kívül mindössze tizenegy szonettjében találunk keresztrímet), hanem az első százhárom Petrarca-szonett (tehát a most elemzettet megelőző összes) ölelkező rímet használ. Említésre méltó eltérés ezen kívül, hogy Sárközi György a két utolsó strófában az eredeti egy-egy rímpár helyett az eredetnél (*cde cde*) kötöttebb képletet használ (*cdc cdc*), tehát az eredetnél több rímpárt kell megkomponálnia, ami nyilvánvalóan még jobban megköti a fordító (már eleve erőteljesen megkötött) kezét. Petrarca tercináinak rímképlete egyébként változó: több szonett is a Sárközi által használt, kötöttebb *cdc cdc* rímképletet használja a tercináiban. A többféle rímvariáción belül azonban a Somlyó-féle fordításban használt *ccd eed* képletű tercina nem szerepel egyetlen Petrarca-szonettben sem (ez a Ronsard-szonettekben fordul elő, például a *Quand vous serez bien vieille* című szonettjében.)¹¹ Ezért ahogy az ölelkező rím téves használata az említett két fordításban valahol talán érthető, esetleg Sárközi tercínájáé is, a Somlyó-féle eltérő rímképletre a tercináiban azonban nincs kézenfekvő magyarázat.

A szonett első sorában (az eredetiben: *Pace non trovo e non ho da far guerra*) *Nincs békém, s nem szítok háboruságot*, írja Sárközi György. A verssor ritmusa elég döcögős lett a megborult jambusal, így ez a sor az ő fordításában sikerült a legkevésbé; a másik kettő ritmikailag is tökéletes. (Zárójelben: természetesen egy szonett minden egyes sorának nem szükséges feltétlenül hibátlan jambusnak lennie, de ennyire kevésbé szabályos megoldást nem szerencsés mindjárt a legelső sorba tenni, ahogy a legutolsóba sem). A *háboruság* szó a háború helyett pedig nem-

¹¹ RONSARD (1578).

csak ritmikailag nem jó megoldás, hiszen a *háború* szó kevésbé lesz erős ebben a formában, mivel a *háboruság* (szándékosan írom rövid u-val, mivel a fordításban is így szerepel, javítandó némiképp a megborult jambust), inkább a veszekedés, a viszály szinonimája. Csorba Győző első sora is ugyanazzal a félsorral indul, mint Sárközié: *Nincs békém és erőm se háborúra*; az övé is, és Somlyó György is jól sikerült megoldás: *Békét nem lelek, s háborút se kezdek*.

A második sor (az eredetiben: *e temo e spero, ed ardo e sono un ghiaccio*;) első fele gyakorlatilag mindhárom általunk vizsgált fordításban megegyezik: *Félek, s remélek*, (Somlyó György fordítása ugyan megcseréli az eredeti szórendet: *Remélek, s félek*, de ez inkább részletkérdés, bár érzésem szerint ezt a szócserét semmi sem indokolja). A sor második felében azonban már meglehetősen különböző megoldásokkal találkozunk: Sárközi Györgynél *fázom és megégtem* szerepel. Az összetétel elemeinek sorrendje eleve felcserélődik az eredetihez képest (ez elvben itt rendben is volna), ám a *fázom* szó az olaszban szereplőnél sokkal kevésbé erős: a fordító valójában egészen köznapi igét használ az eredeti metafora helyett; a *megégtem* viszont befejezett voltában sokkal súlyosabb lesz, mint az *ardo*, azaz *égek* (hiszen a *megégtem*, ha szó szerint vesszük, halálos kimenetelű), így az ellentét eleve aszimmetrikus lesz, mivel egy túl könnyű elemnek egy túlsúlyosat kellene kiegyenlítenie. Csorba Győző *jég és tűz a lényem*-je kétségkívül igen hatásos, (még ha az eredetiben csak a *jég* metafora szerepel is, a *tűz* nem), de így az ellentétnek épp az előbb leegyszerűsített fekete-fehér voltát adja vissza jobban. Ezt némiképp tompítja az *a lényem*-kitétel. Somlyó György *égek s megfagyok*-ja ugyanez a sarkított ellentét lesz (hasonlóképp egynemű elemekkel), és ezáltal telitalálatnak tűnik, akár az előbb említett, azonban az eredetiben ez a szöveg ellentét meg van csavarintva. mivel az áll benne szó szerint, hogy *Égek s jég vagyok*. (Zárójeles megjegyzés ezzel a sorral kapcsolatban, hogy egészen hasonló sor szerepel Petrarca 102. szonettjében is (a *Dalok* könyv 132. verse), amelyre már az előző oldalon is utaltam, a következő záró sorral: *et tremo a mezza state, ardendo il verno*.¹² *S nyáron reszketek, lánggal égek télen*. – saját fordítás).¹³

¹² PETRARCA (1976: 179).

¹³ KÉPES (2016: 122).

A harmadik sor (az eredetiben: *e volo sopra 'l cielo, e giaccio in terra;*) első félsora szinte mindhárom helyen megegyezik, a második félsor pedig mindenütt kiválóan érzékelteti a feloldhatatlan ellentétet, bár fontosnak tartom megjegyezni, hogy egyik fordításban sem azt jelenti, mint az eredeti. Sárközi György *nyugszom lenn a mélyben*-megoldása nemcsak alapvetően mást jelent, mint az eredeti, de valójában a költő halálát sugallja, amiről az eredeti szonettben egyáltalán nincs szó, (bár ebből a szempontból a *megégtem* kitételrel egész jól összeillik, de mint láttuk, az is a fordító találmánya volt). Csorba Győző fordításában *Egekbe szállnék, s mászom porba hullva*: egyrészt az eredetiben ténylegesen *szállok* szerepel (a fordítás feltételes módú igéjével ugyanis jóval kevésbé feszítő a két félsor közötti ellentét), a *mászom porba hullva* pedig megint sokkal több, mint az eredeti kifejezés, akárcsak Somlyó György *mélyre zuhanok*-ja. Az eredetiben csupán földön fekvésről van szó – úgy látszik, ezt a képet egyik fordító sem érezte kellően erősnek, és mindhárom szükségét érezte, hogy fokozza a feszültséget, akár bizonyos mértékű fordítói hűtlenség árán is.

A negyedik sor, amely egyben az első strófa zárósora (az eredetiben: *e nulla stringo, e tutto 'l mondo abbraccio*), valójában sehol sem igazán jó megoldás. Sárközi György *semmi se kell s ölelném a világot*-sora valahogy konkrétumokat keni el; egyrészt most itt szerepel feltételes mód az eredeti szonettben szereplő kijelentő mód helyett, a *semmi se kell* pedig más, és jóval általánosabb, mint a nagyon is konkrét *nulla stringo*. Csorba Győző *s világot ér át koldus ölelésem*-je egyszerűen gyönyörű, ám a lényeg jóval kevésbé jön ki belőle, és nem is teljesen azt jelenti, mint az eredeti. Az eredetihez talán Somlyó György *mindent átfogok, és semmit se szerzek*-megoldása áll a legközelebb.

A második strófa első sora (az eredetiben: *Tal m'ha in pregion, che non m'apre né serra,*) némileg hasonló Sárközi György (*Öröm nem nyit kaput, nem zár le rácsot*) és Csorba Győző fordításában (*Öröm nem nyitja cellám, rám se csukja* – itt hozzátenném, hogy a Csorba-fordítás hivatkozott forrásában – PETRARCA *Daloskönyve* 1967 – az *öröm* szó rövid *ö*-vel szerepel (öröm), és bár így is értelmes és szép a sor, csak éppen egészen mást jelent, mint az eredeti. (Feltételezésem szerint a fordításban annak elkészültekor még hosszú *ő* lehetett, vagy legalább is annak szánták, csak

egy elütés következtében megváltozhatott, és utólag már nem vették észre a szó átalakulását. A sor egyébként más forrásban is jelenik meg rövid ö-s formában).¹⁴ Somlyó György *ki nyitna is, bezár, magányos szerzet*-ben a fordító a sor első felébe próbálja sűríteni a teljes sor tartalmát. Az eredetiben és a másik két fordításban is mindkét cselekvés tagadó formában szerepel, Somlyó fordításában azonban állító alakot találunk. Ugyan az első ige nála feltételes módban van, ellensúlyozandó valamennyire az állító alak használatát, de ez a félsor tulajdonképpen az ellenkezőjét jelenti, mint az eredeti (bár, ha úgy vesszük, ez is valamiféle ellentét). Somlyó fordításában a második félsor csupán töltelék, és csak a rímkényszer hívta életre, hiszen a *szerzet* kiválóan rímel a *szerzekre*. Valójában azonban itt a mondat szerkezet szerint a *magányos szerzet*-kitétel arra vonatkozik, *ki nyitna is, bezár*, a logika szerint viszont inkább a költőre lehetne érvényes, ha már belerakta a fordító ezt az eredetiben nem létező kitétel. Ez a *magányos szerzet* teljesen a levegőben lóg: akár az eredeti szöveg nélkül is ki lehetne következtetni, hogy ezzel a félsorral valami nincs rendben. Pedig a tagadó igék is azért váltak állítóvá ebben a sorban, hogy szótagot nyerjen a fordító – egy valójában funkciótlan elemnek...

Rendhagyó módon a második strófa második sorát (az eredetiben: *né per suo mi riten né scioglie il laccio*;) is Somlyó György fordításával folytatom, amely nemhogy eltér az eredetitől, de még csak nem is hasonlít rá: a *ha rám nézel, én hátat fordítok* (a *magányos szerzet*-megoldás után pedig még kevésbé illeszkedik ez a sor a vers egészébe). A sor másik két fordítása nagyon hasonlít egymásra (Sárközi: *nem tart meg és nem oldja kötelékem*, Csorba: *nem köt, de el sem oldja kötelékem*), akárcsak a harmadik soré (az eredetiben: *e non m'ancide Amor e non mi sferra*, Sárközi: *Ámor nem öl meg s nem lazítja fékem*; Csorba: *Ámor nem ül meg, kínjaim nem unja*). Ezt a bizonyos harmadik sort viszont Somlyó György egyszerűen felcseréli a negyedikkel, és a strófa utolsó sora így hangzik nála: *Szerelem nem gyötör, s nem is hoz enyhét*, és szerintem önmagában véve kifejezetten jó lett, és nagy érdeme az is, hogy a *Szerelem* szerepel a másik két fordításban található *Ámor* helyett, bár a névelő nekem hiányzik előle. Somlyó Györgynél tehát az eredeti szonett negyedik sorának fordítása jön

¹⁴ PETRARCA (1988: 131).

harmadikként: *Élénkség nem vidít, nem nyom a gond*, ami ismét merőben eltér az eredetitől (*né mi vuol vivo, né mi trae d'impaccio*.) A sorcserét már azért sem tartom itt szerencsésnek, mivel az eredeti versben a negyedik sor is a harmadikban szereplő *Amor*-ra vonatkozik, ami Somlyó fordításából emiatt értelemszerűen nem derül ki (ennek oka az lehet, hogy talán maga Somlyó számára sem). Arról már nem is szólva, hogy a *fordítok / nyom a gond* kifejezetten gyenge rímpár (már ha egyáltalán annak nevezhető), és erősen megkérdőjelezném, hogy érdemes lett volna miatta átrendezni a verssorokat, az eredeti jelentéstől való eltérésről nem is beszélve. A *vivo* szót Somlyó György itt bizonyára félreérthette, innen eredhet az *élénkség* mint megoldás, (így, mint látjuk, ennek az igen kevésbé sikerült rímpárnak mindkét eleme voltaképpen félrefordítás).

A második strófa záró sora Sárközi (*de élve sem hagy, s menekvést se látok*) és Csorba (*szabaddá sem tesz és nem is hagy élnem*) fordításában egymáshoz igen hasonló megoldásokat alkalmaz: bár az egyik fordításban a sor első, a másikban pedig a második felében, de majdnem ugyanaz a megoldás hangzik el.

Az első tercina első sora mindhárom fordításban többé-kevésbé jól sikerült, (az eredetiben: *Veggio senz'occhi e non ho lingua e grido*), ebben a sorban tehát egymás után nem is egy, hanem két feloldhatatlan ellentét hangzik el. Itt viszont szerintem az előbb többszörösen is kritizált Somlyó Györgyé a legsikerültebb (*Szem nélkül látok, nyelv nélkül kiáltok*), mivel hű az eredetihez, és maximálisan egyszerű, ráadásul belső rímet is találunk benne. (Csupán zárójeles megjegyzés: valójában Somlyó fordításának olvasása előtt ez a sor saját fordításomban is hajszálra így hangzott volna, de épp emiatt az egybeesés miatt változtattam meg nehéz szívvel az enyémet). Sárközi György *nyelv nélkül beszélek* félsora, noha elvben ugyanolyan abszurd, mint az eredeti, mégis kevésbé üt a *beszélek*, mint a *kiáltok*, Csorba Győző *nyelvetlen jajongok*-ja viszont nekem túl sok a szikáran egyszerű eredetihez képest.

Az első tercina második (az eredetiben: *e bramo di perir e cheggio aita*); sorában Sárközi *szabadulni vágyom*-ja nem fedti teljesen az eredeti jelentést, bár rossznak semmiképp nem mondható. Itt a legjobban Csorba Győző változata tetszik: *segítséget lesek, s pusztulni vágyom*, noha az eredetiben a két félmondat fordított sorrendben van, ami itt szerintem pont

fontos lenne. Somlyó György *romlásra vágyom*-ja nem ugyanaz, mint a halál vagy pusztulás, ám az *és segélyre várok* sorzárással nagyon szép lett a sor kompozíciója (bár a *romlásra* helyett simán lehetett volna ott az eredetihez közelebb álló szó is, és a *segély* inkább pénzbeli támogatást jelent).

Az első tercina záró sora viszont egyik helyen sem sikerült igazán jól: Sárközi György: *és gyűlölöm magam, másért meg égek* – itt, akárcsak Csorba Győzőnél a *másért égek*-fordulat nem teljesen felel meg az eredetinek, (ahol csupán *mást szeretek* van), és annál jóval többet mond. Csorba Győzőnél a második félsor lesz a kezdő része a sornak, amivel önmagában nem is lenne különösebb gond, a második félsorban a *magamtól undorodva* azonban meglehetősen mást jelent, mint az eredeti, ahol szó nincs undorról, vagy bármi ehhez hasonlóról. Somlyó Györgynél pedig a *magam gyűlölöm s másokat szerettem* utolsó félsora teljesen félremergy, hiszen itt a *más* egyedül egyvalakire, Laurára vonatkozik, így nagyon is egyes számban kellene legyen, nagyon is jelen időben. A *másért égek*-megoldást lehet kritizálni vagy akár el is fogadni, ám Somlyó *másokat szerettem*-megoldása egyértelmű félrefordítás (mint láttuk, a Somlyó-fordításban nem ez az első), és sajnos ettől épp valami nagyon lényeges dolog tűnik el a sorból (és nemcsak onnan).

Az utolsó tercina első sorának (az eredetiben: *Pascomi di dolor, piangendo rido*;) egyik megoldása sem sikerült maradéktalanul, bár Sárközi Györgyé messze a legjobb: *nevetve könnyezem, bánatból élek*, nekem a keresettebb *könnyezem* itt kevésbé ütős, mint a teljesen dísztelen *piangendo* (szerintem az is fontos, hogy *sírva nevetek* van az eredetiben, nem pedig nevetve sírok, vagyis még egy kifejezetten pozitív töltetű cselekvésbe is negatív töltetű vegyül, nem pedig fordítva), a *bánatból élek*-ből nekem nem jön ki olyan pregnánsan, hogy a bánat a tápláléka a költőnek. Csorba Győzőnél, bevallom, pár másodpercig gondolkodnom kellett, hogy mi is a *kenyerem jaj* – talán úgy folytatódik majd, hogy: „kenyerem, jaj, megettem” – szóval először teljesen indulatszónak hittem, holott főnév. A *könnyek között mosolygok* félsor önmagában nagyon szép, de az ige nekem a *rido*-hoz képest túlságosan visszafogott, akárcsak a *könnyek között* kifejezés, hiszen az eredeti szikáran egyszerű. Somlyó Györgynél a *gyász nem sújt le* félsor ellentétnek ugyan ellentét, de merőben mást jelent,

mint az eredeti, (és akkor már mennyivel jobban hangzana ritmikailag úgy, hogy *nem sújt le gyász*). A *jajgatva nevetgélek* a sor második felében a két, egymás utáni gyakorító képzős igével minden elemében elhibázott. A *nevetgél* szó nem csupán sokkal könnyebb fajsúlyú, hogy ne mondjam súlytalanabb, mint az egyszerű *nevet*, de inkább egy esetlen kamaszlányra használnánk, aki zavarában nevetgél, nem pedig egy boldogtalan szerelmesre; a *jajgatva* megint csak nem fedti sem az eredeti jelentését, sem stílusban nem illik a versbe (akkor *jajgatunk*, ha mondjuk beütöttük valaminket, hatalmas lelki bánattól nem igazán).

A szonett utolsó előtti sora Csorba Győző fordításában: *egykép irtóztat életem s halálom* – az *irtóztat* nekem túl sok a *spiace* helyett. Sárközi György *egyformán fáj*-ja talán a legjobb. Somlyó Györgynél a *Számomra egy a halál és az élet* igen egyszerű lett, ami jelen esetben inkább előny, de nekem mégis hiányzik a *spiace* magyarítása.

A legutolsó sor legsikerültebb megoldása egyértelműen Sárközi György: *Ide jutottam, drága Hölgyem, érted*. Csorba Győzőnél az *Érted jutottam, Hölgyem, ily nyomorba*. nem túlságosan szerencsés, mivel az eredetiben szó nincs *nyomorba jutás*-ról, igaz, a *nyomorba* viszonylag jól rímel az *undorodva* szóra (amelyet viszont már akkor is igen kevésbé éreztem megfelelőnek, hasonló okból, mint a *nyomorbát*). Somlyó Györgynél az *ekképpen vagyok tiéd, én szerelmem* nem feltétlenül azt jelenti, mint az eredeti...

Madarász Imrére hivatkozva¹⁵ még megemlíteném, ahogy ő tette az *Ámor és én* című, a Hungarovox kiadónál 2016-ban megjelent Petrarca elemzésekötetében, hogy az eredetiben Petrarca bizony magázza Szíve Hölgyét, az eddigi fordításokban azonban tegezés szerepel. Ez apróságnak tűnhet, valójában mégis fontos momentum. (Az említett könyv részletesen elemzi is a cikkben tárgyalt verset.)

Összegezve: mindhárom fordításnak vannak kifejezetten jól sikerült részei, ám nem egy helyen vagy tompítja az eredeti ellentéteket akár az eredetinelől választékosabb kifejezésekkel, amitől a vers ütőereje jelentősen gyengül. Ezek az ellentétek a legpregnansabbban Sárközi Györgynél jönnek ki, de természetesen a másik két fordító esetében is többször találunk kifejezetten jó megoldásokat. Somlyó György fordítása a legvegye-

¹⁵ MADARÁSZ (2016: 81–91).

sebb színvonalú: az első versszaka mondhatni telitalálat, a második, harmadik és negyedik strófában azonban több egyértelmű eltérést láthattunk az eredetihez képest, illetve néhány olyan megoldást is, amely ugyan nem félrefordítás, de kifejezetten kevésbé szerencsés (mint az utolsó tercina első sorában a *jajgatva nevetgélek*). Formailag viszont Csorba Győző fordítása a leghűségesebb.

Végezetül pedig bemutatnám a verset saját fordításomban.

Francesco Petrarca 104. szonett

Békét nem lelek, és harcba sem állok,
Félek, remélek, jég vagyok, s megégek,
Földön fekszem, és fellegekbe szállok,
Üres kézzel fogom a mindenséget.

Nem zár be börtön, s nem ad szabadságot,
Nem ver béklyóba, s szabadon sem élek,
Ámor nem kínoz, s nyugtot sem találok,
Élnem se hagy, s nem látok menedéket.

Vakon látok, s némán kiáltozom,
Halni vágyom, s esdek kegyelemért,
Mást szeretek, s magamat gyűlölöm.

Sírva nevetek, kinnal táplálkozom,
Élet s halál nekem semmit sem ér:
Önkívületem oka, Hölgyem, Ön.
(Képes Julianna fordítása)

Felhasznált irodalom

- BARSAOTTI S. BARSAOTTI: *Un'analisi metrico-stilistica dei sonetti 132-134 dei Rerum vulgarium frammenta*. https://www.academia.edu/38608980/Unanalisi_metrico-stilistica_dei_sonetti_132-134_dei_Rerum_vulgarium_frammenta (2019. 08. 11.)
- KARAFIÁTH-SZABICS 1999
Francia költők antológiája, KARAFIÁTH J. – SZABICS I. (szerk.), Budapest, 1999.
- KÉPES 1996
Vágyba felöltözve, ruhátlan – Válogatás a trubadúrok költészetéből. Válogatta és fordította KÉPES J., Budapest, 1996.

- KÉPES 2016 KÉPES J., *Itáliai költők hatása Chaucer Troilus és Cressidájára (Boccaccio, Petrarca, Dante)*, Dante Füzetek – Quaderni Danteschi, 13 (2016), 114–126.
- MADARÁSZ 2016 MADARÁSZ I., *Ámor és én*, Budapest. 2016.
- PETRARCA 1957 F. PETRARCA *Daloskönyve*, ford. Sárközi Gy., Budapest, 1957.
- PETRARCA 1967 F. PETRARCA *Daloskönyve*, szerk: Kardos T., Budapest, 1967.
- PETRARCA 1976 F. PETRARCA, *Le Rime*, Salani, Firenze, 1976.
- PETRARCA 1988 F. PETRARCA *Daloskönyve*, Bukarest, 1988.
- PETRARCA 2005 <http://www.csatolna.hu/hu/szepek/versverseny/nincsbekem.html> (2019. 06. 07.)
- RONSARD 1578 P. de RONSARD: *Quand vous serez bien vieille*. <https://www.poetica.fr/poeme-90/pierre-ronsard-quand-vous-serez-bien-vieille/> (2019. 08. 12.)

Francesco Petrarca: *Pace non trovo...* (104. szonett)

Pace non trovo e non ho da far guerra; e temo e spero, ed ardo e sono un ghiaccio; e volo sopra 'l cielo, e ghiaccio in terra; e nulla stringo, e tutto 'l mondo abbraccio. Tal m'ha in pregon, che non m'apre né serra, né per suo mi riten né scioglie il laccio; e non m'ancide Amor e non mi sferra, né mi vuol vivo, né mi trae d'impaccio. Veggio senz'occhi e non ho lingua e grido; e bramo di perir e cheggio aita; ed ho in odio me stesso ed amo altrui. Pascomi di dolor, piangendo rido; egualmente mi spiace morte e vita. In questo stato son, donna, per vui.	Nincs békém, s nem szítok háboruságot, félek s remélek, fázom és megégtem, az égbe szálllok s nyugszom lenn a mélyben, semmi se kell s ölelném a világot. Óröm nem nyit kaput, nem zár le rácsot, nem tart meg és nem oldja kötelékem, Ámor nem öl meg s nem lazítja fékém, de élve sem hagy, s menekvést se látok. Nézek vakon és nyelv nélkül beszélek, s veszni szeretnék s szabadulni vágyom, és gyűlölöm magam, másért meg égek, nevetve könnyezem, bánatból élek, egyformán fáj életem és halálom. Ide jutottam, drága Hölgyem, érted. (Sárközi György fordítása)
Nincs békém és eróm se háborúra; félek s remélek, jég és tűz a lényem; egekbe szállnék, s mászom porba hullva; s világot ér át koldus ölelésem. Óröm nem nyitja cellám, s rám se csukja, nem köt, de el sem oldja kötelékem; Ámor nem ül meg, kínjaim sem unja, szabaddá sem tesz és nem is hagy élnem. Szem nélkül látok s nyelvetlen jajongok; segítséget lesek s pusztulni vágyom; másért égek magamtól undorodva. Kenyerem jaj, könnyek között mosolygok; egykép irtózat életem s halálom. érted jutottam, Hölgyem, ily nyomorba. (Csorba Győző fordítása)	Békét nem lelek, s háborút se kezdek: Remélek s félek, égek s megfagyok: Égbe szálllok és mélyre zuhanok: Mindent átfogok, és semmit se szerzek. Ki nyitna is, bezár, magányos szerzet, Ha rám nézel, én hátat fordítok: Élénkség nem vidít, nem nyom a gond, Szerelem nem gyötör, s nem is hoz enyhet. Szem nélkül látok, nyelv nélkül kiáltok: Romlásra vágyom, és segélyre várok: Magam gyűlölöm s másokat szerettem: Gyász nem sujt le, jajgatva nevetgélek: Számomra egy a halál és az élet: Ekképpen vagyok tiéd, én szerelmem. (Somlyó György fordítása)

KNAPP ÉVA

Vergilius, Horatius és Ovidius magyarországi recepciója Palingenius *Zodiacus vitae*-jének magyar fordításaiban

The Italian humanist Marcellus Palingenius Stellatus, the author of Zodiacus vitae, a popular teaching poem (philosophical poem, epic, “great epic”) published in several editions and translations throughout Europe for centuries, is one of the mysterious figures in the history of European literature. His biography is largely uncertain, and is mainly derived from the work itself. This work is a moral and philosophical poem divided into twelve books according to the signs of the zodiac. The zodiac signs follow each other according to the ancient Roman calendar. To summarize the knowledge of man available in the early 16th century, Palingenius used the works of antique authors, especially the poems of Virgil, Horace and Ovid. His allusions, adaptations and transpositions, as well as their sources, are extremely diverse. After the first Venetian edition presumably dated 1531, new editions of the book appeared in succession, even though it was constantly on the list of forbidden books (Index librorum prohibitorum) from 1557 onwards. The impact history of the work has long been a separate research topic, but it has not been dealt with in Hungary so far. Translations of the national languages of the Zodiacus vitae have been and continue to be produced since the second half of the 16th century. The first and still the only complete manuscript translation in Hungarian was made by József Elefánti Jáklín in 1771. The manuscript was not published, but several copies survived in Bratislava, Budapest, Eger and Pécs. There is no exact answer to the question of which Latin edition Jáklín translated as the catalogue of the his library is unknown.¹

Marcellus Palingenius Stellatus itáliai humanista, a *Zodiacus vitae*² című, számos kiadást és fordítást megért, évszázadokon át Európa-szerte ked-

¹ A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával jelent meg.

² Kritikai kiadás: CHOMARAT (1996). A kiadást ZV rövidítéssel, római számos kötetjelzéssel és a verssorok számával hivatkozom. – A tanulmány előzményei: *Palingenius Zodiacus vitae-je a magyarországi Album Amicorumokban* címen az A&R II-ben jelent meg;

vett tanköltemény (filozofikus poéma, eposz, „nagyeposz”) szerzője az európai irodalom történetének rejtélyes alakjai közé tartozik. Életrajzi adatai jelentős részben bizonytalanok,³ ezek nagyrészt magából a műből származnak.

A *Zodiacus vitae* az állatöv jegyei szerint tizenkét könyvre tagolt erkölcsstani, morálfilozófiai poéma. A jegyek az antik római naptárnak megfelelően követik egymást. A részben metafizikai-teológiai, részben tudományos szemléletű tanköltemény, epikus „világtükör” szerzője az emberi boldogság és a legfőbb jó (*summum bonum*) mibenlétét keresi. Foglalkozik – többek között – a valódi bölcsesség lépcsőfokaival, az élet optimális rendjével és természetfilozófiával. A boldogság lényegének keresését összeköti tudományos ismeretekkel és metafizikai spekulációkkal, miközben satirikus hangot üt meg – elsősorban az egyházi kép-mutatást illetően.⁴ Egy mondatban összegezve, a mű lényegében a kereszténység neoplatonikus átértelmezése az antikvitás ismeretében, az üdvtörténet mellőzésével.⁵ A verses argumentum szerint az első, bevezető könyv (*Aries*) után a második könyv (*Taurus*) a gazdagság, a harmadik (*Gemini*) az élvezetek, a negyedik (*Cancer*) Vénusz, az ötödik (*Leo*) a boldogság, a hatodik (*Virgo*) a halál és a nemesség témáját tárgyalja. A hetedik könyvben (*Libra*) az istenek és a lélek, a nyolcadikban (*Scorpio*) a sors hatalmának, a kilencedikben (*Sagittarius*) az ördög és az emberi szokások megismerése, a tizedikben a bölcs ember (*Capricornus*), a tizenegyedikben (*Aquarius*) a természet, a tizenkettedikben (*Pisces*) a teremtett világ ősi alakjának kérdései állnak a középpontban.

Palingenius Zodiacus vitae-je a magyarországi könyvtárakban címen az A&R III-ban jelent meg; *Palingenius Zodiacus vitae-je a régi magyar irodalomban*, Irodalomtörténeti Közlemények 122 (2018), 127–144; *Palingenius Zodiacus vitae-jének magyarországi fordításai*, A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma, szerk. Békés Enikő, Kasza Péter, Kiss Farkas Gábor, Lázár István, Molnár Dávid, Budapest, MTA BTK ITI, 2019, 173–183.

³ PALUMBO (2007: 294–298) Életét feltételesen 1500–1551 közé datálják, a legváltozatosabb variációkban. Vö. CERL Thesaurus. A „Stellatus” névelem alapján születési helyét több lexikon Ferrara tartomány Stellata településére helyezi. Másutt születési helyeként Nápolyt valószínűsítik.

⁴ KELLER (1974: 9–60); TELLE (2013: 503–508).

⁵ KÜHLMANN (2016: 62–77).

Palingenius a 16. század elején az emberről rendelkezésre álló tudás összegzése során folyamatosan és invenciózusan használta az antik szerzők műveit, elsősorban Vergilius, Horatius és Ovidius költeményeit. Allúziói, adaptációi és gondolatátvételei, valamint ezek forrásai rendkívül változatosak. A görög szerzőket Homérosz, Hésziodosz, Arisztotelész és Diogenész Laertiosz képviseli. A rómaiakat a már említetteken kívül Plautus, Terentius, Cicero, Catullus, Lucretius, Seneca és Petronius reprezentálja. Visszatérően utal az idősebb Plinius *Naturalis historiájára*. Az itáliai humanizmust a leggyakrabban Petrarca (*Epistolae meretricae*) és Boccaccio (*Genealogia deorum gentilium libri*) képviseli a források között. Kortársai közül Palingenius szívesen hivatkozik Erasmusra, elsősorban az *Adagiára*. A *Zodiacus vitae*-ben a felsorolt szerzők mellett viszonylag ritkák az ó- és újszövetségi utalások, melyek az esetek jelentős részében együtt vagy egymás közelében jelennek meg.

A mű első, feltételesen 1531-re datált velencei megjelenését követően egymás után láttak napvilágot újabb kiadásai, annak ellenére, hogy 1557-től folyamatosan megtalálható volt a tiltott könyvek jegyzékén (*Index librorum prohibitorum*).⁶ A 16. század végéig mintegy harminc, 1832-ig összesen közel ötven kiadása jelent meg szerte Európában. A recepciót elősegítette, hogy rétegzetten, a legkülönbélebb szinteken, eltérő módon és formákban lehetett értelmezni a szöveget. A *Zodiacus vitae* gyorsan közkedvelté vált, elsősorban mint „tudáskompendium”. Egyházkritikai szemlélete és kiemelkedő nyelvi eleganciája miatt nagyon sokan idézték és használták évszázadokon át különféle kontextusokban, köztük olyan szerzők, mint Julius Caesar Scaliger és Giordano Bruno. Palingenius kortársa, Julius Caesar Scaliger a *Poetices libri septem* hatodik, *Hypercriticus* című kötetében oldalakon át, részletesen foglalkozott vele. Véleménye szerint: „Palingenii poema totum Satyra est: sed sobria, non insana, non foeda.”⁷ E sorok jelentős mértékben hozzájárultak a munka európai elterjedéséhez a poétikaoktatásban. A *Zodiacus vitae*-t a latin nyelv „mesteri” használata révén poétikai-retorikai tankönyvként is használták; a 16. század második felétől különféle, módszeresen még számba nem vett, anonim *Zodiacus*-kivonatok sora

⁶ DE BUJANDA (1990: 602, nr. 700; *Index de 1557 Roma* 00166; *Index de 1558 Louvain* 162; 275–292); 1764-ben: *Index* (1764: 165); 1862-ben: *Index* (1862: 331).

⁷ SCALIGER (1607: 731–734).

készült Európa-szerte. A mű hatástörténete régóta külön kutatási téma, Magyarországon azonban eddig nem foglalkoztak vele.

Mindez arra ösztönzött, hogy megkíséreljem feltárni a mű magyarországi befogadás-történetének fő vonalait.⁸ A *Zodiacus vitae*-nek nem ismert magyarországi nyomtatott kiadása, de a különféle kiadásokból számos példány jutott el az egyházi, főnemesi, nemesi, egyetemi és polgári könyvtárakba. Beszerzése, birtoklása és használata a 16. század második felétől folyamatosnak tekinthető. A külföldet járt magyarországi diákok 17–18. századi *album amicorum*ainak bejegyzései között számos Palingenius-idézet található. Az elsődleges recepció mellett megragadható a műben idézett antik költők, köztük Vergilius, Horatius és Ovidius másodlagos befogadás-története a fordításokba átszármazott antik reminiscenciák révén. A továbbiakban először röviden bemutatom a *Zodiacus vitae* két magyar fordítását, majd kiválasztott példák segítségével megvizsgálom Vergilius, Horatius és Ovidius recepcióját a fordításokban.

A magyar fordítások

A 16. század második fele óta folyamatosan készültek és készülnek ma is nemzeti nyelvű *Zodiacus vitae*-fordítások.⁹ Ismereteim szerint a 18. század második fele előtt Magyarországon nem keletkezett olyan magyar, német vagy más nyelvű Palingenius-adaptáció, amely nem egy adott szöveggörnyezethez illeszkedő idézet-rész átültetése, hanem a mű teljes, vagy részleges fordítása. Ennek oka elsősorban az alfabetizált rétegek latin (tan)nyelvűségében kereshető: aki olvasta közülük a *Zodiacus vitae*-t, tudott latinul, és e nyelven olvasta, illetve e nyelv ismerete alapján értelmezte.

⁸ A teljes dolgozat bemutatja a *Zodiacus vitae* előfordulását a történeti könyvtárakban, könyvjegyzékekben és könyvbeszerzésekben, a jelenkori könyvtári állományokban, vizsgálja a mű idézését az *album amicorum*okban és a régi magyar irodalomban, s részletesen foglalkozik magyarországi fordításaival.

⁹ Teljes terjedelmű német fordítások például: Johannes Spreng, *Zodiacus Vitae, das ist Gürtel deß Lebens* (1564, 1599), Franz Schisling, *Thierkreis des Lebens* (1785, 31788), Johann Joseph Pracht, *Thierkreis des Lebens* (I–IV, 1803–1815), Marcellus Aurelius Hug, *Thierkreis des Lebens* (1873). Fennmaradt az emlékezete Christoph Wirsung (1500–1571) tudományos igényű *Zodiacus vitae*-kommentárjának is. CHOMARAT (1996: annoté, Appendices, 506).

A fennmaradt első, és mindmáig egyetlen teljes magyar nyelvű kézirat fordítást Elefánti Jáklin József készítette 1771-ben. A kézirat megjelentetése elmaradt,¹⁰ ugyanakkor több másolata maradt fenn Pozsonyban, Budapesten, Egerben és Pécsen.¹¹ A másolatok bizonyítják, hogy a fordítás meglévő igényt elégített ki. Biztos „életrajzi” adat mindössze annyi, hogy Elefánti Jáklin József 1781. március 3-án Nagyszombatban „mintegy” hetvenéves korában halt meg, azaz 1711 körül született. A haláláról a *Magyar Hírmondóban* olvasható nekrológ összegzi életét. Eszerint a nagyszombati törvényszéken húsz évig volt ítélőbíró. Korábban Moson vármegyében volt aljegyző, majd Győr vármegyében főjegyző. Több fordítást is készített.¹² A főnemesi Elefánti Jáklin család Vas megyéből települt át a 17. században Észak-Magyarországra, s egyik ága köznemesi sorba süllyedt.¹³ A fordító Jáklin József valószínűleg ez utóbbi ághoz tartozott.¹⁴ A nekrológban említett fordításai közül jelenleg egyedül a Palingenius-adaptáció ismert.¹⁵

A fordítás négy fennmaradt példánya közül az Országos Széchényi Könyvtárban és az Egerben őrzött példányt vizsgáltam meg. Mindkettő másolat, a szöveg tiszta írásképén kívül ezt bizonyítja például, hogy a másolói figyelmetlenség miatt kimaradt részeket ugyanazon kéz pótolta a lapszélen.¹⁶ A fólió alakú, félbőrbe kötött kéziratpéldányok közül az

¹⁰ Valószínűleg azért, mert egy egyházi indexen lévő munka fordítását forgalmazni sem lehetett.

¹¹ A pozsonyi példányt Stoll Béla a 18–19. századi kéziratok között a 104. számon írta le. STOLL (2002: 16). A Stoll-féle példányról először Klaniczay Tibor tudósított 1955-ben: KLANICZAY (1955: 436). Egy második másolatot eredeti kéziratként katalogizáltak az Országos Széchényi Könyvtárban (*Kézirattár Fol. Hung.* 160); ez a példány Széchényi Ferencé volt. Az általam ismert harmadik másolatot az Egri Főegyházmegyei Könyvtár őrzi a Gg. IV. 13 jelzeten. Ez a példány Barta (Bartha) István (1719–1785) egri kanonok, novi címzetes püspöké volt, aki 1782. augusztus 3-án ajándékozta a könyvtárnak. *Elfelejtethetlen* (1819: 31–32). A pécsi Egyetemi Könyvtár példányára Klaniczay Tibor hívta fel a figyelmet. KLANICZAY (1955: 436). Ez a példány Schmelczér-Pohánka Éva felvilágosítása szerint jelenleg nem található.

¹² [*Nekrológ*] 1781.

¹³ CSÍZI (2012: 112–114).

¹⁴ Vö. SZLUHA (2003: 527–529).

¹⁵ SZINNYEI (1981: 301–302).

¹⁶ Ilyen például az Országos Széchényi Könyvtár példányában a gépi számozású 171r lapon a 264–265. versszak.

egri 269, a budapesti 290 levél terjedelmű. A terjedelmi különbség oka az, hogy az egri példány végére nem másolták be a mutatót. A fordítás teljes címe a következő: *Palingen Marczell igen bölcs Tsillagos Poetának Vagy-is Verss szerzőnek Zodiacus, azaz Égi abroncsos Planetabeli egygyező Élete. Az Embereknek igen jóra intéző Életirül Igyekezetű és Szokásirul XII. Könyvbül álló Kohollót Verss, mely sokaig es ohajtvá váratot. Deák nyelven, most pedig üdö közbe forgó multság kedvéért magyar nyelv és versekre fordítottatott Elefánti Jáklin József Fölséges Koronás Királyné Maria Theresia Asszonyunknak Dunán innéd [!] való Districtualis Törvényes Táblának Assessora által. Nagyszombatban 1771. Esztendőben.*

Jáklin ebben a némileg körülményes formában törekedett a latin cím visszaadására, magyarázatára és kiegészítésére. A „kohollót verss” kifejezés minden valószínűség szerint – a latin *confictiónak* megfelelően – az eredetitől való nyelvi eltérésekre kívánta felhívni a figyelmet, arra, hogy a fordítás nem szó szerinti. Az adaptáció bizonyos mértékű „önkényes-ségét” jelzi az is, hogy Jáklin – valószínűleg saját ízlését követve – elhagyta a keretszövegek átültetését – köztük Palingenius *argumentumát* –, s ehelyett egy, a művet sajátosan átértelmező, magát a szerzőtől némileg elhatároló bevezető verset írt, *Intés az olvasó keresztény emberhez* címmel. Jáklin e versezettel föltehetően el akarta távolítani munkáját az indexen lévő eredetitől, így teremtve lehetőséget a fordítás kinyomtatására. Az *Intés* egyben ráirányítja a figyelmet a mű és a fordítás kapcsolatára. A rímes tizenkettesekből álló, négy soros strófákra tagolt bevezető egyrészt kritikával illeti a *Zodiacus vitae* tartalmát, s érezhető távolságot tart attól. Másrészt a hangvétel és a szóhasználat jelzi, hogy a fordító katolikus, s nem ért egyet a lefordított mű minden részletével; elhatárolódik attól, azaz a fordítás egyúttal értelmezés és olvasat.

A kérdésre, vajon melyik latin kiadásból fordított Jáklin, nem adható pontos válasz, mivel a fordító könyvtárának katalógusa nem ismert, a könyvek előtt található prózai összegzések a *Zodiacus vitae* számos kiadásában megjelentek, s több kiadás tartalmaz mutatót is.¹⁷ Mivel a Jáklin által használt kiadást nem lehet meghatározni, a fordítást a gondosan sajtó alá rendezett, Magyarországon is ismert és kedvelt 1722. évi

¹⁷ Több olyan kiadás is készült, így például a bázeli 1621. évi (König), amelyben van index, de nincsenek összegzések.

rotterdami kiadással és a Jacques Chomarat által készített kritikai kiadás szövegével vettem össze. A terjengős, gyakran keresett szóhasználattal élő fordítás nyelvileg körülményesnek és nehézkesnek tűnik a gördülékeny, elegáns latinságú eredetihez viszonyítva. Ugyanakkor érzékelhető a törekvés a tartalom érzékletes, minél szórakoztatóbb átültetésére. A fordítás olyan megoldásokat is tartalmaz, amelyek révén nyilvánvaló a távolság a latin eredetitől. Mindez ráirányítja a figyelmet Jáklin törekvésére, hogy a magyar szöveg lehetőleg igazodjon a korban közérthetőnek tartott és használt nyelvhez, valamint a katolikus olvasók ízléséhez. A fordítást jellemzi a kihagyásos módszerrel párosuló bőbeszédűség, ami az adaptációt eltávolítja az eredetitől. A jobbára magyarázkodó fordításban csaknem teljesen elvész Palingenius szövegének „feszessége”, világossága és nyelvi-stiláris eszközökkel biztosított erőteljes kifejezőmódja. A közérthetőséget célzó, terjengős magyar szövegből kimaradt több, az eredeti értelemhez „kulcsot” adó részlet. E jellegzetességek miatt a fordítás az eredetinél jóval alacsonyabb intellektuális szinten valósul meg. A nyelvi-gondolati gazdagság egy része elsikkad; az értelmezések megtöbbszörözése helyett a szöveg egysíkúvá válik.

Ma eldönthetetlen, hogy a csupán töredékesen fennmaradt, minden valószínűség szerint a 19. század első felében készült másik magyar fordításnak mekkora lehetett a teljes terjedelme.¹⁸ Ezt az unitárius Ifjabb Pettényi Gyöngyössy János (1783–1842 után?) készítette 1820 körül, iskolai használatra. Az utóbbira utal, hogy a kézirat a latin-magyar szöveget párhuzamosan, bal oldalon (a verzókon) a latin eredetit, jobb oldalon (a rektókon) a magyar változatot tartalmazza. A fennmaradt töredék jelenleg egyetlen füzetből áll,¹⁹ melynek hiányzik az eleje és a vége. A füzet a *Zodiacus vitae* első két könyvét tartalmazza. A Jáklin-féle másolati példányokhoz hasonlóan ez a kézirat sem tekinthető autográfának. Ezt bizonyítja egyrészt, hogy a másoló nem vette észre a szöveg hiányokat,²⁰

¹⁸ Őrzkönyvtár és jelzet: Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca Ms U1163.

¹⁹ A nyomtatott katalógus sajátos módon, minden indoklás nélkül 1805–1810 körülre datálja a kéziratot, elhallgatja kétnyelvűségét, és Palingenius helyett az előzőkvers szerzőjét, Thomas Scauranus-t teszi meg szerzőnek. LAKÓ (1997: 233).

²⁰ Az 59. lapon a magyar szöveg 178–199. sora, a 60. lapon a latin szöveg 200–224. sora hiányzik.

amire a fólió-számozás készítője sem figyelt fel. Másrészt a latin szövegben gyakoriak a tipikus másolói hibák.

A fordító személyéről – Jáklin Józsefhez hasonlóan – nagyon kevés adat áll rendelkezésre. Az adatok elkülönítése elsősorban azért nehéz, mert Erdélyben egykorúan több „Gyöngyössi János” élt és alkotott.²¹ Ifjabb Pettényi Gyöngyössy János 1783-ban született id. Gyöngyössy János negyedik gyermekeként. Neve 1799-ben szerepel a Nagyenyedi Kollégium diáknévsorában. 1816–1820 között Budán, 1820-ban Pesten tartózkodott, Árpád-eposza 1824-ben jelent meg Nagyváradban.²² Több omniáriuma maradt fenn az 1839–1842 közötti évekből, melyeket a kolozsvári Akadémiai Könyvtár unitárius gyűjteménye őriz (Ms U636/AI–III, B, C).²³

A fordítást tartalmazó füzet címlapján a *Gyöngyviragok Violak és Nefeletsek Első bokréta. Iső Füzet* szöveg olvasható. Oktatásra, kiadási szándékkal készült, jegyzetekkel, valamint egy rézmetszettel tervezték ellátni. Gyöngyössy igyekezett az eredetivel egyező időmértékben fordítani. A „Szabadon Magyarra fordítván” megjegyzés a szóhasználatra, a magyar szavak bizonyos keresettségére céloz. Gyöngyössy szöveghű fordításra törekedett, ugyanakkor ezt a célt egyéni módon valósította meg. Jáklinhoz hasonlóan Gyöngyössynél sem dönthető el, hogy melyik kiadás alapján dolgozott. Az iskolásan „felszerelt” Gyöngyössy-féle latin szöveg magyar fordítása is „iskolás”-an hangzik. Ezt a hatást éri el a fordító egyrészt az eredetihez való szoros ragaszkodással, másrészt a latin szöveg értelmezéseként betoldott, az érthetőséget elősegíteni kívánó, de valójában azt megzavaró részletekkel. Ilyen sajátosság nem fedezhető fel Jáklin fordításában, aki az idézett sorokat úgy magyarította, hogy alig lehet ráismerni az eredetire.

Jáklin és Gyöngyössy fordítása egyéni tudásukhoz igazodó interpretációként, egyfajta sajátos *confictió*ként, „szabad” fordításként értékelhető. A fordítói értelmezés összekapcsolódott a magyar nyelv „hétközna-

²¹ SZINNYEI József (1896: 63–64) például a vele nem azonos Gyöngyössi Jánossal, királyi helytartótanácsi számvevő hivatalnokkal, 1805-ben nagyenyedi tógás diákkal azonosította a kézirat szerzőjét. Egy másik ifjabb Gyöngyössy János 1741–1818 között élt.

²² Utóbbi munkájáról ld. MARGÓCSY (2015: 53–56).

²³ KESZEG (2011: 173, 194–197, 252).

pias”, kevésbé választékos használatával. A két fordító teljesítménye a korban elvárt mérce alatt marad, irodalmi szempontból kevésbé inven-
ciózus, esztétikai minőségük gyenge. Egyik fordítás sem mérhető össze a 18. század és a 18–19. század fordulójának jelentős fordítói életműveivel, mint például Mikesé, Faludié vagy Kazinczyé. Ugyanakkor – egymástól függetlenül – ők ismerték fel elsőként a teljes „magyar Palingenius” hiányát, és igyekeztek pótolni azt. Egyik fordítást sem kísérik elméleti reflexiók. Jáklin szórakozásból fordított, és egy másokat szórakoztatni vágyó interpretációt készített. Gyöngyössy a latin nyelv oktatási „segédanyagaként” viszonyult a *Zodiacus vitae*-hez, s a tanuláshoz-tanításhoz hasznosnak vélt „minta-fordítást” kívánt készíteni. A megvalósított nyelvi-stiliztikai teljesítmény és értelmezői reflexió szegényes; mindkettőjük szóalkotási tehetsége, fordítói invenciója erősen behatárolt.²⁴

A Vergilius, Horatius és Ovidius műveiből származó részletek adaptációja a *Zodiacus vitae* fordításaiban

A három római költőtől eredeztethető vagy rájuk utaló részletek összegyűjtésekor a *Zodiacus vitae* kritikai kiadásának jegyzeteiből indultam ki.²⁵ Megkerestem a Palingeniusnál fellelhető, Vergiliusra, Horatiusra és Ovidiusra utaló részleteket, sorokat és motívumokat, majd ezekből kiindulva megvizsgáltam az utalások fordításokban elfoglalt helyét, funkcióját és lehetséges értelmezési tartományát.

Az antik költők jelenléte a *Zodiacus vitae*-ben számos különféle retorikai-stiliztikai pozícióban érhető tetten. Legritkább az, amikor egy

²⁴ A két magyar kéziratot „Palingenius”-on kívül készült egy nyomtatásban megjelent német próza-fordítás is a *Zodiacus vitae* egy rövid részletéből. Ennek jelenleg ismert egyetlen példánya a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának egyik kolligátum kötetében található, két folio terjedelemben. Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, A 1501. A nyomtatványt a retrospektív magyar nemzeti bibliográfiában még nem regisztrálták. A nyolcadrétű aprónyomtatvány először latinul, majd németül közli ugyanazt a szövegrészt. *Marcelli Palingenii* (1822). A latin-német nyomtatvány a *Zodiacus vitae* kilencedik könyvéből (Sagittarius) tartalmazza a 38–78. sorokat. A német nyelvű részletet összevettem az 1822 előtti német fordításokkal (Johann Spreng, 1564; Franz Schisling, 1785; Johann Joseph Pracht, 1803–1815), de semmiféle nyelvi egyezést nem találtam.

²⁵ CHOMARAT (1996).

csaknem teljes antik verssor azonosítható. Ezzel szemben viszonylag gyakori a rögzültnek tekinthető kifejezések átvétele vagy ilyen részletek mozaikszerű összerakása. Gazdagnak mondható az irodalmi allúziók többrétű, szinte folyamatos előfordulása és az utalások a jellegzetes, jól felismerhető irodalmi képekre, fordulatokra. Néhány részlet értelmileg idéz fel az antik költészetből eredeztethető helyzeteket, állapotokat vagy tényeket. Előfordulnak olyan történetekre vonatkozó utalások is, amelyek egy-egy konkrét szerzőre irányítják a figyelmet. Végül elkülöníthető néhány, egyszerre több szerzőt felidéző történet. Mindezeket a változatokat kiválasztott példák²⁶ segítségével összevetem a magyar fordításokkal, és igyekszem levonni a recepcióra vonatkozó következtetéseket.

Egy csaknem teljes antik verssor kihagyása, illetőleg átvétele.

A *Zodiacus vitae* II, 480 (*Minoisque urnam spernit, Stygiosque furores*) egy Vergilius-sor (A. 6, 432) idéz: *quaesitor Minos urnam movet; ille silentium* (*Minós ítél itt és Urnát rázva behívja*)²⁷. A halála után a holtak egyik bírójára, Kréta egykori királyára, Zeusz és Európé fiára, Minósra vonatkozó sor Jáklin fordításából egyszerűen kimaradt. Gyöngyössynél másféle számozás alatt (II, *Taurus*, 442–443) csaknem tükörfordításban olvasható e Palingenius-sor: [...] és megveti még a' Halált is, / Mínósi Úrnáját, 's a' Stikszet számba se vévén; Ez a megoldás, úgy tűnik fel, alkalmasnak bizonyult az eredeti vergiliusi sor átadására, közvetítésére.

Rögzült kifejezések.

Ezek a kifejezések két vagy több egymáshoz kapcsolt szóból állnak, s az antik mintát követő sorrendben, vagy ahhoz hasonlóan azt idézik emlékezetbe. Az első példa a *Zodiacus vitae* I, 41 (*Adsis, et placido vultu dignare poëtam*) sora, mely a vergiliusi *adsis o placidusque iuves et sidera caelo / dextra feras* (A. 4, 578–579, *Oltalmazz kegyesen hát bennünket s a szerencse / csillagait hozzánk igazítsd*) részleges idézésével készült. Míg Gyöngyössy fordítása (I, *Aries*, 61: *mégis azért kegyesen méltóztassál letekinteni rám*)

²⁶ Az egy-egy típushoz tartozó példák számát maximum háromban limitáltam.

²⁷ A Vergilius-idézeteket LAKATOS István (1967) fordításában idézem.

közvetíteni látszik Vergiliust Palingenius révén, Jáklin megoldása ettől némileg távolabb áll: *Tekénts ream szegényre nagy Kegyességeddel.*²⁸

Az ovidiusi *concha Sidonide* kifejezés a *Metamorphoses* Pygmalion történetéből származik (*Concolat hanc stratis concha Sidonide tinctis – Sidoni biborral készült kerevetre teríti,*²⁹ *Met.* 10, 267), a szókapcsolatot Palingenius a *Sunt o sunt multi, Sidonia concha superbos* (ZV I,164) sorban használta. Míg Jáklin kihagyta, Gyöngyössy körülményesen, az ovidiusi eredetire kevésbé emlékeztetően fordította le kínos pontossággal, magyarázva (*Bársonyak, és seljem Ruha*) a palingeniusi sort *Ó bizonyára sokan vagynak, kiket a' Csigavérrel / festett Bársonyak, és seljem Ruha, pöfffedezőkké / téznek [...] (I, Aries, 164–166).*

Vergilius *rumpe moras* kifejezését (*heia age, rumpe moras. varium et mutabile semper / femina [...] – Rajta tehát, ne habozz. Amilyen hóhortos az asszony, / éppolyan ingatag is [...] A. 4, 569–570)* Palingenius a *Perge igitur, iam rumpe moras altumque petamus* (ZV II, 21) sorban használta fel. Ezt Jáklin nem fordította le, Gyöngyössy pedig az [...] *azért indulj, a' magoss Tengerre kisszálljunk.* (II, *Taurus*, 21) sorral adta vissza. Sajátos, hogy Gyöngyössy éppen a *rumpe moras* kollokációról mondott le, ugyanakkor beemelte a *Tengerre* kifejezést, ezzel érzékeltetve, hogy felismerte, Palingenius Vergiliust idézi: azt a jelenetet, amikor Mercurius a Didót elhagyni készülő, de még habozó Aeneast ösztönzi elhajózásra.

Rögzült kifejezések mozaikszerű összerakása vagy elhagyása.

Zodiacus vitae II, 27–28. sorai: *Ex his tantum homini quid sit cognoscere uerum, / Quidue decens et posse loqui, concessit; at ore, melyből egy szókapcsolat minden valószínűség szerint Horatius, Epistulae 1, 1, 11-ből ered quid uerum atque decens, curo et rogo et omnis in hoc sum; (teljes erőmből azt kutatom, mi a jó, mi az illó).*³⁰ A *quid verum decens* és a vonatkozó Palingenius-sor Jáklinnál nem található meg. Gyöngyössy itt is pedagógikus cézzal igyekezett pontosan lefordítani a *Zodiacus vitae* e részletét ([...] ezek közzül csak az egy Embernek adá meg / a' magos Esmeretet, hogy megtud-

²⁸ A Jáklin-féle másolatok közül az egrí Gg IV. 13 jelzetű példány szövegét idézem. Itt: *Aries* I, 14. versszak.

²⁹ A *Metamorphoses*t DEVECSERI Gábor (1975) fordításában idézem.

³⁰ BEDE Anna (1989) fordítása.

*hassa, mi Jó? mi / Illó, vagy Roszsz és Illetlen, ez eggynek adott olj / égi Tehet-
séget, hogy gondoljon, 's kifejezze Gondolatit hangos szóval [...] II, Taurus,
26–29), némileg eltávolodva a horatiusi kifejezéstől.*

Egy másik példa a bőségszaru (*cornu copiae*). Horatius [...] *Hic tibi copia / manabit ad plenum benigno / ruris honorum opulenta cornu* (*Carmina* 1, 17, 13–15, *Ím a bőség kürtje kiömlik eléd, ha eljössz*)³¹ sorát Palingenius az *Effundat cornu quicquid vis Copia, numquid* (ZV 2, 195) sorban használta fel. Jáklinnál nincs nyoma, s az antik utalás Gyöngyössynél is elvész a 's bár *Bővségbe' legyen, keveset fog venni belőlle*, fordításban (II, *Taurus*, 195).

Irodalmi allúziók

Az utalások, rejtett célzások és másként való megnevezések sora gazdag, előfordulásuk sokrétű. Elsősorban az eredeti szöveg és a felhasználó közös élményére támaszkodik, értelmezhetősége feltételezi a közös irodalmi hagyomány ismeretét, jelen esetben a magas minőségű antik előzmény használatát Palingeniusnál, majd ennek tudatos áttételét a fordítók invenciója által.

A példaként választott első allúzió a közismert Horatius-sor, *Odi profanum vulgus et arceo* (*Carmina* 3, 1, 1, *megvetem és távol tartom magamtól az egyszerű népet*).³² Palingeniusnál a *Lux tua monstret iter, per quod penetralia templi / Ingrediar tui, et me Subtrahe vulgo* (ZV 1, 12–13) sorpár idézi fel, melyet Gyöngyössy Horatiust felismerő és számításba vevő megoldással, három sorban adott vissza: *Fényelj Te, Világosság' Súgárhoval, Útam elébe, / tisztelt Templomodat, hogy meglelvén, bemehessek / abba, 's a' Köznéptől távol rejtezve lehessek* (I, *Aries*, 11–14).

A szállóigeeként jól ismert *sic itur ad astra* Vergiliusnál *macte nova virtute, puer, sic itur ad astra* (A. 9, 641, *élj az új lehetőséggel gyermek, így jutsz fel a csillagokig!*), Palingeniusnál *Sidera, spectabitque altos mens enthea divos* (ZV 1, 20). A csupán Gyöngyössytől lefordított sor magyarul – *Csillagihoz, 's Elmém a' Nagy Isteniek' Seregökben / mulatoz [...]* (I, *Aries*, 20–21) – bár pontosan követi Palingeniust, távolra kerül Vergilius eredeti kifejezésétől.

³¹ Radnóti Miklós fordítása. TRENCSENYI-WALDAPFEL (1940: 165).

³² Irodalmi fordítása: „Szentségtelen nép, félre! gyülöl szívem” (Székács József). TRENCSENYI-WALDAPFEL (1940: 85).

A harmadik példa egy Horatius-allúzió, eredetije a *cum segetes occat tibi mox frumenta daturus* (*Epistulae* 2, 2, 161),³³ amit Palingeniusnál az *Occandae, fabricanda domus, vitesque putandae* (ZV 2, 124) sor idéz fel. Utóbbi, eltávolodva mindkét változattól, Jáklinnál *Földemet azután szántom és kapálom / Szép rosszal bévetem, jól be boronálom*, (*Taurus* II, 42. versszak), Gyöngyössynél [...] *kaszálni; / mettzeni kell most a' szőlőt; építenem is kell / egy új Házat. Pénzt kell bevennem [...]* (II, *Taurus* 124).

A példák rávilágítanak az allúziók eltérő módszerű átültetésére, melynek során a magyar változatok eltérő távolságba kerültek az antik forrásszövegektől.

Utalások irodalmi képekre, bevett fordulatokra.

E csoportba olyan részleteket soroltam, melyek ugyanazt az eseményt vagy dolgot idézik fel, esetenként frázisszerűen. A tavasz beköszöntének klasszikus megfogalmazása Horatiusnál a közismert *Solvitur acris hiems grata vice veris et Favoni* (*Carmina* 1, 4, 1, *Enged a tél a tavasz meg a langy szelek édes ostromának*).³⁴ Palingeniusnál a tavasz leírása hasonló nyelvi elemekből építkezik: *Unda silet, Zephyrus redit expectatus ab orbe* (ZV 2, 12). Ez a kép megjelenik Jáklin fordításában (*Most midőn a' Tenger immár meg Csendesölt / Gyöngye Zefyrus szél édesdeden süvölt Taurus* II, 4. versszak), ami nála éppúgy a sikerültebb, antik elemeket átörökítő sorok közé tartozik, mint Gyöngyössy megoldása (*Csendesek a' Habak, a' Zefirusz megjött az Enyészet' / Széleiről; [...]* II, *Taurus*, 12–13). A „siker” oka mindkét esetben a fordítók iskolás műveltségében kereshető, ahonnan a megtanult antik évszak-frázisok nehézség nélkül átkerültek a fordításba.³⁵

Egy másik kedvelt kép a napfelkelte. Palingenius (*Quaerere, qua Titan populos despectat Eoos*, ZV 2, 49) vergiliusi örökséget használt fel (*extulerit Titan radiisque retexerit orbem – ha felébred Titan és megújulva megint beragyogja világunk*, A. 4, 119). Jáklin ezt kihagyta, Gyöngyössy a mind

³³ Irodalmi fordítása: „Ha nagyot és kicsinyt vág Orcus' kaszája, / kit meg nem kérlelhet minden kincs' bányája?” KIS (1833: 432).

³⁴ Szabó Lőrinc fordítása. TRENCSÉNYI-WALDAPFEL (1940: 133).

³⁵ Vö. KNAPP (2014).

oda, hól Titán a' Kelet' Népére kipillant, (II, *Taurus*, 49), kissé körülményes sorban fordította le, az antik forrás valószínűsíthető tudatában.

Az aranyat hordozó folyó képe szintén Vergiliustól (*exercentque viri Pactolusque inrigat auro. – szánt a paraszt, s aranyat dob Pactólus ki a partra*, A. 10, 142) származhatott át a *Zodiacus vitae*-be (*Atque auri tantum quantum vel Lydius amnis*, ZV 2, 74).³⁶ Gyöngyössy némileg körülményesen, egy későbbi sorral összevonva fordította le, érzékeltetve az antik előkép ismeretét: [...] 's az Aranynak / olj Sokasága, minőt ama' gazdag Lidiusz, és a / tündöklő Tágúsz Foljók, Tengerbe kiöntnek; (II, *Taurus*, 73–75).

Egy-egy részlet értelemszerűen idéz fel az antik költészetből eredeztethető helyzetet, állapotot vagy tényt.

Ilyen például az ember törekenységéről szóló részlet, melyet Palingenius (ZV 2, 468–470) Ovidiust követve (*Met.* 1, 80–83) verselt meg, majd Gyöngyössy hasonló értelemben, bár a sorokat másként számozva adott vissza a [...] *minthogy törekeny Anyagból / formáltatva vagyunk [...]* (II, *Taurus*, 431–432) kezdettel. Egy másik példa a természetben végbemenő folyamatos változásra vonatkozik, ami szintén gyakori, a régi magyar költészetből is jól ismert toposz.³⁷ Erről Palingenius (ZV 3, 159–169) Ovidius ismeretében (*Met.* 15, 259–283) verselt. Jáklín valószínűleg az utóbbi ismeretében fordított úgy, hogy az általa valószínűleg tanulmányai során elsajátított szólamokhoz igazodott: *Üdövel az hegyek magokba elmúlnak / Valamint a legyek oly könnyen el húlnak. / A' világ dolgai fenékkal fordulnak. / Jövendőkrül soha többé nem búsulnak.* (*Gemini* III, 83. versszak).

Utalások egész történetekre.

Több antik történetre vonatkozó utalás sejtet ovidiusi előzményt. Ilyen például Dédalusz és Ikarosz említése (ZV 1,114 – *Met.* 8,183–235) vagy Midász király története (ZV 2,185–191 – *Met.* 11,85–193). Ízelítőként az utóbbi történet Jáklín-féle magyar átültetéséből idézek néhány sort: *Mi-*

³⁶ A Pactolus folyó Lydiában fakadt. Az antik irodalomban többen megörökítették, hogy aranyat hordozott, mosott ki, így például Vergiliuson kívül Hérodotosz 5,101; Sztrabón, *Geógraphika* 13, 625; Horatius, *Epodes* 15, 20; Ovidius, *Metamorphoses* 11, 87.

³⁷ Vö. pl. Balassi Bálint, *Negyvenhetedik*. „Idővel paloták, házak, erős várak, városok elromolnak, / Nagy erő, vasztagság, sok kincs, nagy gazdagság idővel mind elmúlnak, / Tavasz szép rózsák, liliom, violák idővel mind elhullnak”.

das is egykoron aztat óhajtotta / hogy mind arany lenne valamit meglátna / két szemének fénnjét akkor tapasztalta / midőn koplalását számár füle látta (Taurus II, 67. versszak). E történetek antik irodalmi feldolgozásai gyakoriak, a fenti két esetben a szóhasználat miatt mindenekelőtt Ovidius ismerete valószínűsíthető.

Célzás több szerzőre.

A *Zodiacus vitae* bővelkedik olyan verssorokban is, amelyeknél több antik szerző egyidejű és egyenértékű ismeretére lehet gondolni. Ilyen például a *si vel Scylla vorax, dubii vel saxa Capharei* sor (ZV 2,118), amely egyaránt felidézi Vergiliust ([...] *Minervae / sidus et Eubicae cautes ultorque Caphereus – Minerva / zord csillagzata s Eubeán ama szirt, a Caphéreus A. 11,259–260*) és Ovidiust (*perpetimur Danai cumulumque Capherea cladis Met. 14,472 – törnek / ránk danaókra, s a legszörnyebb: Caphareus veszedelme Met. 14,471–472*). Jáklinnál a két különböző tengeri veszély, a tengeri szörny *Scylla* és a veszélyes *Caphareus* szirt összevonva, mint „kőszikla” jelenik meg, így nála az antik utalás teljesen eltűnik: *Vagy is Kősziklába hajom meg útközlik / ne talán fenéig őszve törődözik (Taurus II, 39. versszak). Gyöngyössy azonban itt is igyekezett pontosan fordítani ([...] vagy a’ torkos Scilla, akár a’ / kétséges veszedelmü Kafáreusz iszszonyu Hegynek / Kősziklái, [...] II, Taurus, 118–120), s a szöveg jelzi, hogy a fordító valószínűleg mindkét antik helyet ismerte.*

Összegzés

A néhány példa egyrészt bemutatja a három római költő sorainak „át-származását” a *Zodiacus vitae*-be, másrészt jelzi a sorok hatását és további átalakulását az eposz két magyar fordításában. A másodlagos recepció elsősorban a szövegszerű, iskolai oktatásra szánt Gyöngyössy-fordításban vizsgálható és követhető nyomon viszonylag folyamatosan. A kettős transzformáció során a bemutatott részletek többsége kisebb-nagyobb mértékben eltávolodott az eredetitől. A példák arra is felhívják a figyelmet, hogy a hivatkozás nélküli, antik eredetű sorok egy része a magyar fordításban is felismerhető maradt.

Ismeretes, hogy Vergilius, Horatius és Ovidius 17–18. századi recepciójának egyik legjelentősebb színtere az iskolai oktatás volt. Nem tekinthető véletlennek, hogy a *Zodiacus vitae* magyarországi befogadás-

története szintén e két évszázadban tekinthető a legintenzívebbnek. Először ez a körülmény tette lehetővé utóéletük vizsgálatát a Palingenius-mű másodlagos recepciója keretében.

Felhasznált irodalom

- BEDE 1989 BEDE A. (ford.) *Horatius összes művei*, Budapest, 1989.
- DE BUJANDA 1990 J. M. DE BUJANDA (ed.), *Index de Rome 1557, 1559, 1564: Les premiers index romains et l'index du Concile de Trente*, Sherbrooke, 1990.
- CHOMARAT 1996 J. CHOMARAT (ed.), *Palingène (Pier Angelo Manzolli dit Marzello Palingenio Stellato) Le zodiaque de la vie (Zodiacus vitae) XII livres, Texte latin établi, traduit et annoté*, Genève, 1996.
- CSÍZI 2012 CSÍZI I., A királyi Magyarország főnemesi családjainak címerváltozatai a 16–17. században, Doktori disszertáció, ELTE BTK, Budapest, 2012.
- DEVECSERI 1975 DEVECSERI G. (ford.), *Publius Ovidius Naso, Átváltozások*, Budapest, 1975.
- Elfelejthetetlen 1819 *Elfelejthetetlen emlékezetű Egri Püspök Galanthai Gróf Eszterházy Károlynak jeles élete [...] az általa szerzett, utána pedig nevedett, megyebéli Könyvgyűjteménynek leírása* In: Tudományos Gyűjtemény 3 (1819) V. kötet, 3–32.
- Index 1764 *Index librorum prohibitorum, Romae*, 1764.
- Index 1862 *Index librorum prohibitorum, Neapoli*, 1862.
- KELLER 1974 L. KELLER, *Palingène – Ronsard – Du Bartas. Trois études sur la poésie cosmologique de la renaissance*, Bern, 1974, 9–60.
- KESZEG 2011 KESZEG A., *Gyöngyössi János. Szövegek és kontextusok*, Budapest, 2011.
- KIS 1833 KIS J. (ford.), *Horatius' levelei*, Pest, 1833.
- KLANICZAY 1955 KLANICZAY T., *Magyar nyelvű verses kéziratok Csehszlovákia könyvtáraiban és levéltáraiban*, in: A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 7 (1955), 429–442.
- KNAPP 2014 KNAPP É., „Volucris rota, vertitur anni”, Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétika-történeti háttéréhez, in: Irodalomtörténeti Közlemények 118 (2014) 3–30.
- KÜHLMANN 2016 W. KÜHLMANN, *Wissen als Poesie*, Berlin – Boston, 2016.
- LAKATOS 1967 LAKATOS I. (ford.), *Vergilius összes művei*, Budapest, 1967.
- LAKÓ 1997 E. LAKÓ, *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, I, Catalogue, Szeged, 1997.
- Marcelli Palingenii 1822 *Marcelli Palingenii oratio supplex ad ens supremum – Gebeth des Marcell Palingen an das höchste Wesen*, Leutschau, 1822.
- MARGÓCSY 2015 MARGÓCSY I., *Tündér a honfoglalásban. A regeműfaj különös változata* in: *Tempevölgy* 7 (2015) 1. sz., 50–59.

- [Nekrológ] 1781 [Nekrológ] In: Magyar Hírmondó 1781, 21. szám, 162–163.
- PALUMBO 2007 M. PALUMBO, *Manzoli, Pier Angelo*, in: M. CARVALE (dir.), *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 69 Mangiabotti – Marconi, Roma, 2007, 294–298.
- SCALIGER 1607 J. C. SCALIGER, *Poetices libri septem*, [Heidelberg], 1607.
- STOLL 2002 STOLL B., *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Budapest, 2002.
- SZINNYEI 1896 SZINNYEI J., *Magyar írók élete és munkái*, IV. kötet, Budapest, 1896.
- SZINNYEI 1981 SZINNYEI J., *Magyar írók élete és munkái*, V. kötet, hasonmás kiadás, Budapest, 1981.
- SZLUHA 2003 SZLUHA M., *Nyitra vármegye nemes családjai*, I. kötet, Budapest, 2003.
- TELLE 2013 J. TELLE, *Alchemie und Poesie. Deutsche Alchemikerdichtungen des 15. bis 17. Jahrhunderts*, Bd. I., Berlin – Boston, 2013, 503–508.
- TRENCSÉNYI-WALDAPFEL 1940
TRENCSÉNYI-WALDAPFEL I. (összeáll.), *Magyar Horatius*, Budapest, 1940.

FEHÉR BENCE

Rovásírással – latinul

The Hungarian Runic script (or, according to another terminology, Szekler script), rarely used in the 10th–14th centuries, had got some popularity in the era of the Renaissance. There are a few examples, where the letters, originally devised for the Hungarian language, were combined with or used for Latin words. Thus the author of the Sepsikilyén wall graffito wrote X ꝛcribꝛit ◦ ← BNDK² I[[L]]`Ly`ES, that is, Benedek Illyés scripsit; probably there is another hic fuit-graffito in Berekeresztúr from 1581, written partly in Runic script. The most prominent example is István Szamosközy’s Latin epigram from 1604, a pasquin against Emperor and King Rudolph, where Runic script was used as kind of a cryptography, the author had to set several orthographic rules for the Latin language in Runes and partially accommodated the graphotactics to the Latin custom too.¹

Az ún. (magyar/székely) rovásírás² vagy székely írás³ (természetesen mindkét elnevezés modern *terminus technicus*, a későreneszánsz idején

¹ A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával jelent meg.

² Ez a terminus SEBESTYÉN Gyulára (1909) megy vissza, aki az emlékek első rendszerező és elemző közlésekor az írást eredetileg fába rótt jelekként értelmezte. A későbbiekben ő azonban *magyar rovásírásnak* nevezte (SEBESTYÉN 1915), a *székely rovásírás* kifejezés, amely a régi “hun-székely” elnevezéssel való kontaminálódást, ill. a felismerést mutatja, hogy emlékei *nem* összmagyar elterjedésűek, először 1929-ben bukkan fel nála (SEBESTYÉN 1929). A nem-összmagyar jellegben azonban a legújabb felfedezések, elsőrendűen az alsóbúri felirat tükrében már ismét jogos kételkednünk.

³ SÁNDOR (2014a), már könyve címében (korábbi publikációiban ő is használja a *rovásírás* kifejezést), de elvi éllal is kifejtve, mivel specifikusan a székelység írásának tartja; őt követve a kutatók egy csoportja mára átvette: így elsősorban TUBAY Tiziano (2015). Szórványosan már korábban is használták, az első kutató, aki szisztematikusan élt vele, azonban elvileg nem indokolta a terminust, alighanem VÉKONY Gábor volt (1999) és (2004). El kell ismerni, hogy az első, reneszánsz kori írásos említés, az ún. Nikols-

az első kodifikáló, Telegdi János *hun (vulgo székely) betűknek* nevezte,⁴ és a 19. század közepéig kisebb-nagyobb variációkkal ez az elnevezés volt közkeletű⁵ fennmaradt emlékeinek igen tekintélyes része a reneszánsz korra megy vissza, olyannyira, hogy szkeptikus kutatók régóta megfogalmaztak olyan elméletet, hogy voltaképpen humanista bölcsesek alkották meg a múlt megidézése, titkosírás vagy hasonló célból.⁶ Ennek az elméletnek a totális cáfolatát nem egyéb adja, mint a 10–15. század közti időből ma ismert néhány rovásírásos felirat.⁷ Nyilvánvaló azonban,

burgi ABC közelítőleg ezt a kifejezést használja: *Litter(a)e Siculorum quas sculpû(n)t | vel cidunt in lignis* 'a székelyek betűi, melyeket fába rónak avagy metszenek', de semmi okunk úgy gondolni, hogy az ABC nem is magyar leírója egy abban a korban valóban bevett terminust fordított volna le, nem pedig ad hoc fogalmazott.

⁴ Johannes Telegdi, *Rudimenta priscae Hunnorum linguae, brevibus quaestionibus ac responsibus comprehensa*, Lugduni Batavorum (?) 1598: *De litteris Hunnorum, quae vulgo litterae Siculorum vocantur*.

⁵ Elsősorban Bél Mátyás hatására (aki Kaposi Sámuel elveszett kéziratát közvetítette): Matthiae Belii *De Vetere Literatura Hunno-Scythica Exercitatio*, Lipsiae 1718.; mások megelégedtek a *hun betűk* kifejezéssel (így a legismertebb: Francisci Otrokocsi Fóris, *Origines Hungaricae*, Franequerae 1693, 320–321), de néhány kivétel is van, akik a 17–19. században másképp nevezték meg: egy 17. századi anonymusnál *Régij magyar beoteok* (idézi JERNEY 1840, 113.); a 18. században már inkább *hun-scytha betűk* (így Jos. Innocentius Desericzky, *De iniis ac majoribus Hungarorum liber III*, Budae 1753, 144–156, Stephanus Hájos, *Monumentum Literarium Hunno-Scythicum*, Annapoli s.a., ms. MTAK M.Nyelvt. 2r 3., és utána számosan nyomtatásban is, nyilván elsősorban Ioannis Nicolai Révai, *Elaboratior Grammatica Hungarica*, Pestini 1806, I 146. közvetítésével).

⁶ RÉTHY (1888). Még a 21. század elején is felvetődött komoly formában: HORVÁTH (2010). Ekkor már azonban komolytalansága annyira nyilvánvaló volt, hogy a felelevenítő Horváth Iván maga is kénytelen volt részben visszavonni tézisé: HORVÁTH et al. (2011).

⁷ A legkorábbi, amelyet a szakmai konszenzus elfogad, a bodrog-alsóbüi felirat a 10. század első feléből (VÉKONY [1999: 7. kép], BENKŐ [2012: 48; 60] – szerinte székely eredetű –, SÁNDOR [2014a: 103–115], TUBAY [2015: 148–149] stb., datálására: GÖMÖRI [2000: 170]); mára nagyjából egyetértés van abban is, hogy a homoródkarácsonyfalvi és vargyasi feliratok a 13–14. századnál nem újabbak (BENKŐ [1994a: 161–164], BENKŐ [1994b], KÓNYA [1994], VÉKONY [2004: 9–16, 111–117], BENKŐ [2014: 317–318], SÁNDOR [2014a: 177–182] stb.). Saját kutatásaim (autopsziás vizsgálat) alapján állíthatom, hogy a firtosvári töredékes felirat hiteles, keletkezése a 12. század végére–13. századra valószínűsíthető (FEHÉR [2019]). Teljesség igénye nélkül, véleményem szerint a középkorba sorolhatók még a többi firtosvári töredékek, az erdőszentgyörgyi, a berekeresztúri torony II. emeletének felirata. BENKŐ Elek talán jogosan teszi a 15. század elejére a szé-

hogy a 15. század végétől a rovásírás emlékei hirtelen gyakoribbak, különböző humanistáknál előforduló említéseik szaporodnak, mint a-ABC-t írnak le (a Nikolsburgi ABC⁸), míg végül 1598-ban Telegdi János elkészíti a kodifikált leírást – egyszóval a reneszánsz korban divatba jön, és Telegdi után már elsősorban irodalmi, tudós hagyományon alapuló emlékei keletkeznek, nem a népi írástudás gyérülő maradványai.

Tulajdonképpen nincs tehát abban semmi meglepő, ha a tudós elmék, akik e korban még rendszerint szívesebben, de legalábbis könnyebben fogalmazznak latinul, alkalmasszerűen nemcsak a magyar nyelvet, hanem latin szöveget is megörökítenek a “hun” betűkkel. Természetesen a tipikus az, hogy ha egy emléken latin és magyar szöveg is van, a latin szöveg mindenképp latin betűkkel születik, a magyar szöveg esetleg lehet rovással.⁹ Ennek szép, eddig azonosítatlan és nem is irodalmi, hanem köznépi, graffitón jelentkező példája a sepsikilyéni felirat, ahol a falfestmény keretén összesen öt, fraktúr és kapitális betűs 15–16. századi latin (és egy olvashatatlan, tehát kétes nyelvű) *hic fuit*-felirattöredék mel-

kelydályai A feliratot (BENKŐ [1996: 75–77]), bár megállapítása, hogy a még nedves vakolatba karcolták, kétes (bizonyosan téved abban, amikor a B és C feliratot ezzel egykorúnak tartja), ezzel szemben kései a bögözit a 15. század végére tenni (BENKŐ [1994a: 164–65 n. 4]), mivel az minden logika szerint egykorú a freskóval, tehát éppen BENKŐ értékelése alapján szintén 14/15. század fordulója.

⁸ JAKUBOVICH (1935), ill. azóta szinte megszámlálhatatlan újraközlésben.

⁹ A tudunkkal legrégebbi példa vsz. a Suki-kehely, amelynek talpán Pál Endre azonosított egyszavas, rovásírásos bekarcolást (PÁL 1966: 109). Sajnos ez a mai napig megfejtetlen, ERDÉLYI István (1999: *(en)ghem<e>t*) olvasata írástechnikai szempontból magyarázhatatlan, értelme pedig nincs. A kehely négy “hivatalos” felirata természetesen latin nyelvű, latin fraktúr betűs díszírás. A dálnoki felirat folytatása (1526-ból) fraktúr latin betűs díszírás (első közlése: BENKŐ [1981]); teljesen ugyanez a helyzet Énlakán, ahol a felirat latin része latin betűs, magyar része rovásos, míg emellett még tíz (!) helyen áll tisztán latin szöveg – közlésük általában már ORBÁN (1868: I 124), de az elpusztult kórusfelirat lejegyzése csak kéziratban maradt ránk, ms. MUEKV Gylvt. 1801.I.20. Lázár István püspök visitációs jegyzőkönyve 151–152, ed. FEHÉR (2017: 310; 314 [9. kép]). – Az olvasat bizonytalansága miatt nem térek ki a pécsi mesterjegyes címerre (FORRAI [1987: 48–51]), amelyen mintha ugyanaz a két jel ismétlődne latin és rovásbetűkkel. Olyan is előfordul, nem is egyszer, hogy egy templomvakolat latin *hic fuit*-graffitiözönében bukkan fel egy rovásírásos név magyarul (Berekeresztúr, Rugonfalva), de ezeknél persze nem ugyanarról a feliratról van szó két nyelven.

lett áll az 1978-ban felfedezett¹⁰ rovásfelirat, amelyet azonban eddig még nem olvastak ki pontosan.¹¹ A helyes olvasat a következő: *X scribit (!) ◦ ← BNDK² I[[L]]`Ly`ES*. Az amúgy ismeretlen 15. század végi–16. század elei graffitiző és műkincsrongáló, Benedek Illyés tehát először egy keresztet jelölt (vagy esetleg neve kezdőbetűjét rovásjellel?), majd fraktúr latin betűkkel, tanulatlan latinsággal közölte, hogy írt, és végül a saját nevét magyarul, rovásírással (abban sem volt elsőre sikeres, keresztnevében a L jelet javítani volt kénytelen Ly-re). De nem kivétel nélkül így történt!

Egy rövid spontán latin szöveg jelenik meg a Marsigli-féle rovás emlék naptárrészének végén: E?TSIK² FINIS, tehát: *et sic finis*, és így van vége.¹² Nyilván, mivel ez egy átirat az eredeti botról (sőt olyan feltevés is van, hogy csak az eredeti botról készült átíratról), nem lehet bizonyítani, hogy ez az eredeti naptárbotnak is a részét képezte,¹³ és nem csak a másoló megjegyzése. Mindenesetre a lejegyző feltétlenül magyar volt: a latin S betűt a rovásírás Λ karakterével jelölte, vagyis magyar S-nek ejtette.

Ha némileg bizonytalan észleletem helyes, a népi írástudásnak egy graffito-emlékén legalább egy rovásbetű latin szövegre vonatkozik a berekeresztúri templomban. E templom 15–16. századi vakolatában több rovásírásos felirat maradt ránk, amelyeket számos munka tárgyalt; ezek száma azonban valójában eltörpül a templomtornyot szinte elborító latin *hic fuit*-graffititól, amelyek teljességükben nincsenek közölve, még

¹⁰ KÓNYA (1982). A freskókat 1887-ben Huszka J. tárja fel először, újra bemeszeltetik, 1977-ben földrengés során kerülnek elő újra; Kónya azonban 1982-ben még nem tesz említést a rovásfeliratról.

¹¹ RÁDULY (1995: 10, 34–49): *B^{en}^diko* v. *Bⁿ^diko*.

¹² L. F. Marsigli ms. vol. 54 (*Manoscritti diversi* IV), 677,2,11.

¹³ Megjegyzendő, hogy e betűk nem Marsigli, hanem a főleg a szöveg magyar átíratában alkotó B írnok keze munkája, ez felveti a lehetőségét, hogy az egész kézirat végére utólag került; ez azonban nem valószínű, mivel egyes részek eleve a B írnok kezétől származnak és ott önmagát korigálta, sőt olyan hely is van, ahol Marsigli a B ismeretében írt még bele utólag a szövegbe (vö. SÁNDOR [1991: 28–31]). Viszont azt is el kell ismerni, hogy vannak helyek, ahol a B írnok bizonyosan nem betűhíven, hanem értelmezve bővítve közölte a szöveget (675, 1, 2).

nősebb, hogy a név hiányzik (azonban, mint említettük, a vakolat egy része mindenképp leomlott, és vannak különálló, nagy betűs karcok is, amelyeknek nem mindig lehet értelmet találni, köztük az 1581 előtti rétegben egy rovásírásos L-re hasonló, ez azonban aligha tartozhat a fenti nagy betűs jelsorhoz).

Mármost a fenti, mondhatni, szórványemlékek mellett van egy többé-kevésbé ismert (legalábbis 1880-ban kiadott,¹⁵ és 1915 óta mint rovás-
emlék azonosított¹⁶) költői szövegünk is latin nyelven: Szamosközy István második¹⁷ rovásfeljegyzése. Ez egy 1604-re keltezhető latin epigrama, a Szamosközyre jellemző tiszta nyelvhasználattal és szarkasztikus stílussal megfogalmazva.¹⁸ Noha tehát közölt szöveg,¹⁹ nem haszon-
talan itt a vers teljes szövegét közölni, a rovásírásos részben alkalmazva a pontos epigráfiai jelölést.

¹⁵ Szamosközy István, *Történeti maradványai*. Ed. SZILÁGYI Sándor, *Monumenta Hungariae Historica* 30. Budapest 1880.

¹⁶ SEBESTYÉN (1915: 87–89).

¹⁷ Szamosközy első feljegyzése, amely valamikor 1587–1593 közt íródhatott (ed. SZILÁGYI 1880: 18; ms. EgyetK. Hevenesi Coll. LXVIII. 282., ma LEO 1358. 55v, 17–22.) magyar nyelvű bizalmas feljegyzés, amely helyenként latin betűs latin, helyenként rovásírásos magyar szövegbe csap át, egyértelműen titkosítás kedvéért, és még így is a szöveg egy részét utólag, az eredetinel jóval sötétebb tintával kihúzták. A rovásszövegnek tehát itt a latinhoz semmi köze nincs, és ráadásul a problémás inkább a latin betűs rész, amelyet a törlés helyenként annyira megrongált, hogy a mai napig nincs megnyugtató olvasata (jómagam sem tudtam az egészet kibetűzni, a *Kendi Jftván (?) ügy befüzelle hogj* utáni szóra nincs javaslatom, a latin mondatban pedig a Sebestyén Gyula 1915-ös átírata óta elfogadott *reddere* igenévi alakban erősen kételkedem).

¹⁸ Ed. SZILÁGYI (1880: 216); ms. EgyetK. Hevenesi Coll. LXVIII. 162, ma LEO 272. 41v (lapszámozás: 162 > 314 > 79). Rovásírásként azonosítva SEBESTYÉN (1915: 88–90) (nyilvánvaló egyébként, hogy már Szilágyi tudta, hogy miről van szó, hiszen sikerült neki nagyjából kiolvasnia és ritkított betűkkel szedve közölte, csak éppen nem említette a közönségnek, mit talált).

¹⁹ Viszonylag terjedelmes a rá vonatkozó szakirodalom is: NÉMETH (1934: n. 10), CSALLÁNY (1960: 79–80, rajz: 22. kép), FORRAI (1985: 169–172), FORRAI (1994: 308–312, rajz: 116. kép), SÁNDOR (2014a: 233–237, fotó: 39. kép). Említések: JAKUBOVICH (1935: 448); FERENCZI (1936: 69, 75. jz.); FERENCZI (1939: 185); CSALLÁNY (1970: 611); VÉKONY (1985: 80); VÉKONY (1987: 19); FERENCZI (1997: 6); KOMLÓSSY (2006: 531); MANDICS (2010: III 124–125); HORVÁTH et al. (2011: 74; 82–83); SÁNDOR (2014b: 336); TUBAY (2015: 74–75).

← IN ◦ R¹ODOLFV[^]M ◦ CAES[^]AR¹EM ◦

Imperium per te capit incrementa [[Rodolphe]] → R¹ODOLFE

Hinc etiam Augusti nobile nomen habes.

Scilicet [[implesti]] *auxisti* → B[^]ELLIS ◦ FV[^]R¹IALIBVS *orbem*,

Auxisti populos → PESTE ◦ K²R¹[^]VO[^]R¹E ◦ FAME ◦ ²⁰

Implesti Vngaricas → DIR¹IS ◦ PR¹AEDONIBVS ◦ O[^]R¹AS ◦

Dacia → PES[^]TIFER¹O ◦ TO[[N]][^]T[^]A ◦ LATR¹ONE ◦ SK²ATET ◦

Nescio tot populos qua^e rerum copia ditet,

Hoc scio Praga tua quod bene crescit ope.

Quod foris hauritur → FOETV[^]R¹A ◦ DO[[V]]ESTIK²A ◦ *supplet,*

[in margine] [^]DOMESTIK²A[^]

Pensas → DEGLVPTO *bellica damna* → PENE ◦ ²¹

Nam tot → TINDA[^]R¹IDAS, *tot* → PA[^]R¹[^]VOS ◦ CAES[^]AR¹IONES,

Et tot → GLANDIUO[^]R¹AS *continet aula* → LVPAS ◦

Quot neq(ue) multifidus uariatur cornibus Ister,

Nec tot diues aquis cornua Nilus habet.

Perge → R¹ODOLFE ◦ NOTHIS *latè* → SOBOLES[[I]][^]C[^]ER¹E *natis,*

Ne desit laudi materia ampla tua^e.

Sebestyén Gyula a szöveget Rédey Tivadar műfordításával közölte, azóta mindenki ezt közli, ha a szöveg magyar értelmét akarja visszaadni. Sebestyén még nyilvánvalóan tudta, hogy ez a szöveg enyhén finomított: a mai olvasók aligha, elhiszik, hogy Szamosközy azt írta le epés dühében, amit Rédey eléjük tár.²² Valójában az invektíva nyersen szexuális tartalma²³ még most, a 21. században is elég meghökkentő, szóról szóra ezt mondja:

²⁰ A T betű tükörbe fordítva, tehát valójában helyes irányban áll.

²¹ Itt nyilvánvaló Szamosközy hibája, hiszen a *pene* szó első magánhangzója nem lehet rövid.

²² Sőt úgy tűnik, pontosan Szilágyi Sándor sem értette, mert a 11. és 15. sor az ő átíratában értelmetlen: nála *paves caesarienses* és *subagescere* áll. (Vajon mire gondolhatott? Rudolf császár szerinte rettegett volna a Helenáktól és császáriaktól?)

²³ Ez Szamosközynél egyáltalán nem meglepő. Egy másik papírlapon levő epigrammáját Szilágyi közvetlen mellette közli (ed. SZILÁGYI [1880: 216]), és ráadásul – némileg megtévesztő módon – a szexuálisan offenzív szavakat ugyanúgy ritkított betűvel szerdi, így a kéziratot kezébe nem vevő olvasó azt hiheti, ez is rovás-titkosírás. Valójában azonban a Mester [érdemes lenne kivizsgálni, vajon a rovásírás-szkeptikus Réthy László

Rudolf császárra. | Általad gyarapodáshoz jut a birodalom, **Rudolf,** | innen van az Augustus neved.²⁴ | Tudniillik **örjöngő háborúkkal** [[töltötted meg]] gyarapítottad a földet, | gyarapítottad a népeket **dögvésszel, vérontással, éhséggel.** | Megtöltötted a magyar **partokat kegyetlen fosztogatókkal,** | **dögletes útonállótól hemzseg az egész Dacia.** | Nem tudom, milyen bőség gazdagít annyi népet, | azt tudom, hogy Prága szépen nő a te segítségeddel. | Ami külföldön elnyelődik, azt **az otthoni szaporulat** kipótolja, | a hadikárokat kiegyensúlyozod **kihámozott farkaddal.** | Mert annyi **Tyndarist** [= Helené], annyi **kicsi Caesarion** [= császári fattyú], | és annyi **makkszopó szukát** tart az udvar, | ahány szarvval [= deltaággal] a sokágú Duna sem oszlik meg, | amennyi szarvat a vízben bő Nílus sem birtokol. | Rajta, **Rudolf, sarjadj újra** szélteben **fattyú** szülőtteiddel, | ne legyen a dicséretednek hiánya bőséges alapanyagban.²⁵

A szöveg érdemi tanulságai természetesen nem erotika-, hanem írás- és nyelvtörténetiek.

1. A rovásírás itt egyértelműen titkosírás, a császár nevét és az összes felségsértő részt tartalmazza. Erről a szerző az első sorban egy pillanatra elfeledkezett, leírta a *Rodolphe* szót, majd nem győzte átsatírozni.

2. Nem kell külön hangsúlyozni, hogy Szamosközy, akinek előző feljegyzése 1598 előtti, nem Telegdi Rudimentájából tanulta a rovásírást, ezért egy attól független íráshagyományt tükröz. Nem az ő keze vonása azonban az egész mű: a 9. (és egy betűt a 15.) sorban javító kéz eltérő, más írásstílust használ, főleg az A és K² jelek alakja más – viszont nem azonosítható ismert kéziratos rovásváltozattal, így a javítás datálása és

ló/Lówy Árpád kinyomozta-e, hogy a csak latin betűs átíratban publikált invektíva rovásírásos, és nem inspirálta-e ez a mű is szépirodalmi munkásságában] bárki számára olvasható latin gyöngybetűkkel merte leírni az alábbi szavakat:

*Ex corio factum gestat Germanus olisbum,
ut possit tribades permoluisse suas.*

(Állatbórból készült műpéniszt visel a német, | hogy azzal dörzsölgethesse a lesbikusait.)

²⁴ Ami ugyebár etimológiailag valóban Gyarapító.

²⁵ A rovásírásos szavakat vastagon szedtem.

személyhez kötése sajnos nem lehetséges. Nem tartom elképzelhetőnek, hogy a javítás akár lényegesen később történt.²⁶

3. Szamosközy a címet normális jobbról balra haladó sorrendben írta le. Amikor azonban a szöveg közepén tért át a rovásra, logikusan úgy döntött, hogy nem változtatja meg az írásirányt (ez azonban eltér másik rovaskéziratától, ahol szöveg közben is irányt váltott!), hanem balról jobbra haladt, és eközben a betűket is tükrözte – kivéve egy T-t, amely-nél erről elfeledkezett. Ez aztán a későbbi javítónak sem tűnt fel, így maradt mai napig. Ez tehát egy helyzethez alkalmazható, élő írásmódnak tűnik, amelyet a scriptor igények szerint közelíthet a latin írás gyakorlathoz:²⁷ ennek másik jele, hogy a címben a szókezdő betűk nagyobbak, így egyfajta kapitálist hozva létre a rovásírásban is.

4. És végül számunkra a legfontosabb, hogy a szerző egyfajta általános átírási elvet is létrehozott (vagy csak követett?) a latin szavak rögzítésére. Eszerint a latin *s* átírása magyarosan S, a *c*-é palatalizált helyzetben magyar C, egyébként K² (a K¹ [vagy ^aK] jelet nem alkalmazza²⁸), ennyiben tehát magyaros-fonetikus; másfelől viszont megmarad a latin minta mellett annyiban, hogy az *ae* és *oe* megfelelője AE, OE digráf. A legjellemzőbb azonban az *u/v* betűpár kezelése, amely (bár nem teljesen kivétel nélkül) a maihoz képes fordított: az *u* jele V, a *v*-é U. Ez azonban ténylegesen csak egy U jelet jelent, amire lehet a magyarázat akár nagyon egyszerű is: az AE és OE digráfokhoz hasonlóan a latin írás vizuális képét követte, amennyiben a nagybetűs feliratos írásformának elképzelt szövegben jelölte V-vel az *u*-t; első alkalommal, a 11. sorban a *parvos* szóban is megmaradt ennél, viszont a következő szóban, az intervokális *v*-nél feltűnt neki a probléma, hogy egy a rovásírásban teljesen különböző jellel bíró fonéma előtt áll, és jobb híján a megmaradt, még felhasználatlan U jelet alkalmazta rá.

Sajnálatos, hogy (egyelőre?) nem áll rendelkezésünkre több latin nyelvű szöveg rovásírással, így nem tudjuk megítélni, Szamosközy átírási elvei mennyiben feleltek meg kora gondolkodásmódjának,

²⁶ Az éles fekete tinta is nagyon elüt az eredeti vers fokozatosan fakuló barna tintájától.

²⁷ Talán ez segíthet megmagyarázni a mai napig érthetetlen talányt, a konstantinápolyi felirat miért balról jobbra halad.

²⁸ Vö. FERENCZI (1936: 69, 75. jz).

mennyiben saját személyes ötletei. Ha azonban arra gondolunk, hogy a részletesebben tárgyalt négy emlék közül egyet csak 41 éve ismerünk, egynek pedig még valódi közlése nem volt, és a párhuzamként megemlített emlékek közt is van négy, melyeket körülbelül ennyi ideje tártak fel, jogosan reménykedhetünk abban, hogy e kérdésben is várhatók még újabb felfedezések.

Felhasznált irodalom

- BENKŐ 1981 BENKŐ E., *Középkori feliratok Dálnokon*, Korunk, 40/15 (1981), 138–145.
- BENKŐ 1994a BENKŐ E., *Régészeti megjegyzések székelyföldi rovásfeliratokhoz*, MNy, 90 (1994), 157–167.
- BENKŐ 1994b BENKŐ E., *Középkori rovásfelirat Vargyasról*, MNy, 90 (1994), 487–489.
- BENKŐ 1996 BENKŐ E., *A székely rovásírás korai emlékei*, MNy, 102 (1996), 75–79.
- BENKŐ 2012 BENKŐ E., *A középkori Székelyföld I.*, Budapest, 2012.
- BENKŐ 2014 BENKŐ E., *A székely írás középkori és kora újkori emlékei Erdélyben (Régészeti és történeti jegyzetek)*, in: Sudár B. – Szentpéteri J. (szerk.), *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*, Budapest, 2014, 311–327.
- CSALLÁNY 1960 CSALLÁNY D., *A székely-magyar rovásírás emlékei*, NyJAMÉ, 3 (1960), 39–125.
- CSALLÁNY 1970 CSALLÁNY D., *Székely rovásírásos szövegek megfejtése*, Korunk, 29/4 (1970), 604–613.
- ERDÉLYI 1999 ERDÉLYI I., *Az újabb erdélyi rovásfeliratokról*, Turán, 2(29)/3, (1999), 85–89.
- ERDÉLYI 2001 ERDÉLYI I., *Néhány szó a berekeresztúri református templom rovásfeliratáról*, Turán, 4/2 (2011), 73.
- ERDÉLYI-RÁDULY 2010 ERDÉLYI I. – RÁDULY J., *A Kárpát-medence rovásfeliratos emlékei a Kr. u. 17. századig*, Budapest, 2010.
- FEHÉR 2017 FEHÉR J., *Musnai Dakó György és festett munkái*, in: Fehér J. – Gyöngyössy J. – Pál J., *Tanulmányok Homoródszentmárton történetéhez*, Piliscsaba 2017, 273–333.
- FEHÉR 2019 FEHÉR B., *Building inscriptions and mason's marks their potential touristic value. The example of the Firtos Runic Inscription*, in: Wirth G. – Köbli Á. (szerk.), *Huncastle*. Budapest 2019, 33–42.
- FERENCZI 1936 FERENCZI S., *Az énlaki rovásírásos felirat*, Kolozsvár, 1936.
- FERENCZI 1939 FERENCZI S., *Rovásírásunk r jegye*, EM, 44 (1939), 179–198.
- FERENCZI 1997 FERENCZI G., *Székely rovásírásos emlékek*, Székelyudvarhely, 1997.
- FORRAI 1985 FORRAI S., *Küskarácsontól Sülvester estig*, Budapest, 1985.
- FORRAI 1987 FORRAI S., *Kőbe vésett középkori nyelvemlék*, Népszava, 115/227 (1987. IX. 26.), 9.

- FORRAI 1994 FORRAI S., *Az ősi magyar rovásírás az ókortól napjainkig*, Lakitelek, 1994.
- GÖMÖRI 2000 GÖMÖRI J., *Az avar kori és X–XI. századi vaskohászat régészeti emiégei Somogy megyében*, SMK, 14 (2000), 163–216.
- HORVÁTH 2010 HORVÁTH I., *Rovásírás: fel nem tett kérdések*, előadás a Történelemtanárok Országos Konferenciáján, Budapest, 2010. [ma már nem érhető el az interneten, de az eredeti előadást volt szerencsém személyesen is hallani]
- HORVÁTH et al. 2011 HORVÁTH I. – HARANGOZÓ Á. – NÉMETH N. – TUBAY T., *A Nikolsburgi Ábécé hitelességének kérdése*. Előzetes közlemény. In: Boka L. – P. Vásárhelyi J. (szerk.), *Szóveg – Kép – Emlék*, Budapest, 2011, 76–90.
- JAKUBOVICH 1935 JAKUBOVICH Emil, *Das Kerbschrift-Alphabet von Nikolsburg*, UJb, 15 (1935), 440–451.
- KOMLÓSSY 2006 KOMLÓSSY Gy., *Ősi betűk – mitikus történelem*, ItK, 110 (2006), 529–538. = In: *Varietas gentium, A XIII. Neolatin Világkongresszus előadásai*, Szeged 2008, 137–146.
- KÓNYA 1982 KÓNYA Á., *Kilyén vallatása*. *Keresztény Magvető*, 88 (1982), 210–214.
- KÓNYA 1994 KÓNYA Á., *Vargyas újabb kincsei*. *Háromszék*, 1194 (1994. VII. 30.), 1, 4.
- MANDICS 2010 MANDICS Gy., *Róvott múltunk I–III.*, Arad, 2010.
- NÉMETH 1934 NÉMETH Gy., *A magyar rovásírás (A magyar nyelvtudomány kézikönyve II. 2)*, Budapest, 1934.
- PÁL 1966 PÁL E., *Suki Benedek kelyhe*, *Művészettörténeti Értesítő*, 15 (1966), 89–111.
- RÁDULY 1995 RÁDULY J., *Rovásíró őseink*, Korond, 1995.
- RÉTHY 1888 RÉTHY L., *Az úgynevezett hún-székely írás*, *Archaeologiai Értesítő*, 8 (1888), 54–60.
- SÁNDOR 1991 SÁNDOR K., *A Bolognai Rovás emlék (Magyar Őstörténeti Könyvtár 1)*, Szeged, 1991.
- SÁNDOR 2014a SÁNDOR K., *A székely írás nyomában*, Budapest, 2014.
- SÁNDOR 2014b SÁNDOR K., *A székely írás Székelyföldön kívüli használatának kezdetei*, in: Sudár B. – Szentpéteri J. (szerk.), *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*, Budapest, 2014, 329–342.
- SEBESTYÉN 1909 SEBESTYÉN Gy., *Rovás és rovásírás*, Budapest 1909. = *Ethnographia* 14 (1903), 1–29, 81–125, 161–189, 273–287, 313–340; 15 (1904), 241–255, 289–311, 337–422. Függelék: 17 (1906), 343–355.
- SEBESTYÉN 1915 SEBESTYÉN Gy., *A magyar rovásírás hiteles emlékei*, Budapest, 1915.
- SEBESTYÉN 1929 SEBESTYÉN Gy., *Miként bizonyosodott be a székely rovásírás hitelessége?* in: Csutak V. (szerk.), *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*, Kolozsvár, 1929, 244–251.
- TUBAY 2015 TUBAY T., *A székely írás kutatásának története*, Budapest, 2015.
- VÉKONY 1985 VÉKONY G., *Késő népvándorláskori rovásfeliratok*, *Életünk* 22/1 (1985), 71–84; 22/2 (1985), 147–169.

- VÉKONY 1987 VÉKONY G., *Késő-népvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. Szombathely, 1987.
- VÉKONY 1999 VÉKONY G., *Székely írás legrégebb emléke Bodrog-Alsóbü vaskohászati műhelyéből*, in: Gömöri János (ed.), *Traditions and Innovations in the Early Medieval Iron Production*, Sopron–Somogyfajs, (1997) 1999, 226–229.
- VÉKONY 2004 VÉKONY G., *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története*, Budapest, 2004.

MÁTÉ ÁGNES

Bigámia nászajándékba: Samuel Spillenberger nászéneke Máriássy János és Palugyay Zsófia esküvőjére (1635)

The present article discusses a set of poems registered in print nr. 1620 of the Régi Magyarországi Nyomtatványok catalogue. The poem was dedicated by a doctor of medicine from Levoča, Samuel Spillenberger to his alleged godson, the nobleman János Máriássy. Spillenberger wrote three poems in the name of each married brothers of Máriássy. The second poem, allegedly sang by Máriássy's youngest brother, András, tells a story about a bigamist crusader from the 12th century. After presenting the family backgrounds of both the author and the addressees, the paper sheds light on the origin and possible sources of the story. Pointing out some specific textual properties of Spillenberger's poem, the paper tries to trace down its exact source. It also offers a panoramic picture about the presence of the bigamist figure in German neo-Latin Literature and culture from the 16th to the 19th century. Finally, the article closes with some remarks about the position of the poem in its own literary context of seventeenth-century neo-Latin wedding poetry in Hungary.¹

Az alkalmi versszerzés központjai a XVII. század folyamán Felső-Magyarország és Erdély fejlett gazdasággal és művelt értelmiségi réteggel rendelkező városai voltak. A külföldi egyetemet járt, általában német ajkú és lutheránus vallású alkalmi költők többsége prédikátori vagy tanítói tisztséget töltött be, de számosan voltak köztük jogászok, orvosok és gyógyszerészek is, ahogy erről a Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNY) köteteiben olvasható részletes bibliográfiai leírások tanúskodnak. A jelen tanulmány tárgya egy tudós orvos, a lőcsei Samuel Spillenberger (1573–1654) lakodalmi költeményeinek egyike, amelyet a

¹ A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával jelent meg.

szöveg tanúsága szerint keresztfia, márkusfalvi Máriássy János és Palugyay Zsófia 1635. január 14-én tartott esküvőjére írt. A szóban forgó mű az RMNY 1620 számon nyilvántartott gyűjteményének utolsó darabja,² amelynek címe *Carmen joco-serium polymetron. Pro exhilarandis dominis hospitibus nuptiarum Generosi Domini Ioannis Mariasi de Markusfalva Sponsi etc.* A költemény elsősorban témája miatt emelkedik ki az egyébként is nagy tematikus és formai változatosságot mutató magyarországi latin nyelvű nászének-költészet termékei közül, amennyiben egy rossz feleségről és egy, az első szexuális tapasztalattól féltő friss asszonyról szóló történet között egy (állítólag) megtörtént esetet, a XII–XIII. század fordulóján élt bigámista keresztlovag történetét meséli el a jó házasság példajaként. Dolgozatom először bemutatja a szerző és a házasulandók társadalmi hátterét, majd azt kutatja, hogy milyen forrásban olvashatta Spillenberger a történetet, végül a hazai esküvői alkalmi szerzemények mezőnyében próbálja meg elhelyezni a lőcsei orvos munkáját.

Az orvos és az ifjú pár

Samuel Spillenberger élettörténetét részletesen megírta családjának egy kései leszármazottja.³ Az összegyűjtött adatokból kiemelendő, hogy több német városban folytatott tanulmányai után Spillenberger 1598-tól dolgozott orvosként Lőcsén, majd más felső-magyarországi településeken, de Erdélyben is, Bethlen Gábor fejedelem szolgálatában. Tudása révén meglehetősen hírnévre, illetve pártfogókra tett szert, és 1615-ben II. Mátyás király nemességet adományozott neki. Ugyanebben az évben Spillenberger papírmalmot létesített, amely a század végéig családja tulajdonában maradt, s a nyomdákkal való üzleti kapcsolata mellett irodalmi pártfogóként támogatta különböző művek kiadását is. Samuel Spillenberger a korban szokatlanul hosszú életet, 81 évet élt, s ezalatt kétszer nősült meg. 1600 körül már a felesége volt Jonas Dirner ismeretlen nevű leánya, majd annak halála után Spillenberger 1616. április 24-én feleségül vette Magdalena Clementist.⁴ Úgy tűnik, Spillenberger mind a nyolc gyermekének ez utóbbi hölgy volt az édesanyja. Az

² CEBANI (1635).

³ SPILLENBERGER-DIÓSZEGI (1999).

⁴ RMNY 1110.

RMNY tanúsága szerint Spillenberger legalább négy epithalamium-gyűjteményben szerepelt szerzőként,⁵ amelyek közül a Máriássy-Palugyay esküvőre készült műve a második legkorábbi fennmaradt darab. Az utolsó ismert nászénekében, amelyet Joseph Schlegel és Rosina Gloger 1648. október 25-én tartott esküvőjére írt, az akkor már 75 éves Samuel Spillenberger sajnálatát fejezte ki, hogy idős korára való tekintettel ő már nem nősülhetett meg újra, és beszámolt arról is, hogy mindkét házasságát nagyon élvezte. Spillenberger talán szerelmes típus lehetett, mert életrajzírója talált egy levelet, amelynek tanúsága szerint a férfi még egyetemi hallgatónaként, 1596-ban Regensburgban csaknem nősülésre adta a fejét, amiről csak családja határozott tiltakozására mondott le.⁶ A házassággal való jó személyes tapasztalatai miatt nem csoda, hogy Spillenberger vidám, kissé pajkos, s különösen a Máriássy-Palugyay nászének esetében a férfifantáziát megmozgató lakodalmi verseket írt.

Az ifjú pár hölgytagjáról, mint a nőkre vonatkozó történeti forráselátottság miatt ez sajnos megszokott, alig tudunk valamit. Palugyay Zsófia nemesi származású volt, Palugyay Ferenc liptói alispán leánya. Nagy Iván családtörténete egy ellentmondásos adatot tartalmaz vele kapcsolatban, azt állítja ugyanis, hogy az 1647. és az 1649. évi országgyűlés is megemlékezik Palugyay Zsófiáról, mint Máriássy János özvegyéről, s az asszonytól Révay Ferenc által elvett javakat visszaadni rendeli.⁷ A *Corpus Juris Hungarici* vonatkozó helyei azonban nem özvegynek, hanem Máriássy János hitvestársának nevezik Palugyay Zsófiát.⁸ Ez azt jelenti tehát, hogy Iványi Béla⁹ adata a helyes, aki szerint Máriássy János csak 1655. március 24-én halt meg, Palugyay Zsófia tehát csak ekkortól lehetett özvegy. A kérdést eldönti a Máriássyak egyik leszármazottja által

⁵ CEBANI (1635), RMNY 1625, RMNY 1622, RMNY 2232.

⁶ SPILLENBERGER-DIÓSZEGI (1999: 2).

⁷ Szó szerint idézem: „P. Zsófia Mariássy János özvegyénej[!] Révay Ferencz által elvett javait az 1647. és 1649. évi országgyűlés visszaadatni rendelte. Jegyzet: 1647. 12, 1649: 66. törvénycikk.” <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagyivan-magyarorszag-csaladai-1/kilencedik-kotet-796B/palugyay-csalad-nagy-palugyai-es-boda-falvi>. Letöltés: 2019. 09. 09.

⁸ 1647. évi CXII. tc. §3. illetve 1649. évi LXVI. tc. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny>. Letöltés 2019. 09. 06.

⁹ IVÁNYI (1917: XXIX–XXX).

összeállított nemzetségi tábla,¹⁰ amely szerint Máriássy János 1593-ban született Batizfalván és Pozsonyban hunyt el 1655. március 24-én. Felesége, nagypalugyai és bodafalvi Palugyay Zsófia pedig 1619-ben született és 1674-ben hunyt el.¹¹

A férj, Máriássy János, márkusfalvi Máriássy András és Görgey Margit hét gyermeke közül ötödikként látta meg a napvilágot. Iványi Béla szerint János a batizfalvi iskolába járt, majd Lőcsén Elias Ursinus tanítványa volt, végül a pataki főiskolán fejezte be tanulmányait. A férfi ezután Thurzó Imre udvarában szolgált annak 1621-ben hirtelen bekövetkezett haláláig, majd pedig Nádasdy Pál gróf udvaronca volt két évig.¹² János nem határozta el túl korán magát a nősülésre, hiszen az életrajzi adatok szerint negyvenkét évesen vette el akkor csupán tizenhat éves menyasszonyát. Máriássy kései házasságának oka lehetett az is, hogy édesapja már 1608-ban elhunyt, neki pedig harmadik fiúként gondoskodnia kellett saját előmeneteléről, hogy életvitelét megalapozhassa. János házassága annak fényében különösen késeinek mondható, hogy 1635-re már legfiatalabb testvére, Máriássy András is második házasságában élt. András ugyanis először ismeretlen dátumtól Kalotay Judit hitvese volt,¹³ majd annak halála után már 1628-ban feleségül vette a megözvegyült (Papné) Korláth Juditot, mint erről a számukra írt epithalamium is tanúskodik.¹⁴

Samuel Spillenberger a nászének végén úgy írja alá a művet, mint Máriássy János keresztapja, de a harmincas számot kifejező XXX után néhány karakternyi hely ki van hagyva a nyomtatványban, ami azt jelenti, hogy talán maga sem emlékezett pontosan, hány évvel korábban keresztelték a fiút. Ha adataink helyesek, akkor a római hetes számnak kellett volna a kihagyott helyre kerülnie: Samuel Ludimontanus M.D. Generosi Dn. Sponsi ante annos XXX [több szóköznyi hely kihagyva] ex. SS. Baptismate Susceptor. Nem világos azonban, hogy itt csak lelki ke-

¹⁰ MÁRIÁSSY (2006). A kötet megjelent magyarul is, de nem jutottam hozzá: Máriássy Péter, A Máriássy nemzetség tíz évszázada, Harlequin, Kassa, 2007.

¹¹ MÁRIÁSSY (2006: 89).

¹² IVÁNYI (1917: XXX).

¹³ MÁRIÁSSY (2006: 21).

¹⁴ RMNY 1411.

resztapaságról van-e szó, vagy Spillenberger tényleg jelen volt az eseményen, életrajzírója szerint ugyanis 1593-ban Spillenberger már Gölnitzben, illetve szeptembertől Wittenbergben folytatta tanulmányait.¹⁵

A Máriássy család hosszú történetét egy ősgaléria is megörökíti, amelynek darabjai a világ különböző pontjaira szóródtak szét, de amelyet 2019-ben legalább virtuálisan újra összegyűjtöttek egy albumban. Ebben a kiadványban a Máriássy-Palugyay házaspár egyik tagja sem szerepel.¹⁶

A bigámista keresztes lovag

Samuel Spillenberger költeménye tizenegy soros bevezetővel indul, amelyben a szerzői én Múzsáját hívja segítségül, hogy illően köszönthesse a Palugyay törzsökből való menyasszony és vőlegénye, János menyegzőjét. Ezt követően három költemény következik, amelyeket Spillenberger a vőlegény három, már házas fivérének nevében írt. Először János György nevű bátyja mond el egy mesét (*narrabo ... fabulam*) arról, hogyan születik a rossz feleséggé váló leány. Ezután a vőlegény András nevű öccse mondja el a kétfeléséges gróf történeti hitelű (*sequitur bona ... mulier, historica condecoranda fide*) esetét. Végül a család aktuális feje, Máriássy Ferenc szepesi alispán élcelődik a derekát nehezen beadó újasszonyon, aki gyorsan megtanulta élvezni a nászéjszakát. Amint a költemény címe mutatja, Spillenberger célja a lakodalmon megjelent vendégek szórakoztatása volt (*pro exhilarandis dominis hospitibus nuptiarum*), a munka latin nyelve és a benne tárgyalt sikamlós témák miatt azonban az főként a férfi társaság fantáziáját mozgathatta meg.

A második költemény nyomtatott széljegyzete szerint egy bizonyos Wilhelmus de Gleichen thüringiai gróf 1190-ben lejátsszódott történetét meséli el. A gróf a Szentföldön a törökök fogságába esett, és rabszolgamunkára fogták, magaviselete és csinos arca miatt azonban beleszeretett a szultán leánya. A szövegben csak török királynéként emlegetett hölgy felajánlotta a grófnak, hogy kiszabadítja, ha cserébe feleségül veszi és magával viszi hazájába. A gróf pironkodva tiltakozott ugyan, hi-

¹⁵ SPILLENBERGER-DIÓSZEGI (1999: 2).

¹⁶ TÜSKÉS–MÁRIÁSSY (2019).

szen otthon feleség és két gyermek várta, a keresztény hit pedig tiltja a többnejűséget, de a királylány saját mohamedán hitét tartva mérvadónak, nem látott problémát abban, hogy a gróf más(od)ik felesége legyen. A szökés megtörtént, ám Európába érve a gróf megtudta, hogy első felesége és gyermekei még életben vannak, így rögtön Rómába sietett a pápához, hogy a többnejűség miatt felmentést kérjen, arra hivatkozva, hogy nem a szexuális vágy, csupán a testi-lelki szabadság megszerzésének egyetlen útja vette rá, hogy még első felesége életében a török királylánynak is esküt tegyen. A pápa megadta a felmentést, így a gróf hazatérhetett Thüringiába, ahol a grófné mindkettejüket kitörő örömmel fogadta és illendően megvendégelte. Életük hátra lévő részében ugyan hárman osztoztak a hitvesi ágyon, de a török királylány gyermektelen maradt, így a ház úrnőjének kijáró elsőséget az első feleségnek hagyta meg, ő pedig saját akaratából mintegy szolgálólányként élt a házban.

A *Dekameron* lapjaira illő történet gyökereit és elterjedését nagyjából a Spillenberger munkáját megelőző évtizedig Mark Riley tárta fel, aki elkészítette Friedrich Hermann Flayder birodalmi koszorús költő 1625-ben készült *Ludovicus bigamus* című komédiájának hypertext kritikai kiadását.¹⁷ Flayder komédiáját a tübingeni egyetem diákjai mutatták be, amelynek témája akkorra már kb. nyolcvan éve jelen volt az írott forrásokban. Riley rekonstrukciója szerint a történet eredetileg a XIV. században bukkant fel Franciaországban a ma is létező Trazegnies in Hainaut család (Belgium) őseihez kapcsolódva. Valamilyen módon azonban a német területeken a thüringiai Gleichen grófjának alakjához tapadt a legenda, és már az ő példájára hivatkozott a Nagylelkű (der Großmütige) melléknevű I. Fülöp hesseni tartománygróf, amikor az 1530-as években Lutherhez és a reformáció többi vezetőjéhez fordult, hogy első feleségétől elválhasson. 1560 és 1614 között azután legalább nyolc verzióban megjelent Gleichen grófjának története nyomtatásban is. A XVII. század végén Wilhelm Ernst Tentzel, *Monatliche Unterredungen ...* című munkája¹⁸ pedig már 12 olyan kiadványt regisztrál Erfurt történetétől kezdve anekdotagyűjteményeken át teológiai értekezésekig, amelyekben a bigámista grófról olvashattak.

¹⁷ RILEY (2017) <http://www.philological.bham.ac.uk/ludbig/>.

¹⁸ TENTZEL (1696: 603–610).

Ha Samuel Spillenberger költeményének ihletőjét keressük, abból a két adatból érdemes kiindulnunk, hogy nála Gleichen grófja a Wilhelmus nevet viseli, és hogy az 1190-es dátumot jelöli meg a történet idejeként; semmi egyéb mozzanatban nem térnek el ugyanis a történet verziói annyira egymástól, hogy az filológiailag relevánsnak mondható lenne. Sajnos azonban a fellelhető források egyike sem mutat teljes egyezést a fenti adatokkal. Az általam olvasott kiadványok többségében ugyanis, akár latin, akár német nyelven írták őket, a grófnak nincsen neve, csak úgy emlegetik, mint Comes de Gleichen vagy der Graf von Gleichen.¹⁹ Johannes Jacobus Manlius, *Locorum communium collectanea* című 1568-as kötetében²⁰ a tartalomjegyzékben az Adalbertus vagyis Béla nevet adják a férfinak: Albertus Landgravius thuringiae adulter p. 312. A főszövegben azonban Manlius is csak „Quidam Comes de Gleichen” megjelöléssel kezdi mesélni a kétszer házasuló lovag történetét, de időpontot nem jelöl meg. Manlius kötetében számos magyar vonatkozású rész mellett még két „landgravius” rangú férfiról találunk anekdotát: *Ludovicus Landgravius* története a 703. oldalon olvasható, a *Wilhelmi Landgravi prudentia* című elbeszélés pedig a 433. oldalon kezdődik. Esetleg elképzelhető lenne, hogy Samuel Spillenberger egy hasonló kiadványt olvasott, s a több különböző nevű landgravius rangú személy közül a Wilhelmus nevű ragadt meg az emlékezetében? Az a furcsa ugyanis, hogy Mark Riley és elődei kutatásai szerint a Wilhelmus nevet nem társították Gleichen grófjának alakjához, mivel a hagyomány szerint az Ernst, Ludwig vagy Eberwein neveken szerepel a különböző változatokban. A Ludwig, vagyis latinul Ludovicus a gróf bevett neve Erfurt történetírói számára (erről alább még lesz szó), s a fent említett Flayder komédiája is a hagyománynak ehhez az ágához kapcsolható.

A Spillenberger által említett 1190-es év pedig lehet egy visszakövetkeztetés a részéről, ha olyan forrást olvasott, mint például Matthaeus Dresser *Rhetorica Inventionis et Dispositionis* (Lipcse, 1580) című műve, amelyben elhangzanak utalások konkrét történelmi személyekre, I. Bar-

¹⁹ HONDORF (1568: 257–258), DRESSER (1580: 85–88), MELANDER (1604: 502–503), MEISNER (1611: 642–643), MEIGER (1649: 712–713).

²⁰ MANLIUS (1568).

barossa Frigyes császárra, Thuringiai Lajosra és Árpád-házi Szent Erzsébetre. Idézem Dressert:²¹

Narratio historiae de bigamo comite a Gleichen, cuius monumentum Erphordiae in templo divi Petri extat.

Cum circiter annum Christi millesimum ducentesimum vigesimum septimum Fridericus primus, cognomento Barbarossa, expeditionem in Asiam suscepisset, assecutus est eum Turingiae Landgravius Ludovicus, cui diva Elisabetha, Ungariae regina, uxor erat, et in Sicilia copias suas comitibus, baronibus, nobiles, et aliis lectissimis viris praestantes, cum illius exercitu coniunxit. Hinc digressus cum eo Brundisium, morbo repentino correptus est: cumque aliquandiu valetudinis causa illic commoraretur, abeunte Imperatore cum exercitu, secutus est comes Turingiae a Gleichen, relicto Landgravio, qui non multo post in die natali Mariae Brundisii expiravit. Fuit autem in hoc comite Turingo animi quaedam celsitas, et ardor pugnandi contra communis nominis Christiani hostes, laude dignissimus. Quocirca cum in recuperatione terrae sanctae quodam die longius e Caesaris castris progressus esset, nimia scilicet pugnae aviditate incensus, hostium multitudine circumfusus est, et a Sarraceno quodam barone captus. Inde crudeliter ab hostibus tractatus, vel in carcere detentus est, vel ad serviles duosque agri colendi labores detrusus. Evenit autem divino quodam beneficio, ut in eum favor cuiusdam mulieris Sarracenicae inclinaret, quae et sua liberalitate eum nonnihil iuvit, et triste servitutis iugum suo colloquio lenivit, mota haud dubie insigni viri virtute. Cumque nobilitatem eius a parentibus acceptam cognovisset, maritum eum sibi expetere coepit. Quanquam vero, ita ut erat, diceret comes, se domo exeuntem legitimam reliquisse coniugem: tantum tamen valuit honesti amoris vis in ista muliere erga comitem, et recuperandae libertatis cupiditas in comite, ut matrimonium cum ea pacisceretur, praesertim cum alia expediendae salutis ratio nulla videretur. Quis autem non miretur tantam in muliere animi magnitudinem, ut quamvis pericula multa et difficultates plurimas sibi propositas sciret, maluerit tamen comitem in terram prorsus ignotam sequi itinere longinquo et molestiis pleno, quam in patria tuto in parentum cognatorumque complexu vivere?

²¹ DRESSER (1580: 85–88).

Ingressi igitur sunt iter, Deo occasionem praebente et cum in Christianorum terram venissent, re omni, ut gesta erat, indicata, a Pontifice Romano veniam bigamiae comes est consecutus. Inde in Turingiam patriam tandem veniens, solus primum ingressus est domum, et ab uxore agnitus et exceptus ardentissime, coepit narrare quomodo fortuna secum, dum abfuisset, egerit: et tandem etiam uxorem aliam Sarracenicam se adducere dixit, quae vitae suae unica assertrix, et reditus in patriam causa extiterit: rogans modis omnibus, ut si se salvum et incolumem ex tanta tamque immani servitute, qua in terra hostili oppressus fuisset, libenter ferat, etiam Sarracenicæ coniugis societatem benigne admittat. Quod cum futurum promisisset uxor facilis, et in gratiam mariti, quo multo tempore caruerat, quidvis facere parata, in domum introducta est mulier Sarracenicæ, et accepta honorifice. Neque compertum est, quod mirum non immerito videtur, ullo unquam tempore dissensionem aut rixam acerbam inter has coniuges extitisse: sed concordia suavi marito uni, in unis aedibus et lecto uno cohabitarunt. Cumque forma antecelleret Sarracenicæ, admirabili bonitate Dei factum est, ut altera prolis foecunditate praestaret, quo id quod deesset formae, dono liberorum pensaretur. Monumentum extat Erphordiae in aede divi Petri, ubi comes bigamus cum utrinque collocatis uxoribus in lapide magno excisus est. Visus est etiam a multis lectus horum trium coniugum apud comites de Gleichen, qui testes huius narrationis esse possunt.

I. Barbarossa Frigyes ugyanis 1190-ben hunyt el, s ha Spillenberger (vagy a forrása) őt tekintette biztos pontnak a történetben, akkor feltételezhette, hogy a gróf Frigyes császárral indult el a III. keresztes hadjáratba, s a története ennek az eseménysornak egy leágazása. Csakhogy Dresser verziójában, mint fent olvasható, a megjelölt évszám 1227, ami pedig Thüringiai Lajos halálának éve, ám az nem a III., hanem a VI. keresztes hadjárat során következett be, azt a hadjáratot pedig nem Barbarossa I. Frigyes, hanem II. Frigyes Szicília királya vezette. Valójában tehát a két Frigyes összekeverése miatt már Dresser szövege tartalmaz egy kronológiai ellentmondást, s csak feltételezhető, hogy ennek folyománya lenne valahogyan Spillenbergernél az 1190. év emlegetése.

A Spillenberger szövege által felvetett filológiai problémák természete tehát kettős. Egyrészt a történet elmondása lényegi elemeiben megegyezik a fellelhető latin és német nyelvű forrásokkal, de nélkülöz

olyan specifikus adatokat, mint például a Manliusnál olvasható állítás,²² mely szerint a trió közös sírhelye századokig fellelhető volt Erfurtban, és a gyermektelen török királylányt koronával és ruhában, míg a termékeny grófnét meztelenül, rá csimpszkodó gyermekeivel ábrázolták volna a szarkofágon. Másrészt a gróf nevére és az események idejére vonatkozó adatok Spillenberger szövegében túl specifikusak, és nem sikerült olyan forrást találni, ami akár külön-külön, akár együtt tartalmazta volna őket.

Történeti valóság és a hagyomány továbbélése

A történeti kutatás nagyjából eldöntöttnek tartja, hogy a bigámista keresztieslovag III. Ernst Gleichen grófja volt (1160–1246), akinek a korban szokatlanul hosszú életébe egyebek mellett két feleség is belefért, s akikkel közös állítólagos síremléke az erfurti Szent Péter templomból 1813-ban került át az erfurti dómba. Csakhogy a kutatások szerint a síremlék nem III. Ernst grófot, hanem II. Lambert (1160–1227) gleicheni grófot és két egymást követő feleségét ábrázolja, ahhoz hasonlóan, ahogy az uppsalai dómban I. Gusztáv svéd király síremlékén is megtalálható a király három felesége közül kettőnek az alakja, mintha közös ágyban feküdnének.²³ A legenda mindenesetre olyan mélyen élt az erfurtiak emlékezetben, hogy a XIX. századi historizmus jegyében a városháza folyosóját hat nagyméretű festménnyel díszítették, amelyek Gleichen grófjának kalandját örökítik meg a kor neves festője, Eduard Kaempffer felfogásában. Addigra már a történet hiányzó részeit is kipótolta a hagyomány, mind a német grófné, mind a török királylány kapott saját nevet, akik így Ottilia és Melechsala néven kerültek rá festményekre és képeslapokra, amelyek teljes digitális gyűjteménye elérhető a Goethe Zeit weboldalon.²⁴ A XIX. században a történetnek egy jóval hosszabb válto-

²² *Horum monumentum adhuc hodiae Erfurdiae extat, in quo ex utroque latere uxores Comiti astant: altera regina marmorea corona onorata: Comitissa sculpta est nuda, et infantes iuxta pedes eius reptantes.* MANLIUS (1568: 312).

²³ A többször nősült magyarországi nemeseknek is fejtörést okozott, hogy melyik házastársuk mellé temetkezzenek, de ilyen több feleséget is befogadó sírhelyről nincs tudomásunk: PÉTER (2008: 51).

²⁴ <http://www.goethezeitportal.de/wissen/illustrationen/legenden-maerchen-und-sagenmotive/graf-von-gleichen.html> Letöltés: 2019. 09. 06.

zata ponyvanyomtatványként bekerült a magyar köztudatba is, Bucsánszky Alajos pesti kiadója 1873-ban jelentette meg a negyedré méretben mintegy hetven oldalra rúgó kiadványt, melynek fordítója ismeretlen.²⁵ A szerint az elbeszélés szerint Melechsala egy német rabszolganő dajkájától tanulja meg érteni és értékelni az európai kultúrát, s az iszlám vallásba beavató nevelése révén a keresztény teológiára is nyitott lett, s amikor Rómában Ernst gróf a pápai diszpenzációért folyamodott, a királylány megkeresztelkedve az Angelika nevet vette fel. E számos mellékszálal színesített változat forrásának feltárása azonban már a folklorisztika és a germanisztika területére tartozik, nem lehet tárgya a jelen dolgozatnak.

Interpretációk és a hazai kontextus

A legutóbbi interpretációk a kolonializmus jegyében értelmezik a történet kitartó európai, illetve erfurti jelenlétét, az iszlám többnejűségnek a keresztény Európa számára tiltott és lenézett, ugyanakkor vonzó jellegét hangsúlyozva benne.²⁶

Mint fentebb említettem, Samuel Spillenberger szövegének e motívumát a másik két, friss asszonyokkal kapcsolatos történet kontextusában a násznép férfitagjainak a vőlegény rovására elsütött tréfái közé sorolnám, a lakodalmi alkalom mint liminális helyzet és az ehhez kapcsolódó, társadalmilag megengedett transzgresszió egyik megnyilvánulási formájaként tekintek rá. A szövegek mélyebb mondanivalója a házasságban esetlegesen kialakuló helyzetekbe való beavatás a férfitársak részéről, és egyúttal a friss házasság férfi félelmeinek (rossz feleség, szexuális nehézségek) kimondása és humor általi feloldása. A bigámia mint eshetőség természetesen nem állt fenn a szigorú erkölcsű evangélikus közösségek tagjai számára sem, a többszöri házasság esélye, illetve kényszere az előző hitves(ek) elvesztése miatt azonban nagyon is része volt a XVII. századi ember valóságának. Az RMNY kötetei számos olyan nászének-gyűjteményt tartalmaznak, amelyek valamelyik házasság feloldásának már a második, harmadik, sőt esetenként negyedik házasságára ké-

²⁵ Melechsala, a szép szaraczén-leány: vagy A tántoríthatatlan szerelem, Pest, Bucsánszky Alajos, 1873. OSZK Kisnyomtatványtár, Pny 436.

²⁶ MALIK (2012).

szültek²⁷ – a házastárs korai elvesztése tehát legalább tudat alatti félelemként jelen lehetett egy mégoly látványos külsőségekkel megült ünnepeken is, amilyenek a magyarországi nemesi lakodalmakat ismerjük. Mint a tanulmány elején bemutatott életrajzi adatokból láttuk, Máriássy János csupán egyszer házasodott, és nála huszonhat évvel fiatalabb arája tizenkilenc évvel túl is élte őt. Húsz évig tartó házasságukból hat gyermek született.²⁸

Bár Spillenberger elbeszélésében is szerepel, hogy Gleichen grófja a pápához fordult diszpenzációért, hogy a török királylánynak tett ígéretét legálisan is megtarthassa, ez a mozzanat mégsem adott okot a lőcsei orvosnak, hogy a vers keretein belül a pápaságnak a házassággal és újraházasodással kapcsolatos felfogását vitatni kezdje. Szakmájából adódóan nem is érezhette feladatának a doktor, hogy ilyen teológiai kérdéseket tárgyaljon, jóllehet a lelkészi tisztséget betöltő kortársai között többen akadtak, akik lakodalmi költeményeikben is alkalmat találtak rá, hogy az újraházasodás mellett és a cölibátus katolikus tantétele ellen érveljenek. Ilyen, a papi nőtlenséget kritizáló verset találhatunk például a selmecebányai evangélikus főesperes, Godfried Titius második házasságára írt gyűjteményben,²⁹ és egy prózai betétet a lőcsei lelkész, Christian Schlegel második házasságára kiadott nyomtatványban,³⁰ amely a tridenti zsinat vonatkozó törvénycikkét szó szerint is citálja, mint Isten akaratával ellentétes rendelkezést.

Ezek a szövegek azon kevesek közé tartoznak, amelyek a biblikus műveltségi elemeken és a klasszikus antikvitás szövegein kívüli olvasmányokat cím és szerző szerint idéznek fel a magyarországi neolatin nászének költészetben. Eddigi vizsgálataim során csupán két olyan további epithalamium-gyűjteményt találtam, amelyekben teológiai (szak)irodalomnak tekinthető, illetve a laikus olvasmányélményekre

²⁷ A 17. századi epithalamiumok családtörténeti vonatkozásairól szól egy Erdélyi Gabriella és Szabó András Péter szerkesztette *Stepfamilies across Religions in East-Central Europe (1500–1800)* munkacímű kötetbe készülő angol nyelvű tanulmányom: Ágnes Máté, *Seventeenth-Century Patchwork Families in Hungary and the Principality of Transylvania as Reflected by Neo-Latin Wedding Poetry*.

²⁸ MÁRIÁSSY (2006: 25).

²⁹ RMNY 3444.

³⁰ RMNY 2232.

reflektáló részek vannak. Az előbbire példa a patikus Christian Seelmann második esküvőjére írt gyűjtemény,³¹ amelyben az egyik verses feladvány (aenigma) megfejtése az *Epitstulae Obscurorum Virorum* (1515–1519) c. korai protestáns gyűjtemény egy helyére mutat. A világi, szórakoztató olvasmányra való utalás pedig a fent említett Christian Schlegel és Rosina Gloger esküvőjére készült már idézett gyűjteményben fordul elő,³² ahol a menyasszony keresztnévére (Rosa–Rosina) írott vers kapcsán felidézik Achilles Tatius *Clitophon és Leucippe* című művének a rózsáról szóló passzusát:

Apud Achillem Tatium, lib. 2. De Leucippe et Clitophonte, invenitur sequens encomium rosae, ex oda quadam in prosaicam orationem dissolutum. Existimatur autem oda illa Sapphus esse. Si floribus vellet Jupiter imponere regem, rosa inter flores regnum obtineret. Terrae est ornamentum, plantarum decus, oculus florum, prati rubor, pulchritudo coruscans etc.

Mint ismeretes, Clitophon és Leucippe története a 16. század végén már magyar fordításban is olvasható volt,³³ de a történet ismertségére Balassi Bálint 30., *Mire most barátom* incipitű, csonkán fennmaradt versén kívül alig van adat. A magyarországi neolatin nászénekekből feltáruló műveltséganyag részletes áttekintésére itt nem kerülhet sor, annak külön fejezetet szánok a témából írott készülő monográfiámban.

Összegzés

Samuel Spillenberger 1635-ös latin nászéneke amellet, hogy igen szórakoztató szöveg, a magyarországi neolatin költészet témáinak széles forrásvidékére hívja fel a figyelmet. A költemény azt a feladatot állítja a kutatás elé, hogy a hazai epithalamiumok szövegeiben szabályszerűen megjelenő bibliai és klasszikus műveltségi elemek mellett figyelmet fordítson a világi és modern olvasmányanyag jelenlétére és elkezdje ezek szisztematikus feltárását is. A művelődés- és olvasmánytörténeti kutatók ugyanis mára világosan bizonyították, hogy a magyarországi mű-

³¹ RMNY 3012.

³² RMNY 2232.

³³ ORLOVSZKY (2004: 339–357).

veltség megismeréséhez nem ad kellő tájékoztatást, ha csak azokat a szövegeket listázzuk, amelyeket magyarra is lefordítottak, és az egykori könyvjegyzékek tanúságtétele is csak részleges információkat nyújt számunkra. Ezért elengedhetetlenül fontos, hogy a latinul és a magyarul megjelent hazai munkákban témától függetlenül figyeljük és a modern kiadásokban jelezzük ezeknek az adott témakörben talán anomáliának tűnő, de művelődéstörténeti szempontból tanulságos adatoknak a felbukkanását.

Carmen joco-serium polymetron. Pro exhilarandis dominis hospitibus nuptiarum Generosi Domini Ioannis Mariasi de Markusfalva Sponsi etc.

Surge gravi vel treis annos mea Musa veterno
Torpida! Nobilibus dic carmen nobile Sponsis,
Sive meo sive alterius sub nomine fusum.

Surculus ex celebri Mariasidos arbore, turgens
Progenie simili, Generosa ex stirpe PALUDIAI
Plantulam, in aeternum foedus geniale JOHANNES
Suscipit: a teneris Musarum is cultor, ut inde
Musarum quoque sit sacro dignissimus hymno.
Ergo agite o vos tres simili sub foedere, Fratres
Germani! vestro quatuor de Fratibus uni
Ludite, vota que fundendo, venereisque canendo

GEN. DN. GEORGIUS MARIASI etc.

Salvete praeclara Hospitis HOSPITES!
Narrabo textam carmine fabulam,
De Uxore prava, cum Marito
Belliferum capiente somnum.
In somnio vidit Pater, acriter
Se examinare ex Grammate filium,
Ut diceret pro parte, cujus
Sit generis mulier? Resolvit
Se sic: inter quae Nomina desinunt,
Quod masculini sunt generis. Pater
Commotus ira, Conjugi mox

Dat colaphum, puerum putando.
 Res digna risu. Haec nacta alapa[?] statim
 Ceu vipera assurgit, furibunda, trux,
 Clamore magno dormientem
 Excitat et volat in cubitus:
 Crudeliter tacto miserum excitando
 Utriusque pegnes[?] tergora verberat
 Hinc prodiit nuper lili...[?]
 Ille, MALUS MULIER vocatus
 Haec profero non ut facinus probam
 Sed ut probam qui ducere Conjugem
 Vult, oret, atque ante eligat, quam
 Diligit. hoc Juvenes notate!

Jam care Frater! Quid voveam tibi
 Sponso? Nihil quam ex pectore Conjugem
 Virtutibus cultam suorum a
 Sanguine Nobilium Parentum.

GEN. DN. ANDREAS MARIASI etc.

Iam mala praecessit, sequitur bona, rara Marito
 Mullier[!], historica condecoranda fide.³⁴
 Germanus Comes in diro discrimine belli
 A Turcis captus ducitur in Thraciam.
 Compedibus junctum duris ubi conspicit alma
 Virgo, (Mahometi filia Regis erat)
 Moribus acceptum Comitem faciemque venustum
 Deperit, occulte talia verba ferens:
 Servitiis pressum duris, captive, miserta
 Tis,³⁵ ego te proprio solvere Marte queo,
 Te mihi si vincolo cupis associare jugali,
 Inque tuam tecum ducere vis Patriam.
 Captivus rosco suffusus forte rubore, ac
 Pulcrior hinc faciem conspiciendus, ait:
 Non licet, est mihi namque domi dulcissima conjunx,

³⁴ A bal margón: Comes Wilhelmus de Gleichen, in Thuringia. Anno 1190.

³⁵ A jobb margón: tui vel tis mei vel mis pronom.

Sunt pariter thalami pignora cara duo.
 Illa, quid impediatur, respondit, habere duas, treis
 Aut plureis, licet hic sicut habere Thraces.
 Ille modo Libertatis compulsus, et hac cum
 Virgine Regali vincula tecta subit.
 Dimissus liber. Patriam dum repperit[!], audit
 Vitam cum gnatis quod prior Uxor agit.
 Promptus adit Romam, rem gestamque ordine narrat
 Pontifice, rata qui vincla secunda facit.
 Non quod ad haec Comitem traxisset foeda libido,
 Sed grave servitii ac carceris illud onus.
 Papali accepto secum diplomate laetus
 Coniuge cum Thracica pervenit usque domum.
 Astera, conspecto domino cum pellice, Coniunx
 Obvia in amplexus facta utriusque ruit.
 Flet prae laetitia, repetita dat oscula summa:
 Omnia quae hospitibus sunt facienda facit.
 Ambas exercet magni reverentia cultus,
 Ardenti sibimet semper amore pareis.
 Turcica (quod mirum) quantumvis Regia proles,
 (Forte quod haec sterilis: sterilis illa fuit),
 Pignora Germanae tractando cedit honori,
 Vilis et ancillae sponte gerendo vicis.
 Adde, quod uni hi tres simul incubuere cubili.
 UXORES INTER FABULA RARA DUAS.

Haec valeant. Jam te Frater carissime, Sponsum
 Ulnis amplector laetus utrisque meis.
 Et precor, ista tuis Coniunx virtutibus apta
 Successus tibi sit causa caputque boni.
 Pareat et pariat, pereatque quod obstat: amanteis
 Quos castos junxti protege Jova Deus!

*GEN. DN. FRANCISCUS MARIASI, pro tempore Vice-Comes Comitatus
 Sepusiensis etc.*

Nuper Sponsa fuit, timens cruentum
 Primo in concubitu imminere vulnus

A Sponso sibi, quam manu repellit.
 At Sponsus genibus subinde flexis
 Admissum rogat, obsecratque frustra:
 Quid he[?]³⁶ porrigit is manus sinistra
 Sponsorem digitum, atque in os rebellis
 Imponit bene dentibus premendum.
 Vel scintillam³⁷ ubi laeserit puellam
 Admittit bona supplicem, Virumque a-
 gnoscit, non modo nil morata morsum.
 Amplexa est humeris utrisque grata
 Pro facto: sed et osculata Sponsum,
 Congressus simileis veleM[!] peroptans.
 Hunc, Frater, lepidum jocum fer, aequo
 Ut par est animo. Cupido nulla
 Ignoti: decet ut bonas puellas.

Restat seria res: mihi meaque
 Quod possum, voveo Tibi Tueaque
 Flammam perpetuam paris favoris;
 Vitam Nestorem pii laboris:
 Prolem Christicolam tui saporis.

Lusit Samuel Ludimontanus M. D. Generosi Dn.
 Sponsi ante annos XXX ex. SS. Baptismate Susceptor.

Felhasznált irodalom

- CEBANI 1635 *Syncharma beneprecatorium in solennitatem nuptiarum ... Ioannis Mariasi de Markusfalva sponsi ac ... virginis Sophiae ... Francisci Palugyai de Kis-Palugya filiae suavissimae sponsae, anno dn. MDCXXXV die 14. Jan. celebratam ... scriptum ... ab Abrahamo Czebani, iurato inlyti comitatus Scepusien. iam ad annum 25., qui ultimus, notario et aliis quibusdam bonis amicis, Lócse, Brewer, 1635. Országos Széchényi Könyvtár, RMK II. 502b(cop.). RMNY 1620.*
- DRESSER 1580 *M. DRESSER, Rhetorica Inventionis et Dispositionis, Illustrata et Locupletata quam Plurimis exemplis, Sacris et Philosophicis, Leipzig, 1580.*

³⁶ A dőlt betűkel nyomtatott részekről helyenként alig látható a fénymásolat.

³⁷ Teljesen bizonytalan olvasat, halvány a másolat.

- HONDORF 1568 A. HONDORF, *Promptuarium Exemplorum. Historienn vnd Exempel buch: Aus Heiliger Schrifft, und vielen andern bewerten und beglaubten Geistlichen und Weltlichen Büchern und Schrifften gezogen*, Leipzig, 1568.
- IVÁNYI 1917 IVÁNYI B., *A márkusfalvi Máriássy család levéltára 1243–1803*, Lőcse, 1917 (Közlemények Szepes Vármegye Múltjából különnyomat).
- MALIK 2012 J. MALIK, *Orientalism and Occidentalism. The Case of Earl of Gleichen*, *Islamic Studies*, 51/2 (2012), 119–137.
- MÁRIÁSSY 2006 P. MÁRIÁSSY, *X storočí rodu Máriássy*, Harlequin, Košice, 2006.
- MELANDER et al. 1604 O. MELANDER, D. MELANDER, J. DRYMELDIUS, *Jocorum atque seriorum tum novorum tum selectorum atque memorabilium liber primus, jucundus, utilis, lectuque maximopere dignus*, Lichae, 1604.
- MEIGER 1649 S. MEIGER, *Nucleus historiarum*, Ulm, 1649.
- MEISNER 1611 B. MEISNER, *Philosophia Sobria, Hoc Est: Pia Consideratio Quaestionum Philosophicarum, In Controversiis Theologicis, quas Calviniani moverunt Orthodoxis, subinde occurrentium*, Raab, 1611.
- ORLOVSZKY 2004 *Régi Magyar Költők Tára. XVI. századbeli magyar költők művei. Új folyam. Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Mátyás, Póli István, Beythe István, Baranyai Decsi János, Ceglédi Nyíri János, Munkácsi János és Ismeretlen szerzők históriái. Telegdy Kata verses levele, Fortuna sorsvetőkönyv, Naptárversek. 1587 – 1600, s. a. r.* ORLOVSZKY Géza, Budapest, Balassi Kiadó, 2004.
- PÉTER 2008 PÉTER K., *Házasság a régi Magyarországon: 16–17. század*, Budapest, L'Harmattan, 2008.
- RILEY 2017 *Friedrich Hermann Flayder's comedy Ludovicus bigamus (1625)*, A hypertext critical edition by Mark RILEY, Posted August 10, 2017. <http://www.philological.bham.ac.uk/ludbig/>
- SPILENBERGER-DIÓSZEGI 1999 SPILENBERGER-DIÓSZEGI Gy. A., *A Spillenberger család története. Spillenberger Sámuel (1573 – 1654) lőcsei orvosdoktor élete; a kassai Spillenberger festőcsalád (befejező közlemény)*, *Turul*, 72 (1999), 1–16.
- RMNY 1110 *Bellaria poetica. Convivio nuptiali ... Samuelis Spilenberger med. doct. comitatus Scepusien. reipublicaeque Leutschovien. medici ordinarii et ... Magdalenae, ... Mich. Clementis consularis et notarii eiusdem reg. liberaeque civ. Albae Scepusiae ... filiae, sponsorum nuptias celebrantium die 24. Aprilis anno MDCXVI. Exhibita ab amicis*, Kassa, Johannes Festo, 1616.
- RMNY 1411 *In festivitate nuptialem ... Andreae Mariasi de Markvsfalva sponsi et ... Iodithae Korlath ... Georgii Pap, p.m. relictæ viduae, sponsæ ad 27 Junij anni 1628 Cassoviae celebran. observantiae contestan. ergo gratulantur Johannes Serpilius, eccl. Caismarcen. pastor, m. David Z. Praetorius, sch. Caism. r., Kassa, Daniel Schultz, 1628.*
- RMNY 1622 *Epithalamia votiva et gratulatoria in celebritatem festivitatis nuptialis clariss. ac doctiss. viri dn. Davidis Froelichii, mathematici celeberrimi ac per Ungariam et potissimas Germaniae partes astronomi practici dexterrimi polyhistoris et philologi laboriosissimi cum lectissima*

- pucllsslsslmque vlrglne lvdllthl prudlntls ac honoratl vlrl Bllrtholomael Bertraml, senatorls relp. Calsmllrcensls prlmllrl ac chlmlcl solertlsslml fllla, eldlbus qulnctlls, anno MDCXXXV Deo favente obeundam, conclnnata ab amlcis, Lócse, Brewer, 1635.*
- RMNY 1625 *Gamelia votlva et beneprecatorla ln sollemnltatem nuptlarum ... lOSEPHl Alaudae, rectorls ac moderatlors scholae Cllblnlen. ... fllll Bllrtholomael Alaudae, eccl. Slavonlcae Leutschovlenls pastorls a 35 annls fldelsslssl, merlsslssl cum Susanna, vlrl quondam Johlannls Lapscherl notarlrl relpub. Cllblnlenls juratl fllla derelicta, jam autem Andrae Hertelll, relpub. Cllblnlenls consularls ac notarlrl juratl etc. prlvlgna dllectlsslma, anno MDCXXXV 7 Nonas Decembr. Obeundam, exorata ab amlcis, Lócse, Brewer, 1635.*
- RMNY 2232 *Votls, quae praemodum reverendus... vlrl... Christophorus Schlegellus, ... eccleslae ln... Leutschovia pastor et gymnasll lbidem lnspcctor... lterum sponsus et... vlrgo Roslna Glogerla, ... Christophorl Glogerl, clvlsl et mercatorls ln republca Wratlslavlensl prlmllrl fllla, ... sponsa ad dlcm 25. Octobr. anno 1648, rltu sane quasi sollemnll Leutschovlae conlunqendl faclent, vota sua devota subnectunt amlc l clientes, Lócse, Brewer, 1648.*
- RMNY 3444 *Eulogemata poetlca, que ls felclbus neogamlorum tedls ... Gothofredl Tltll, eccleslae ln reg. llb. clvlt. Mont. Schemnltz. evangel. archldlaconl ... sponsl et ... Euphrosyna, de ... Kaiserorum famllla sponsae ..., Mlchaells Heydt, urburarl patrll rellctae vldua, ... Matthaell Rlttmullerl, ln ordlne senatorlo prlm l urburarl ... haud postremi ... neptls, Christo archlgamo praeslde ... MDCLXlX. dl X. Januar, bona verba ... collegae, fratres et amlc dlcut., Lócse, Brewer, 1668.*
- TENTZEL 169 *W. E. TENTZEL, Monatllche Unterredungen einlger guter Freunde von allerhand Büchern und andern annehmlchen Geschlchten. Der andere Druck von Fehlern gerelniget, Gledltsch, 1696.*
- TÜSKÉS – MÁRIÁSSY 2019 *TÜSKÉS A., MÁRIÁSSY P., A Márlássy család ősgalérlája, Budapest, Kalllgram, 2019.*

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Johannes Valentini *Lucubrata opuscula poetico-historica in unum collecta* [Az éjjeli mécs világánál alkotott költői-történeti művecskéim egybegyűjtése] (1808) című kötetének őstörténeti vonatkozásai

As a poet, the parish priest Johannes Valentini (Turčiansky Michal, 1756 – Kláštor pod Znievom, 1812) is very much tied to the other Neo-Latin priest-poets living in Hungary and the other countries of the Habsburg Empire by the tradition of laudation in occasional poetry, which flourished from the antiquity until the end of the 19th century and was a tool to praise or mourn religious superiors or secular patronising potentates. Valentini, however, is different from the other poets in his very extensive interest in prehistory. When he poeticalises the history of the provostry of Thurocz, he engages in lengthy explanations which are far bigger in size than the poem itself, and are also supplemented with footnotes.

From a viewpoint of history of science this approach is probably connected mostly to the research initiated by the Jesuit historian Georgius Papánek, but Valentini's work – similarly to authors of all other nationalities of that time in the Kingdom of Hungary – of course contains mythical and legendary elements, to which he naturally utilizes the reports of antique Greek and Roman writers about Eastern-origin exotic peoples. The Nagyvárad (Carei, Szatmár county)-based Ferdinandus Thomas, for example, derives the origin of Hungarians from Ethiops! But we can name examples from either Romanian or South Slav literatures. Valentini is of high significance, because in many ways he – with his poet colleagues, writing in Slovak or other language – clears the way for Orientalism, an important trend of European Romanticism.¹

Johannes Valentini, avagy szlovák névalakkal Ján Valentini, magyarul Valentini János rendkívül érdekes alakja a régi Hungária latin irodalmának. Turóc megyében született 1756-ban, az akkor csak Szentmi-

¹ A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával jelent meg.

hálnak, ma Turócszentmihálynak (Turčiansky Michal) nevezett községben, jobbágycsaládból. Budán tanult filozófiát és teológiát az egyetemi főgimnáziumban 1776–82-ig, amikor is pappá szentelték. Először Zólyomlipcsén (Slovenská Lupča), majd 1783-tól 85-ig Privigyén (Prievidza), majd 1785-től 87-ig Bajmócon (Bojnice) szolgált káplánként. Megbízott plébánosként folytatta ugyanott, majd pedig 1788-ban kinevezték Znióváraljára (Klaštor pod Znievom) esperes plébánosnak. Ott is hunyt el 1812-ben.²

Költőként a kor többi magyarországi, illetve a Habsburg monarchia más országaiban működő neolatin papköltőkkel szorosán összefüzi az alkalmi költészet laudációs hagyománya, amely a késő antikvitástól a 19. század végéig virágzott az egyházi előljárók vagy a mecénáskodó világi nagyurak dicsőítésére vagy meggyászolására, azonban igencsak megkülönbözteti tőlük a szerző hallatlanul kiterjedt őstörténeti érdeklődése. Ezért azt a teljesen egyedülálló szerkezeti megoldást választotta, hogy most tárgyalandó kötetének rendkívül precíz és leltári aprólékos-sággal kiválasztott címének megfelelően megpróbálta egységes keretbe illeszteni az alkalmi laudációt, illetve az őstörténeti értekezést és vitairatot. Ezt úgy tudta megoldani, hogy a könyv elejére rang és előkelőség szerint megállapított sorrendben az uralkodót, vagyis II. Ferenc királyt és császárt, öccsét, a magyar nádort, József főherceget, illetve a püspöki szék hosszú szüneteltetése után frissen kinevezett új, sorrendben második besztercebányai püspököt, Szerdahelyi Gábort dicsőítő epigrammákat illesztett, majd ez utóbbihoz még terjedelmesebb elégiákat is csatolt. Mindezeknek ügyesen sikerült olyan őstörténeti fejtegetésekre alkalmas élt vagy karaktert is adni, amely lehetővé tette a lábjegyzetekbe ömlesztett és igen hosszú fejtegetések beiktatását. Például II. Ferencről rögtön megtudhatjuk, hogy valamilyen rejtelmes módon a trójai Priamosz királytól származik, holmi frank uralkodók sorozatában folytatódik, amíg a családi folyamatosság be nem kapcsolódik a dicsőséges Habsburg nemzetség családfájába:

² Életrajzát ld. *Slovenský biografický slovník* (1994: 214). Tagja volt a Bernolák által alapított és Rudnay Sándor későbbi hercegprímás és bíboros által pártfogolt Szlovák Irodalmi Társaságnak, ennek az akadémia-jellegű társulásnak. Ld. RADVÁNI (1992: 86, nr. 445).

**Ad
Caesarem
Franciscum II.**

Non ego decido Phaëton, non Icarus ausu;
Officiis aquilae munera porto Iovi.
Cum Iove, cum Priamo, Faramundo, cumque Nepote
Childerico Divae vincula stirpis habes!³

Nem tudom, hogy a király elolvasta-e a költeményt, de szerintem itt azért csak fölkapta a fejét. Mindenképpen meg kell itt jegyezni, hogy a trójai származás beillesztése uralkodóházak genealógiájába rendkívül elterjedt középkori szokás volt. Erről szól például Eckhardt Sándor kiváló tanulmánya, aki azt mutatta ki, hogy a mai Budapest óbudai részén található római romváros, Aquincum, amelynek valódi neve csak a 18. századi ásatások után vált ismeretessé, a középkorban úgy szerepelt, hogy Sicambria, amely római város a főleg Franciaországban elterjedt legenda szerint Priamosz egyik unokájának volt a székhelye, aki néhány száz éves óbudai tartózkodás után népével együtt, akik a frankok ősei, migránsként elvándorolt nyugatra, és ő lett a frankok dinasztiájának őse. A legendát ismerték Magyarországon is és túlélte a középkori krónikákat és bekerült például olyan humanista történetírók művébe is, mint Bonfini, Ransano és Istvánffy.⁴

József nádor, a király öccse természetesen nem Tróját kapja, hanem Hungáriát, végül is, az is valami.

**Ad
Serenissimum Regium Principem Iosephum
Palatinum**

Hungariae Phoebus rutilas fulgentior astro,
Sustineo radios; quae fero dona tene.⁵

³ VALENTINI (1808: 6). Természetesen figyelembe kell vennünk azt, hogy a nem-homéroszi, tehát nem a győztes görögök szempontjait érvényesítő ázsiai elbeszélésváltozatban Aeneas áruló, aki vagy eladja Tróját a görögöknek vagy Anténór elleni fondorkodás miatt kell kivándorolnia, tehát a trójai királyi ház másik ágából származnak az igazi trójai leszármazottak, így a Habsburgok és a szlovákok is. Vö. GODI (1967: kül. 10–11); továbbá HAJDU–BOLONYAI (2011: 90, 128–129).

⁴ Vö. ECKHARDT (1943: 11–51). Egyébként a középkorban feltűnően sok uralkodócsalád igényelte magának mint ősapát Priamoszt, talán a legkitartóbban a dán királyi ház. Vö. GOLDWYN (2018: 154–174).

⁵ VALENTINI (1808: 6).

A püspököt azzal kecsegtetheti, úgy is, mint znióváráljai plébános, hogy hozzá fog tartozni maga a hajdani turóci prépostság, Znió várával vagy várromjával együtt, amely az egyik legdicsőbb, sőt páratlan történeti emléke a hajdani nagylétnek.⁶ – Nemsokára, de már egy másik költői műből, egy elégiából megtudhatjuk azt is, hogy milyen érdekes objektumok fekszenek a felsorolt meglátogatandó helyeken történelmi szempontból.

Ami pedig a hatalmas terjedelművé duzzadt könyv végét jelenti (hiszen 476 lapra terjed az egész), azt a fogást alkalmazta, hogy a végén is három verssel zár, amelyben a királyt, a nádort és a püspököt magasztalja. Ferencnél megállapítja, hogy már Mária Terézia óta neki mint szerzőnek a boldogsága mérhetetlen, hiszen mivel a királynő Lotharingiai Ferenchez ment hozzá, így Priamosz mint trójai legrégebbi ős, a Habsburgokat és a Lotharingiaikat egyesítette, tehát benne most már anyai és apai részről is Priamosz csörgedez. A nádor Hungária-kötöttségét azzal erősíti, hogy elmagyarázza neki, hogy Babel tornya után már akkor egy rangban vele egyenlő királyi herceg uralkodott Znióvárálján, aki természetesen tiszta szláv vérből származott, és a gaz Zápolya sem tudta elkergetni a Habsburgokat Magyarországról. Majd gondol a püspökre is, aki papnevelő szemináriumot alapított Besztercebányán; ezért ő megdicséri, viszont csak azért sem neki hagyja végrendeletileg római éremgyűjteményét, amely elég értékes lehetett, hanem a Pestre, illetve Budára költöztetett nagyszombati egyetem jogutódjának, tehát a pesti egyetemnek, mert hiszen Znióvárálját és a hajdani turóci apátság birtokát Pázmány Péter az általa alapított egyetemnek ajándékozta. A „Hungaria” szót itt azért leírja, és tulajdonképpen így beilleszthetővé teszi a maga őstörténetileg a maga ideológiáját abba a hungarus-tudat-elágazásba, amelynek reneszánsz kori előzményeiről legkiválóbban Klaniczay Tibor, barokk kori és 18. század eleji folytatásáról pedig Tarnai Andor értekezett.⁷ Az indogermanisztika mint nyelvtörténeti tu-

⁶ VALENTINI (1808: 6–7).

⁷ KLANICZAY (1987–1988: 1–19); TARNAI (1969). A hungarus-kérdés és a Valentinit is magába foglaló Bernolák-kör történeti összefüggéseit a szlovák irodalom történetének nagy korszakaival és műfajaival ld. SZIKLAY (1962), Bernolákról: 177–183, Papánekről: főleg 166–167. Vö. BALOGH Magdolna (1990) recenzióját Stanislav Šmatlák: *Dejiny slo-*

dományág kialakulása előtt annyit tehetett a Szkítia-kérdés megértésében, hogy a szláv nyelvek közösségét próbálta visszavetíteni olyan időkre, amelyek ma már indológiai, iranisztikai és hettitákkal kapcsolatos tanulmányaink után természetesen fantazmagóriának tűnnek. Az ókori sztyeppei népeket, akik egyébként nagyjából indogermánok voltak, érthető módon azonosítja a Hérodotoszi szkítákkal, és megpróbálja teljesen elkülöníteni tőlük a később és keletebből érkezett magyarokat, illetve őseiket. Ami igaz, az igaz: ma úgy tudjuk, hogy a magyarok nem indogermánok, tehát nincsenek rokonságban az angolokkal vagy a norvégokkal; az is igaz viszont, hogy a szlovákok és általában a szlávok nehezen értetnék meg magukat, mondjuk, a különböző iráni nyelveken beszélő szkítákkal.

Csábító feladat volna az egész könyv elemzése, hiszen található például benne egy klasszika-filológiai értekezés is arról, hogy Ovidius – akitől már tudjuk, hogy nem tanulhatott meg magyarul Tomiban, a Fekete-tenger partján – miért is lett száműzve?! Valentini nagyon finom analízissel bizonyítja, hogy Ovidius feltehetőleg résztvett Augustus leányának, Iuliának néhány vadabb szexpartiján, de csak mint néző, nem mint résztvevő, mert ha résztvevő is lett volna, akkor rögtön lefejezik, és nem csak száműzik. Találhatunk továbbá egy kémiai értekezést is egy általa föltalált elektromos világítószervezetről. Valóban mindent bele próbált pakolni – amit csak írt egész életében – ebbe a vaskos kötetbe, de a legfontosabb az volt, hogy a maga znióváraljai kisdud birodalmát ősi királlyá emelje, írástudatlan híveit pedig e szkíta világnyelvet vígan beszélő, tiszta erkölcsű és szükség esetén Nagy Sándort is elpáholó közösség tagjává tegye. Sajnos ezt a részletes analízist majd csak egy következő tanulmányomban tudom kifejteni, ugyanis a jelenlegi terjedelem ezt nem engedi meg.

Valentini gondosan vigyázott arra, hogy elég helyet biztosítson nyelvészeti elemzéseinek. Éppen ezért nem elégedett meg azzal, hogy krónikákból vagy a Biblia egyes könyveiből írt patrisztikus és egyéb

venskej literatúry od stredoveku po súčasnosť (Bratislava, 1988) című könyvéről. Vö. KÄFER (1998: 105–110); CSANDA (1959) – a 13. fejezet szól Anton Bernolákról. „Magyar, tót, cseh, német, rác, örmény, oláh jött Magyarország anyácska ölébe” (idézet Bernolák szótárának posztumusz kiadásából, a szerző magyar nyelven fogalmazott előszavából). Ld. még: KOLLAI (2014: kül. 23–24).

kommentárjaiból kiemelje azokat, amelyek az ősi nyelvekre vonatkoznak és megpróbálják rekonstruálni a bábeli zűrzavar utáni nyelvcsaládok alakulását, hanem mellékel egy példatárat is arról, hogy a latin és a német nyelv hogyan lopkodta össze alapszókincsét a szittyia őstrójai nyelvből a menetközben összlávvá alakult idiómából. Ezeknek a fejezeteknek a címe is elég beszédes: *Trojana lingua in Latinam transformata; Lingua latina e Slava, Germanica, et Graeca conflata; Lingua Germanica in Turri Babel nata; Aborigines Germani cum Trojanis Romam condunt.*⁸

Lássuk tehát a könyv elejéről a Szerdahelyi püspökhöz intézett első elégia, azaz a főcímben „metrikus taps”-nak nevezett költemény östörténeti tényércsattogását:

Plausus Metricus, dum illustrissimus, ac reverendissimus D. D. Gabriel Zerdahelyi de Nittra Zerdahely miseratione divina secundus Almae Dioecesis Neosoliensis Episcopus anno M. DCCCI. die 24. Martii communi venerabilis Cleri Populique gaudio Cathedralem Ecclesiam Neosoliensem ingrederetur.

Elegia I.

Nuper ubi Regum nemorosas despicit umbras
 Arx Znyo, gramineis exspatiabar aquis
 Solus eram, spectans coelestia sydera dixi :
 Antistes terrae quis Zoliensis erit ?

[...]

Arx Znyo! quae late Thuroczensem conspicias orbem,
 Exulta, nitidum vertice tange polum.
 Exulta, laetos tandem molire triumphos,
 Et cape muscoso gaudia sera sinu.
 Quae fuerat Regni pietas sub Regibus olim,
 Iam redit, et patrio littore vela locat.
 Dii faciant! iterum post luctum gaudia regnent,
 Floreat Hungaricus Relligionis amor.⁹

⁸ VALENTINI (1808: 147–153).

⁹ VALENTINI (1808: 24; 29).

Ezek után következik még két elégia a püspökhöz, azután két olyan vers, amely Szerdahelyivel is kapcsolatos, de nem hozzá van intézve, majd ismét visszatér a püspökhöz, akinek először születésnapját, aztán névnapját magasztalja, majd pedig kidolgozza az alig várt főpapi látogatás (vizitáció) útiprogramját. Javasol a főpapnak egy útitervet, hogy milyen útvonalon tegyen főpásztori látogatást újonnan megkapott egyházmegyéjének északi területén, tehát Turóban.

Omnia vincit amor, fluvios, freta, scandit et alpes,
 Perpetitur nimbos, sole premente sitim.
 Mollit iter, sentire vetat silicesque, rubosque,
 Addit amor pennas passibus, atque rotis.
 Ac veluti pastor pluviis sociatus et Euris,
 Per iuga, per valles carmine pascit oves.
 Sic sua non curans, charae sed commoda plebis,
 Incluya per Divék munia Praesul obit.
 Vaticinor, moneo, placet pede carpere campos,
 Ad Neczpall; fallax hic via, flexa, cades.
 Intrepidus fertur veluti vibrata sagitta,
 Nec iubet aligeras mitius ire rotas.
 Ecce ruit rheda, funeste laesa sinistra,
 Stant subito, Dominum flere videntur equi.
 Surgentem prope Neczpall, Styavniciska salutat,
 Urget per Szucsán Relligionis opus.
 Perfugium Belae quarti Clarissime Praesul,
 Te dudum cupido provocat hospitio.
 Ad Znyo Sexiiugis obscuro vespere currit,
 Et tacito gressu nox comitatur eum.

[...]

Ergo vale, terram sed crebro respice nostram,
 Neve cadas, tarda progrediare rota.
 Ergo vale, quo stet castrum Znyo colle memento,
 Sum memor ecce tui, sis memor ergo mei.
 Non titulos, non posco breves splendoris honores,
 Haec meritos ornent, sed memor esto mei.
 Ergo vale Praesul, remees cum pace, salute,
 Laetitia, felix sub tua tecta redi.
 Sic socius Tobiae, sic te nova stella Magorum,
 Sic Abrahae gentis clara columna regat.¹⁰

¹⁰ VALENTINI (1808: 51; 53).

Ha minden célzást összegzünk, akkor körülbelül így rekonstruálhatjuk Valentini őstörténeti elképzeléseit: Turóc megye őszintén eredetileg önálló szláv birodalom volt, amelynek fővárosa a későbbi Znióvárálja volt, amelyet Thudrus ősszláv király alapított Krisztus születése előtt több mint ezer évvel, nagyjából a trójai háborúval egy időben. A „d” később csak azért maradt ki az általa vagy száz évig uralkodott ország magyar megyévé alakulásakor, mert a magyarok nem tudják kiejteni a „dr” hangkapcsolatot.

Thudrus eredetileg szarmata király volt, az ötödik a dinasztiában, és Augustus és Tiberius kortársa volt. Amikor megsztották az országát, akkor Znió várába vonult vissza, és innen kiindulva stabilizálta birodalmát. A Thudrus által épített fővárost eredetileg Eburumnak hívták, de később a Znió nevet kapta, a terület vizeit a várba vezető folyó pedig szintén felvette Tudró király nevét, vagyis ezt is később Turócnak hívták eltorzított-magyarul. Papának szerint Antonius Pius alatt Thudrus még vígan országolt. Ez a kis ország olyan zárt kertre emlékeztetett, amelyet minden oldalról megvéd a külvilágtól az erdőrengeteg és a magas hegyek; igaz, hogy eredetileg egy tó volt az egész, de ezt az ügyes király lecsapoltatta és a Vágba folyatta, így most már a mezőgazdaság is virulhat, és maradt rengeteg forrás, ahol a reumát lehet kezelni. (A hajdani főváros romjai Stubnyafürednél [Turčianske Teplice] tanulmányozhatók.¹¹) A költő saját szülőfaluját is beleilleszti ebbe az ősföldrajzi kitekinítésbe, hiszen elmondja, hogy szülőhelye, Turócszentmihály (Turčiansky Michal) alatt csörgedezik az a patak, amelyet régen még Mácsának hívtak.¹²

A birodalom mindenesetre könnyedén verte vissza a görögök, a rómaiak és a germánok támadásait. Továbbá: Magyarországhoz csak Szent László csatolta ezt a hajdani országocskát, és Hungáriában híressé IV. Béla király tette, aki ide tudott menekülni a tatárok elől a vesztes muhi ütközet után 1241-ben. Timon Sámuel szerint a nép azt hiszi, hogy itt, ebben a várban született a későbbi Boldog Margit, azonban a törté-

¹¹ *Quadi dicebantur etiam Thudri a Thudro Duce suo, quorum praecipuus urbs fuit Eburum in Thurocensi Dynastia diffusum ad radices montis Harmaneczy, cujus suburbiis respondere hodiernae Stubnae balneas, suadent grandia, quae prostant rudera.* PAPANÉK (1780: 95).

¹² VALENTINI (1808: 73).

netíró szerint ez nem igaz, hanem a későbbi szent királylánynak itt tényleg született egy nővére, aki azonos keresztnévet viselt.¹³

Az elégiák után pedig következik egy hatalmas konstrukció, vagyis az *Elegia deflens levem ab Amicitia discedentem sub Daphnidis nomine Amicum. Per Ioannem Valentini Parochum Znyo-Várallyensem deducta Anno M. DCCCIV* [Elégia, amely Daphnis neve alatt megéneкли hűtlen barátját, aki elpártolt barátságuktól. Írta Johannes Valentini znióváráljai plébános 1804-ben].¹⁴ Ennek a konstrukciónak a központi része egy tulajdonképpeni értekezés, amely a turóci prépostság történetét ismerteti. Ezt megénekelve a költemény verses részének terjedelmét sokszorosán meghaladó magyarázatokba kezd, amelyeket még külön lábjegyzetek is tagolnak. Ezért például az általa felhasznált irodalmi, történeti, filozófiai forrásanyagra hivatkozva sokszor találunk egymás mellett antik pogány költőket, egyházatyákat, bizánci történetírókat, jezsuita vagy akár protestáns humanista történészeket vagy kortárs latin költőket, mint Babai Ferenc vagy Halápy Konstantin. (Utóbbival talán a Privigyén töltött években ismerkedhetett meg, hiszen Halápy mint piarista szerzetes sokáig ott tanított.) Persze a fő csapásirányt mégis az őstörténeti és nyelvészeti vonatkozásokat tartalmazó bibliai herméneutika-szerzők vagy őstörténészek jelentették, hiszen az ő műveikből lehet egyenes állításokat kivonni a szláv nemzet, illetve nemzetek régiségéről, illetve adataikra olyan feltételezéseket építeni, amelyek igazolják azt a hipotézist, amelyet Valentini számára a legkerekebben és legtöbbször idézve Georgius Papanek (Juraj Papánek) fogalmazott meg.¹⁵ Valentini nagyon nagyra becsüli ugyan Papánekot, de azért attól sem riad vissza, hogy ha úgy látja, hogy tévedett, akkor ezt ne tegye szóvá. Márpedig mivel ő ragaszkodik a trójai eredethez, amely a szlávokra és a Habsburgokra egyaránt érvényes, ezért Thudrus király uralkodását vagy ötszáz évvel korábbra

¹³ VALENTINI (1808: 73).

¹⁴ Ennek nemrégén megjelent új kiadása, valamint szlovák fordítása is, a végén angol, német, francia és olasz nyelvű rövid tájékoztató utószóval is ellátva: VALENTINI (1805); CHOVAN-REHÁK (2007). Az *Opusculá*ba mint gyűjtőkötetbe fölvetett szöveget az első kiadáshoz képest egy-két helyen javította, ezek főleg sajtóhibák, egy helyen tárgyi javítást is eszközölt; mindezeket a javításokat részben megtaláljuk a kötet végére illesztett errata-jegyzékben, azonban sajnos ez is meglehetősen hiányos.

¹⁵ PAPANÉK (1780).

teszi, mint Papánek, aki a szláv királyság létrejöttét csak Kr. e. 683-ra tette, holott már 1183-ban, tehát ötszáz évvel korábban is uralkodott a szlávok fölött a Jairus után következő Jefte.¹⁶ Idézném érvelésének egy részletét, ahol először Herbersteinből mint forrásból telepíti a turóci Kárpátok hegyei közé a szlávokat.

Herbersteinius in Commentario de rebus Slavicis edito Francofurti Typis Vechelianis Anno 1600. scribit Gentem Slavicam ex Natione Iaphet, atque olim consedis ad Danubium, tandem dispalatam, et per terras dispersam, nomina accepisse, vel a rebus gestis, vel Ducibus, vel Fluviiis, utpote Slavi, a gloria, et fama. Slavi quaerentes adversus hostiles impetus loca securiora, repererunt plagam Thurocziensem horridis Sylvis, montibusque arduis circumvallatam, horto orbiculato non absimilem, sed aquis tumescentem, formam maris exhibentem. Non erat alter modus instituendi derivationes aquarum, praeterquam septemtrionem versus ad Vagum. Siccata terra exstructa est Regia Urbs Germanis, et Romanis formidabilis. De hac Papanek sedulus rerum Slavicarum indagator pag. 94. et seq. sequentia scribit: „Quadi fuere Slavi, montes Carpaticos incolentes.”¹⁷

Valentini ezek után rátér a kvádokra és markomannokra, akik természetesen szintén szlávok voltak, és akik annak idején Marcus Aureliust is bekerítették, sőt seregével együtt majdnem elpusztították, ám a császár keresztény katonáinak imájára az ég intézkedett, és hirtelen a zsidók lázadtak fel a rómaiak ellen, akik kénytelenek voltak így visszafordulni, és a Garam és a Duna mellől átvonulni Júdeába. Marcus Aurelius akkor mondta szemrehányólag, mikor odaért, és látta a zsidó lázadókat, hogy „ó markománnok, ó kvádok, végül is még nálatok is rosszabbakra találtam”!¹⁸

Invictae Marcomannorum, et Quadorum virtutis memor Aurelius ex eo, quod formidabiles fuerint Romanis, a quibus Imperator circumventus, conclususque cum toto exercitu periisset, nisi fulminatrix Christiana legio opem de coelo exorasset, cum in Palaestina miscentes

¹⁶ VALENTINI (1808: 69–70).

¹⁷ VALENTINI (1808: 63).

¹⁸ SZÖRÉNYI (1999: 61–70).

omnia Iudaeos reperisset, stomachabundus exclamasse fertur: O Marcomanni! o Quadi! tandem vobis deteriores inveni.¹⁹

Ami a rendkívül bonyolult és a könyv folyamán sokszor tárgyalt macedón-kérdést illeti, Valentini leszögezi, hogy a bolgárok hajdanában tisztán szláv nyelvet beszéltek, a macedónok legközelebbi szomszédai voltak, és ezért tulajdonképpen a macedónokat is szlávoknak kell tekintennünk, legalábbis Philipposzig, Nagy Sándor apjáig, mert állítólag a későbbi világhódító nem is az ő fia volt, hanem a királyné egy házasságtörésből foganta.²⁰

Ami pedig magát a Znió elnevezést illeti, az a szláv *zni* szóból származik.²¹

Megjegyzi azt is, hogy később egy lázadás megtorlásaképp (talán a szatmári béke utáni osztrák várpusztításra gondol?) lerombolták a várat, csak egy tornyot hagytak meg belőle, azonban még maga ez a torony is őrzi Forgáchnak, a király megmentőjének és magának IV. Béla királynak a dicső emlékét. A nagyobb hitelesség kedvéért a szerző közli is a király 1256-ban kiadott oklevelének szövegét. Azonban ennek is ad rögtön östörténeti magyarázatot, mert így akarja cáfolni a hiteles szöveggel azt a szláv dicsőséget rongáló pletykabeszédet, hogy a várat maga a király építette, azért, hogy az adóként begyűjtött halakat, rákokat, nyulakat stb-eket tárolja ott. Hiszen szerinte egyrészt világos, hogy a tatárok nyilai elől húzódott menedékként a már meglévő várba, másrészt hogy a várat egyáltalán nem is ő építette, hanem az már Krisztus születése előtt is virágzott, és IV. Béla alatt legföljebb újjáépítették. Ez a szerző szerint egyértelműen kiderül az idézett oklevélből. Tudniillik a „castrum Thurocz munitissimum fecit” nem azt jelenti, hogy ő építette Turóc igen jól megerősített várát, hanem azt, hogy Turóc várát jól megerősítette.²²

Ezek után a költő váratlanul hangnemet vált, és komikus mitologizálásba fog. Megfesti azt a jelenetet, amikor maga Mercurius isten láto-

¹⁹ VALENTINI (1808: 63).

²⁰ VALENTINI (1808: 70–71).

²¹ VALENTINI (1808: 74).

²² VALENTINI (1808: 75–76).

gatja meg a Znió várában összegyűlt megyei urakat. Felvilágosítja őket küldetéséről – kicsit furcsa, hogy azt is hozzáteszi, hogy ő abban a minőségében is eljött most, hogy ő a tolvajok istene –, majd hirtelen vágánsritmusban tréfás dalocskát énekel nekik, amit Valentini gyorsan le is fordít a bernoláki normának megfelelő szlovákra. Erre már IV. Béla is otthagyja az elíziumi mezőket, és Forgáchcsal együtt elbeszélgetnek, hogy hogy is történt az egész. Ennél nagyobb történelmi hitelességre már igazán senki sem számíthat!

Mercurius alloquitur Dominos in Arce Znyo congregatos.

Magni Iovis filius, Sydereorumque Deorum impiger nuncius coram adsum Mercurius; tota coelesti aula percrebruit rumor, Inclytum Provinciae Thurocziensis Nobilitatis florem invisere senescentem, muscoque obsitam arcem Znyo, quam antiquis temporibus contra Graecos, Romanos, Germanos Superi gloriosissimis Sarmatarum Regibus me plurimum sollicitante paravere, cunctisque totius orbis gentibus longa Saeculorum serie formidabilem conservavere: gratus hic Diis immortalibus congressus est. Congruum profecto, ut florentissima Thuroczii Nobilitas locum solenni honore complectatur, e quo collata Nobilitatis Privilegia carpere meruit. Ego coram fulgentissima Coelituum cohorte aeternus, et vaferrimus Sarmatarum Procurator exstiteram, ego socius furibus aptissimus, magister praedonum versutissimus, astutissimus. Sarmatis, me hac in paradysiaca ora vigente ingenioso latronum duce, deerat tempus opulentas praedas scriptis tradendi; Dearum maxime sollicita alma Venus a Iove supremo orbis moderatore hoc scriptorium onus Romanis exoravit. Cernitis me Deum aligerum, caduciferum; scitote me etiam esse Deum paciferum; pacem annuncio vobis, pacem colendam impero vobis, sectanda pacis exempla relinquo vobis, sed prius facundiae, coelestisque vocis modulamen exhibebo vobis.

[...]

3.

O ter quater fortunata,
 Arx Znyo inter fata;
 A Tartaris Belam Quartum
 Tristi bello fugatum

Hospitio excepisti,
 Fesso portum praeuisti,
 Felix umbra quae fovisti,
 Fons qui Regi servisti.

[...]

5.

Castrum Regum Sarmatarum
 Latebra es ferarum,
 Modo lapis prostas nudus,
 Dryadum fletu udus:
 Rex coronam ubi gessit,
 Avis, serpens larem fixit,
 Nobilis hinc traxit decus;
 Errat nunc arans pecus.

6.

Intuendo hunc horrorem,
 Tibi damus honorem,
 Caesar Rex Franciscus vivat!
 Augusta Domus vivat!
 Dent Superi Regnis pacem,
 Exstinguant bellorum facem;
 Nos perennem hic amorem,
 Hic firmamus candorem.²³

A szerző a 109. oldalon nekilát megcáfolni azt a tévhitet, hogy a hunok (azaz a magyarok ősei) szittyá, azaz szkíta eredetűek volnának. Természetesen ismeri az összes kiadott ide vonatkozó feldolgozást, Bonfiniból például igen hosszan idéz. Szerinte ugyanis a hunok Kelet-Ázsiából jöttek, és népük csak *átvonult* Szkítián. Kikkel támasztja alá ezt az állítását? Az első Cornelius à Lapide (1567–1637), flamand jezsuita és egzegéta, akit Pázmány Péter is nagyra becsült, és műveit segédkönyvként használta prédikációi megírásához.²⁴ Őszerinte ugyanis a Genézis 10. fejezetének 2. versében szereplő „Magógtól származtak a géták és a massa-

²³ VALENTINI (1808: 77–80).

²⁴ Vö. RAJHONA (2006).

géták. Ezek szittyia törzsek, és innen származtak a tatárok is, akikről még érdemes összevetni Ezékiel 38–39. fejezetét is.” Ezen a vonalon mozog az újabb bibliamagyarázók közül a Nagyszombatban is kiadott Augustin Calmet, szintén jezsuita szerző, aki hosszan magyarázza a Góg és Magóg nevek eredetét, illetve hogy mely nemzeteket lehet belőlük levezetni vagy velük kapcsolatba hozni.²⁵ Még egyéb források bevonása után ő maga így érvel: „a bábeli nyelvzavar után hosszú századokon keresztül virultak a szkíták, akik már Josephus Flavius szerint is Magógon keresztül Jáfetig mennek vissza, és egy nyelvet beszéltek, úgyhogy Góg a Gétáknak, Magóg a masszagétáknak, Mosoch a moszkovitáknak és kappadóciaiának, azután Tubáltól származtak az ibérek [...] a hunokat azonban Josephus nem ismeri, és az összes történész tanúbizonysága szerint egészen Attila idejéig a hunok ismeretlenek voltak, és olyan nyelvet beszéltek, amely teljességgel eltért a szkíta nyelvcsalád különböző elágazásaitól. Tehát a magyarok népét nem lehet hozzászámolni a szkíta nemzethez. [Ergo gens Hungara Scythicae natione accenseri nequit.]”²⁶

Majd Zosimusra hivatkozik, az 5. századi bizánci történetíróra, aki az ázsiai ismeretlenségből egyszerre csak Európába törő hunok eredetén töpreng, mondván, hogy korábban nem lehetett tudni róluk semmit, és hirtelen rátámadtak a gótokra, nagy részüket lemészárolták, a maradékuk elmenekült a Dunától délre és Valens császártól kért segítséget. A következő forrás, amelyet ebben az értelemben forgat, az Paulus Orosius, ő viszont Szent Jeromost idézi a hunokról a Laetához írott levélből; ez híressé vált, mert arról szólt, hogy már a hunok is tanulják a zsoltároskönyvet, tehát hajlanak a kereszténységre.

Mindenesetre a hunok mineműsége továbbra is rejtély, mert annyi biztos, hogy tévedett Theodorus Fulgentius (az ő személyét eddig nem tudtam azonosítani), mivel ő arról az egész óriási területről Északkelet-Európában, illetve Ázsiában, amelyet részletesen felsorol és amelyet a görögök és a rómaiak neveztek Szkítiának, ő azt állítja, hogy ezt az egészet a kínaiak viszont Hunniának hívták!²⁷

²⁵ Vö. SZÖRÉNYI (1986: 62–74).

²⁶ VALENTINI (1808: 112).

²⁷ VALENTINI (1808: 114–115).

Következik a néhány, döntő bizonyítéknak szánt Ovidius-hely elemzése, amelyből azt vonja le, hogy ha a géták és szarmaták tényleg magyarok lettek volna, Ovidius megtanult volna magyarul, de mint tudjuk, ezt nem tette. A kínai évkönyveket pedig Valentini Calmet nyomán egyáltalán nem tekinti olyan komoly, nagy tekintélyű és hihető forrásoknak, mint a Szentírást.

Majd Valentini belekezd egy rendkívül heves vitájába, amelyben Desericzky Incét bírálja.²⁸ Desericzky szerinte csak azért, hogy a magyar nemzetnek nagyobb dicsőséget tulajdonítson, arra vetemedett, hogy az amazonokat hun-szkítáknak nevezte, ami Valentini szerint azért képtelenség, mert ha a magyarok meg tudták őrizni ősi nyelvüket, akkor miért nem tették ezt sem a vandálok, sem a burgundok, sem a gótok, akik pedig ténylegesen Szkítiából származtak. Ám – folytatja Valentini – azon az alapon, hogy Szkítián keresztül jöttek Ázsiából a hunok, tőle akár még nevezhették őket szkítáknak, de az viszont tökéletes lehetetlenség, hogy Tomiris „hun” királynő lett volna, vagy hogy „hunoknak” kell tartani azon szkítákat, akikkel Kürosz vagy Dareiosz perzsa király a Káspi-tenger túlsópartjától kezdve egészen a Duna torkolatáig háborúzott. A magyarok hol rejtőztek akkor – folytatja Valentini –, talán a Holdból jöttek? De végül is érvelése oda torkollik, hogy mivel a magyarok nem szlávok, következésképpen a szarmaták és a géták viszont azok. Ezért szűnjenek meg a magyarok Szkítiáról úgy nyomozgatni, minthogyha nyelvük és eredetük bölcsőjét Bábel tornyáig visszakövethetnék, és hogy a nyelvzavartók kezdve azután egyre csak gyarapodtak volna, egyiptomiakkal, etiópokkal, médekkel stb. Végül is – mivel Attila elhanyagolta azt, hogy népe őseredetét az utókorral közölje, vagy talán nem is akarta ezt – valljuk be, hogy unokái ezt az örökséget most már hiába kergetik. (120.)²⁹

Valentini ezek után megjegyzi, hogy Desericzynél Katona István mint történész sokkal nagyobb tekintély és megbízhatóbb. Majd rátér

²⁸ Vö. SZÖRÉNYI (2015: 168–177), SZÖRÉNYI (2014: 343–347).

²⁹ A Szkítia-kérdést legalaposabban GOMBOCZ Zoltán foglalta össze egy előadásában, amelyet az MTA 1918-as Kőrösi Csoma Sándor-émlékülésén mondott el, és amelyben kiértékelte azokat az adatokat, amelyek a magyar őshazát a nemzeti hagyományban összekötötték Szkítiával. Ld. GOMBOCZ (1917–1920: 129–194).

Pray György bírálóira, aki szerinte óvatosságból nem is említi az eredet kényes kérdését. (Valentini úgy látszik, nem ismerte teljes terjedelmében Desericzky és Pray vitáját.)³⁰

Valentini könyvének, amely tulajdonképpen nagyon vegyesnek tűnő, de az őstörténeti alaphangoltság miatt nagyon összefüggő gyűjtemény akár verses, akár prózai részeiben, egyik legizgalmasabb és a szerző személyes indítékait talán legjobban bemutató fejezet,³¹ a *De Vriczkensibus* című visszaemlékezés. Vriczkóban, ebben a hegyek között megbújó faluban más pap híján ő volt a helyi plébánia vezetője is, aki amikor be tudta illeszteni naptárában, módszeresen látogatta a falut, esketett, temetett, keresztelt, de főleg prédikált. Nagyon szerette a falusiakat, noha azok bevallották, hogy egy szót sem értenek abból, amit az általa használt bernoláki normáknak megfelelő szlovák nyelven prédikált nekik. Viszont ő sem értett abból egy szót se, ahogyan a falusiak beszélgettek egymás között. Aztán rájött valahogy, hogy ez a rejtelmes nyelv valamilyen módon az ősnyelv maradványa, és tulajdonképpen az ősgermán és az ősszláv keveréke, tehát a lakosok őseit nyilván Nagy Károly telepítette ide, hogy megzabolazza az avarokat. (A kevésbé romantikus történészek szerint ezen németeket csak a 14. században telepítették Magyarországra, viszont a csehszlovák állam 1945-ben kitelepítette mindnyájukat Németországba). Valentini tehát a saját, Bábelig visszavezetett nyelvtörténetének élő laboratóriumát találta meg a saját egyházkormányzata alá tartozó túróci falucskában.

Remélem azt, hogy nem csak magamnak csináltam kedvet ennek a rendkívül összetett és szinte kimeríthetetlen témakörnek a további kutatásához, hanem szerintem nemzeti hovatartozástól függetlenül érdekelhet a dolog igen sok latinistát Turócon innen, Turócon túl.

Felhasznált irodalom

- BALOGH 1990 BALOGH M., *Recenzió (Stanislav Šmatlák: Dejiny slovenskej literatúry od stredoveku po súčasnosť, Bratislava, 1988)*, ItK, 94/5–6 (1990), 766–770.

³⁰ Vö. SZÖRÉNYI (2006: 199–207), (2018) és (1997: 16–24).

³¹ VALENTINI (1808: 469–475). A faluról (mai nevén: Turócremete) és lakóiról, a betelepített, majd később kitelepített németekről ld. <https://hu.wikipedia.org/wiki/Turócremete>.

- CHOVAN-REHÁK 2007 J. CHOVAN-REHÁK (ed.), *Žalospev v ktorom sa oplakáva nestálosť priateľa s prímením Dafnis, čo od priateľstva odstúpil – ktorý roku 1804 zložil Ján Valentini znievskokláštorský farár*, Martin, 2007.
- CSANDA 1959 CSANDA S., *Magyar-szlovák kulturális kapcsolatok*, Banská Bystrica, 1959.
- ECHKARDT 1943 A. ECKHARDT, *Sicambria, Capitale légendaire des français en Hongrie*, in: *De Sicambria a Sans-Souci, Histoires et légendes franco-angloises* (Bibliothèque de la revue d'histoire comparée, II), Paris, 1943, 11–51.
- GODI 1967 *Una redazione poetica latina medievale della Storia "DE EXCIDIO TROJAE" di Darete Frigio*, Introduzione, edizione e note di Marcello GODI, Roma, 1967.
- GOLDWYN 2018 A. J. GOLDWYN, *Trojan Pasts, Medieval Presents: Epic Continuation in Eleventh to Thirteenth Century Genealogical Histories*, in: R. Simms (ed.), *Brill's Companion to Prequels, Sequels, and Retellings of Classical Epic* (Brill's Companions to Classical Reception, 15), Leiden–Boston, 2018, 154–174.
- GOMBOCZ 1917–1920 GOMBOCZ Z., *A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány*, Nyelvtudományi Közlemények, 45 (1917–1920), 129–194.
- HAJDU–BOLONYAI 2011 *Szemtanúk a trójai háborúról, Krétai Dictys, Frígiai Dares és Philosztatosz szövegei*, ford., bev., jegyz. HAJDU Péter, BOLONYAI Gábor et al. (Electa), Budapest, 2011.
- KÄFER 1998 KÄFER I., *Rudnay Sándor jelentősége a szlovák nemzet kultúrájában*, in: *Dona nobis pacem* (Magyar-szlovák kérdések), Piliscsaba, 1998, 105–110.
- KLANICZAY 1987–1988 KLANICZAY T., *Hungaria és Pannonia a reneszánsz-korban*, ItK, 91–92/1–2 (1987–1988), 1–19.
- KOLLAI 2014 KOLLAI I., *Emlékezetpolitika Szlovákiában és a szlovák társadalom magyarságképe*, PhD-értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, 2014.
- PAPANÉK 1780 Georgii PAPANÉK [...] *De regno, regibusque Slavorum [...], Quinque-ecclesiis [=Fünfkirchen]*, 1780, 95. – Új, kétnyelvű kiadása: *Historia gentis Slavae – Prvé Dejiny slovenského národa*, ford. Katarína Karabová, Bratislava, 2018.
- RADVÁNI 1992 H. RADVÁNI, *Slovenské učení tovarištvo, organizácia a členstvo 1792–1796*, Trnava, 1992, 86, nr. 445.
- RAJHONA 2006 RAJHONA F., *Pázmány Péter prédikációinak forrásairól*, in: Hargittay Emil (szerk.), *Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 6), 113–124.
- Slovenský biografický slovník* 1994 *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*, VI. zväzok, T–Ž, Martin, 1994, 214.
- SZIKLAY 1962 SZIKLAY L., *A szlovák irodalom története*, Budapest, 1962.

- SZÖRÉNYI 1986 SZÖRÉNYI L., *Őstörténet és metrika, A magyar metrikus verselés XVIII. századi föltámasztásának eszmetörténeti hátttere*, Irodalomtörténet, 68/1 (1986), 62–74.
- SZÖRÉNYI 1997 SZÖRÉNYI L., *Nyelvrokonság, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita irodalomban*, ItK, 101/1–2 (1997), 16–24.
- SZÖRÉNYI 1999 SZÖRÉNYI L., *Severini János polivalens nemzeti tudata*, in: Fried István, Kürtösi Katalin (szerk.), *A kultúraköziség dilemmái (Interkulturális tanulmányok Vajda György Mihály 85. születésnapjának megünneplésére)*, Szeged, 1999, 61–70.
- SZÖRÉNYI 2006 SZÖRÉNYI L., *Pray György történetírása és alkalmi költészete*, in: L. Havas, E. Tegye (ed.) *Classica – Mediaevalia – Neolatina, Acta conventus diebus undecimo et duodecimo mensis Maii anno MMIV Debrecini habitu*, Debrecini, 199–207;
- SZÖRÉNYI 2014 SZÖRÉNYI L., *Hunok és nemcsak jezsuiták, A magyar őstörténetírás hőskorából*, in: Sudár Balázs et al. (szerk.), *Magyar őstörténet, Tudomány és hagyományörzés*, Budapest, 2014, 343–347.
- SZÖRÉNYI 2015 SZÖRÉNYI L., *Desericzky Ince védírata a magyar műveltségről*, in: Békés Enikő, Kasza Péter, Lengyel Réka (szerk.), *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon (Convivia Neolatina Hungarica 1.)*, Budapest, 2015, 168–177;
- SZÖRÉNYI 2018 SZÖRÉNYI L., *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin honfoglalási epika történetéből* (Második, javított és bővített kiadás), Budapest, 2018.
- TARNAI 1969 TARNAI A., *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Budapest, 1969.
- VALENTINI 1805 *Elegia deflens levem ab amicitia discedentem sub Daphnidis nomine amicum per Joannem Valentini parochum Znjo-Várallyensem deducta anno M. D. CCIV, Tyrnaviae, Typis Venveslai Jelinek, Anno 1805.*
- VALENTINI 1808 Ioannis VALENTINI [...] *Lucubrata opuscula poetico-historica in unum collecta*, Budaë, 1808.

PATAKI ELVIRA

Vergilius Provence-ban: Marcel Pagnol *Bucolica*-fordítása II.¹

In the long history of French translations of Vergilian Eclogues, the work of M. Pagnol (1895–1974) has a special place. The novelist, playwright and filmmaker (the first one of them elected to Académie Française) published his version of pastoral poems in 1958, two years after the highly artistic edition of P. Valéry. In a socio-cultural approach, Pagnol's translation is usually considered as a sophisticated tool of marketing used to remodel the image of the author. The popular and rich star of French theatre and cinema is not really accepted neither by academic literature nor by the movements of literary radicalism because of his regional features and his cheap sentimentalism. By translating Virgil in a quasi-academic way, by editing a text with a preface, commentary and notes, Pagnol would highlight his erudition and postulate a place for himself among the Classics. Nevertheless, his very funny and personal way to interpret Virgil, his cultural commentaries, and his ethical remarks based on the norms of modern urban society make the Latin poet accessible for a very wide audience. The current paper focuses on the aesthetic features of his work. Being born in Provence, passionate of the Mediterranean landscape and highly influenced by classical mythology, Pagnol appears to emphasize the Latin origins of his homeland, the cultural and ethnical continuity between the Antiquity and the 20th century, with a strong apparent wish to revive thousand-year-old traditions.²

4.

Valéry kísérőtanulmányát De Saint-Denis értékesebbnek ítéli annak fordításánál, s ugyanezt sugallja a potenciális remekművet létre *nem* hozó költő kapcsán Pagnol is,³ aki maga is ragaszkodik fordításműve ilyesfaj-

¹ A tanulmány előzménye az Antikvitás & Reneszánsz III. kötetében jelent meg.

² A publikáció megjelenését az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Receptió Kutatócsoport (TK2016-126) támogatta.

³ DE SAINT-DENIS (1992: 32), PAGNOL (1979: 19–20).

ta bevezetéséhez. A kötet egészét jellemző pszeudo-akadémikus allűr e laza szerkezetű, szubjektív élményanyagot közérthetően megfogalmazott fordításelméleti kérdésekkel vegyítő oldalakon kiváltképp érezhető.

Az első mondat – *Et ego in Arcadia* – latinul hangzik el, s a folytatásában az Én-elbeszélő mellett feltűnő vergiliusi pásztor, Ménalque (Menalcas), illetve a testvér, az 1932-ben elhunyt Paul, „az Étoile utolsó kecskése”⁴ egymásmellettsége az ókori és a modern, a latin és a francia regiszter összeolvadását eredményezi. A nyitóidézet (és ez a fordítás gyászkontextusának ismeretében kiváltképp fontos) Nicolas Poussain híres képének (1637–38) mulandóság-gondolatát⁵ éppúgy sugallja, mint a mediterrán fauna és flóra változatlanságát, az arcadiai és a provence-i bukolika azonosságát; s nem utolsósorban Pagnol személyes érintettségén alapuló otthonosságát, a mű világában való benneélését, amely fordítása hitelességét biztosítja.

Ménalque/Menalcas és Paul egylényegűségét a nyelvi regiszterek egymásba olvadása egyértelműsíti, amelynek eredményeképp a vergiliusi, többnyire egy-egy mondatrészre korlátozódó idézetek tökéletesen belesimulnak a francia textusba. A két nyelv természetes átjárhatóságát szemlélteti például egy, az *accusativus*ban álló latin szerkezetet a francia tárgyaként szerepeltető mondat: a nomadizáló fivér időről időre visszatér a karámba, maga előtt terelve *distantes lacte capellas* („tejtől duzzadó kecskéit”, cf. *Ecl.* 8, 3). A kétnyelvű mondat a szembeötlő latin idézetten túl a pásztor és állatai lakhelyének megnevezésére szolgáló, bizonyára tudatosan választott *bercail* szó miatt is figyelmet érdemel. A francia szó az ürüt jelentő latin *vervex*ből származó *brebis* (juh) jelentésmezejébe tartozik, hangzásával azonban a nyáj szemantikai mezejéből kilépve a bölcsőt, ringatást jelentő *bercer*, *berceau* alakokat is idézheti, s ezáltal a mondatot metaforikusan a francia bölcsőjét jelentő latin felé vezeti.⁶ Hasonlóképp, Paul pásztorbotjának minőségjelzőjét latin szöveg, a minden

⁴ PAGNOL (1979: 15). Az *Apám dicsősége* legelső mondatában ugyancsak az utolsó kecskék kortársaként beszél magáról Pagnol.

⁵ A kép E. Panofsky általi újraértelmezéséről Pagnol kapcsán ld. FABRE-SERRIS (2018: 374).

⁶ PAGNOL (1979: 16): *De temps à autre, il rentrait au bercail de Ravel, en poussant devant lui ses distentas lacte capellas.*

fordítás és idézőjel nélkül álló *formosum paribus nodis atque aere* („réztől s egyenlő távolságú csomóktól ékes”, cf. *Ecl.* 5, 90) szintagma fejezi ki. Ami a fivér hangszerét, az antik világ pásztorsípja (*syrinx*) helyébe lépő⁷ szájharmónikáját illeti, arra Paul a *calamos coniungere plures* („több nád-szálat összekötni”, cf. *Ecl.* 2, 32) ősi, *Pan instituit* („Pán bevezette”) eljárása helyett egy aubagne-i bazárban tesz szert, Marcel ajándéka révén. A hangszer-ajándékozás gesztusa (amely a bukolikus költemények többnyire versenykontextusban, illetve a zenei tudás átadásának összefüggésében visszatérő motívuma⁸) többszörösen is életre kelti a tradíciót: Marcel, ezen ősi költői hagyomány ismerője adja új dallamokat is alkotó fivére kezébe a hangszeret, hogy majdani Vergilius-fordításában maga is megszólaltassa a kétezer évvel ezelőtti latin pásztor s az *addigra* örökre néma testvér lényegében azonos zenéjét.⁹

A vallomásos, a filmrendező Pagnol számára különösen fontos színekkal, fény-árnyék játékkal,¹⁰ hangokkal, illatokkal telített *hommage* az 1. eklogát záró, füstös-árnyékos esteleírás¹¹ idéző, áttűnésszerű képpel zárul. Pagnol fordítása „a sánta anyakecskét segítő, a bak patáját gyógyító, Vergilius minden fűvét összegyűjtő, a kelő arany holdat az olajfa ágai között megpillantó” fivérnek kíván emléket állítani.¹²

A bevezető ezt követő, fordításelméleti kérdésekre összpontosító egysége a latin hexameter verses, rímes fordítását veszi védelmébe. A témában járatlan, hétköznapi Vergilius-rajongók számára is érthető, (sőt,

⁷ A *L'eau des collines* nimfát idéző Manonja ugyancsak szájharmónikán játszik, ehhez ld. TUDESQUE (1991: 224).

⁸ Ld. Verg. *Ecl.* 5, 85–87.

⁹ PAGNOL (1979: 15): *Il portait la grande houlette en bois de cade, formosum paribus atque aere, et comme Ménalque, il savait jouer de l'harmonica, qui n'est rien d'autre qu'une flûte de Pan perfectionnée : au lieu de calamos coniungere plures, ainsi que Pan instituit, je l'avais acheté pour lui dans un bazar d'Aubagne.*

¹⁰ COX (1999: 110).

¹¹ *Ecl.* 1, 82–83: *et iam summa procul villarum culmina fumant / maioresque cadunt altis de montibus umbrae.* PAGNOL (1979: 39) fordítása a zárósorokat az eredetiben nem szereplő naplemente vörös fényével egészíti ki: *Le toit du villageois fume au but de son champ, / Et des sommets rocheux que rougit le couchant, / Grandissant, s'allonge une montagne d'ombre.*

¹² PAGNOL (1979: 16): *...un berger qui aida la mère chevrotante, qui soigna le sabot du bouc, qui a cueilli toutes les plantes de Virgile, et qui a vu monter la lune dorée à travers les branches de l'olivier.*

a hajdankor derék jezsuita fordítóinál szereplő önellentmondások finoman csipkelődő bemutatása révén szórakoztató) áttekintés érvrendszerét döntően a 17–18. század fordításvitáiban szereplő tekintélyek (Desfontaines, Bouhier, Sanadon) taláalomra kiragadott, másodkézből idézett állításai képezik,¹³ mellettük egy-egy mondat erejéig tűnik fel a verses formát pártoló Verlaine, a „méltatlanul elfeledett” Heredia neve.¹⁴

Külön említésben részesül természetesen a latint rímtelen *vers blanc*-ban fordító közvetlen előd. Valéry *Bucolicája* kapcsán Pagnol, noha ezt sehol sem jelzi, a már említett Roudinesco-visszaemlékezést veszi alapul, mindenki által befogadható, lényegében kizárólag a rím kérdésére koncentráló anekdotává rövidítve a doktor és a költő 1942-ben elhangzott, fordításelméleti, esztétikai problémákat tárgyaló hosszú párbeszédét. Az eredeti dialógus szerint a doktor *traduction* helyett *transposition*-t, azaz Vergilius helyett Valéryt kér barátjától, az *Ifjú párka*¹⁵ szépséges soraihoz hasonlókat várva tőle. Valéry e konkrét modellt kijelölő igényre regálva kérdez vissza: *Vous voulez, en plus, des rimes? Alors, je demande cents ans!* („Még rímeket is akar? Akkor száz évre lesz szükségem!”), s a kérés abszurditásának, anakronisztikusságának érzékeltetésére hozzáfűzi, hogy Vergilius már csak azért sem rímelhet, mert Szt. Ambrus az, aki e csapást (*calamité*) kitalálta.¹⁶

Pagnol az eredeti dialógust mintegy ötödére tömörítő, azt mindenfajta forráshivatkozás nélkül közlő változatában előbb az 1:1 sorarányú fordítás igénye hangzik el, majd a *traduction* és a *transposition* megkülönböztetésének, illetve a keresztény himnusz-költő nevének mellőzésével következik az *Ifjú párka* említése, erre kiált fel (*s'écrie*) Valéry a száz év említésével: a pontosan idézett, az eredetiben azonban minden intenzitás nélkül elhangzó mondat Pagnolnál érzelemmel telített csattanóvá

¹³ A forráshasználat pontatlanságát szemlélteti pl. a Sanadon által citált André de la Fosse egy gondolatának Sanadon-idézetként való szerepeltetése, PAGNOL (1979: 18).

¹⁴ PAGNOL (1979: 17–18, 20).

¹⁵ Az antikvitáshoz jobbra csupán címében kötődő, 1917-ben megjelent *La jeune Parque* szigorú formaiságú, csaknem ötszáz, áthajlás nélküli, a *caesura* csupán néhány típusát megengedő rímes alexandrinból álló hosszúvers.

¹⁶ VALÉRY (1957b: 1691): « *Je ne veux pas une traduction, je veux une transposition, je veux du Valéry, je veux des beaux vers comme ceux de La Jeune Parque*», il répond: «*Vous voulez, en plus, des rimes? Alors, je demande cents ans!* »

lesz.¹⁷ Valéry, mint elhangzott, 1942-től két éven át dolgozott a csupán halála után megjelent, Pagnol által csodásnak (*admirable*) minősített, a rím hiánya miatt azonban véleménye szerint az olvasóban hiányérzetet hagyó¹⁸ Vergilius-fordításán. Pagnol saját bevallása szerint három évtized munkájával készíti el rímes fordítását, s jelenteti meg a posztumusz Valéry-kötet mellé, ugyancsak *beau livre* formájában.

Pagnol ezután konkrét szöveghelyek De Saint-Denistől és Valérytól származó fordításának egybevetésével igyekszik védeni saját, az 1:1-es sorarányról eleve lemondó, lényegesen terjedelmesebb változatát. Ennek hátterében nem csupán a latin vitathatatlan tömörségével versengeni nem képes francia eredendő bőbeszédűség áll, hanem a szövegben a fordító által elhelyezett, szándéka szerint a kevésbé ismerős mitológiai, történelmi alakok azonosítását segítő – valójában inkább az eredetit túlíró, kiszínező¹⁹ – „tiplik” (*chevilles*) sokasága.

Az évtizedeket átfogó munka, a lankadatlan lelkesedés hangsúlyozásán túl a pagnoli fordítás legjellegzetesebb, Valéry magányos, személyes érintettségétől mentes vállalkozástól leginkább elütő vonása az ókori mű keltette esztétikai élmény révén megvalósuló közösségformálás és az olvasó értelmezői diskurzusba való bevonásának szándéka. A fordítás célja, állítja Pagnol, nem sosemvolt filológiai műveltségének fitogtatása, hanem a „mindannyiunk által szeretett költőről (*le poète que nous aimons*) folytatott egykori iskolai beszélgetések baráti hangvételének (*un ton familier*) újratereztése.²⁰ Ahogy majd az 1. eklogához írott bevezetőben olvasni, „nincs egyetlen olyan valaha volt reménytelen gimnazista, aki ne lenne képes alkalom adtán felidézni a *Bucolica* kezdősort (Tityre tu patulae recubans), s mindig akad valaki – talán épp egy főpincér – aki azonnal rávágja: *sub tegmine fagi.*”²¹

¹⁷ Pagnol (1979: 19): *Son ami, le docteur Rousinesco lui demanda – pour des raisons de typographie – de traduire chaque vers latin par un seul vers français. Le poète accepta cette contrainte. Le docteur dit alors : – Je veux des vers comme ceux de la Jeune Parque. Mais Paul Valéry s'écria. Vous voulez, en plus, des rimes? Alors, je demande cent (sic!, P. E.) ans!*

¹⁸ Pagnol (1979: 19).

¹⁹ Pagnol (1979: 20–22).

²⁰ Pagnol (1979: 22).

²¹ Pagnol (1979: 42).

A későbbiekben is visszatérő, csoportképző „mi” használatának indokául Pagnol egymásba fűzött minianekdotákat hoz: a Vergiliusz-szemelvények (1–3, 5.) folyóiratbeli első közléseit a Franciaország minden részéről, a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből érkező olvasói levelek követik. Bankárok és jegyzők, kereskedők, postások és anonimitásukat őrző, levelüket *paganus* aláírással jegyző földművesek egyaránt hangoztatják lelkesedésüket, kérve a teljes fordítás megjelentetését. A visszajelzések egy része kritikai természetű. A „latinisták hercege”, a később konkrét szöveghelyek kapcsán is hivatkozott, nagy tudású, nyájas Jérôme Carcopino²² és ismeretlenek (köztük egy, a vonaton Pagnolt minden köntörfalazás nélkül megszólító és annak nyelvtani hibájára rámutató „igen kövér úr”) egyaránt vitába szállnak Pagnollal egy általa fel nem ismert *ablativus*ból származó (egyébként elemi szintű metrikai tudással elkerülhető) hiba kapcsán.²³ A művét össztársadalmi kulturális eseményként láttató fordító egyfajta örvendetes, kortárs Vergiliusz- reneszánsz elindítójaként pózol az olvasó előtt.

A szinkron befogadói közösség tagján túl Pagnol hatalmas időtávot átfogó diakrón sorozat (önjelölt) láncszemeként is láttatja magát, amelynek egyaránt részét képezik az őt „a nagy titkokba” beavató, hálával említett egykori gimnáziumi latintanárok (Émile Rippert, Paul Paux), s Vergiliusz, Ronsard, Victor Hugo.²⁴ A bevezető ismét filmes megoldást idéző záróbekezdése ennél is tágabb horizontok felé nyit. Az eddigi joviális hangnemet felváltó, a modern világ úttévesztését megjeleníteni hivatott éjszakai hajótörés pesszimista képét a sötétségben világló, nem változó, szilárd állandóságot jelentő valós (a Szíriusz, a Tejút) és metaforikus csillagok (az előbb felsorolt klasszikusokon túl Homéros és Montaigne) fénye deríti, visszatükrözve a Paulnak emléket állító kép halvány holdsugarát is.²⁵

²² J. Carcopino (1881–1970) Valéry számára is megfellebezhetetlen *auctoritas*, aki fordítása előszavának megírását szívesebben bízna a tudósra, vö. VALÉRY (1957b: 1692).

²³ PAGNOL (1979: 23). A kérdéses sor: *Ecl.* 1, 58.

²⁴ PAGNOL (1979: 24).

²⁵ PAGNOL (1979: 24–25).

5.

Ami a kvázi-tudományosság és a szépirodalom arányait illeti, a bevezetők és jegyzetek alkotta filológiai apparátus jelenléte feltűnő aránytalanságot mutat Pagnolnál. Míg az első hat vers bőséges paratextusban részesül, az utolsó négy (egy-egy, a 10. eklogával kapcsolatos kötetkompozíciós megjegyzést és szövegjavítást kivéve)²⁶ lényegében kommentár nélkül marad – a fordítói, értelmezői lendület kifáradni látszik.

Bőséges viszont a kötetnyitó **1. ekloga** felvezetése. A bükkfa hús árnyán, ráérősen éneklő Tityros Pagnol kamaszkori ismerőse, s az erre utaló visszaemlékezés jól szemlélteti a kötet egészére jellemző, a latin szöveg és a személyes emlékek közötti kölcsönhatást:

*La première fois que je vis ce tableau enchanteur, j'abandonnais aussitôt notre professeur... qui ergotait vainement sur equidem et j'allais d'un seul bond m'asseoir près de Tityre, qui me révélait mon idéal de paresse, de verdure et d'amour.*²⁷

A megjegyzés folytatása szerint a kamasz Pagnolnak a vers békés tétlenségben heverésző hőisével való teljes azonosulását kevéssé zavarja a 28. sorban olvasható tény, miszerint e boldog állapot az ősz szakállú, *senex* Tityrosnak adatik meg. A pásztor látszólagos semmittevése, a latin morálfilozófiában (és Catullus óta az irodalomban is) erősen negatív *otium* kapcsán Pagnol kommentárja legelején francia klasszikust, az ugyancsak kiemelt, kötetnyitó pozícióban szereplő La Fontaine-féle tücsökmesét (*La cigale et la fourmi*) idézi olvasója elé. Utóbbi erkölcsi tanulsága (*morale*) a hangya képviselte gyakorlatiassággal, józansággal szembeállított műzsai életmód elmarasztalására épül, s éles ellentétben áll a görög irodalom szinte minden műfajában az archaikus kortól létező tücsökrajongással, amelynek alapja a létezés materiális dimenzióitól elszakadni képes, magát a zenének szentelő, testetlen *tettixet* Apollón ihletett énekesének tekintő felfogás. A kizárólag az anyagiakra koncentráló átlagember (át-

²⁶ PAGNOL (1979: 211–212).

²⁷ PAGNOL (1979: 43): „Amint először megláttam e bűvös képet, hagytam, tanárunk hadd prédikáljon csak tovább is hiába az *equidem* helyes fordításáról, én magam pedig máris felpattantam, hogy odaüljek Tityros mellé, aki a lustasággal, a zölddel és a szerelemmel kapcsolatos ideámat testesítette meg.”

lagrovar) szemében a tücsök felszabadult zenéje felesleges léhaság, mi több, önpusztító *farniente*. Pagnol az évszázadok óta a francia irodalomtanítás alapszövegét jelentő állatmese kisiskolásokat megtévesztő súlyos rovertani tévedéseinek felsorolásán túl a La Fontaine-szöveg etikai elhibázottságára mutat rá: a mese a *cigale* pozitív görög megítélését követő fordító értelmezésében „az önzés, a kapzsiság és a kegyetlenség igen csak hitvány leckéje.”²⁸

A heverésző pásztor képével nyitó vergiliusi ekloga és a klasszicizmusból származó francia állatmese szembesítésének üzenete egyértelmű. A *Bucolica* bevezetője alapján a fordítását (s lényegében egész eddigi életművét) a szépség, az öröm önzetlen ajándékozásának gesztusa alá rendelő, a pedánsok szemében bohém Pagnol az általa is képviselt költészet, művészet általános apológiájaként tekint a vergiliusi dialógusra. A minden iparkodása ellenére a történelem szeszélyéből földönfutóvá lett egykori szorgos gazda, a korábban a fáradhatatlan hasznos tevékenykedés, a *civis Romanus* életét meghatározó *negotium* parancsának engedelmessé hangya-Meliboeus és a vele szemben (az átlag római által elutasított) *otium*ot megtestesítő, szerencsétlenül járt társát azonban – akár csak egy éjszakára is – befogadó, ételét vele megosztó, emberséges tücsök-Tityrus találkozásának története Pagnol művészideálját, egyben saját önarcképét tűnik megrajzolni. (A henye Tityrosszal és a görög kultúra kabócájával / tücskével való pagnoli azonosulás korai bizonyítéka két költemény, a már említett *La Cigale* és kiváltképp az 1909-ben keletkezett, egyes szám első személyben megszólaló *La chanson du grillon*.²⁹)

A folytatás ezen esztétikai-etikai állásfoglalás után a tudományos szövegkiadások kötelező *prosopographia*-fejezetét idéző, azt finoman parodizáló bekezdésben humoros hangvétellű megjegyzéseket tesz Tityros két évezrede vitatott kilétével kapcsolatban. Az ezutáni, a kötet kompozíciójával, az 1. és a 9. ekloga tartalmi összetartozásával kapcsolatos utalást a *Bucolica*-filológia egy máig megoldatlan problémájának újratárgyalása követi. Az 56. sor magasban éneklő, az elmúlt évszázadokban ma-

²⁸ PAGNOL (1979: 41).

²⁹ Előbbi a hőségben, délben fáradhatatlanul éneklő, nap-ihlette kabócát, utóbbi az éjszaka zenélő tücsköt tűnik megjeleníteni.

dárral, favágóval egyaránt azonosított *frondatora* apropóján a francia fordító, szótáríró elődök (Delille, Desfontaines, Saint-Rémy, Ducange) mellett a 4. századi Servius (bizonyára nem első kézből ismert) kommentárjára hivatkozó Pagnol³⁰ saját ornitológiai megfigyelései alapján javasolja a lény feketerigóval történő azonosítást. Majd, újabb komikus, anakronisztikus effektusként,³¹ a magasság aktiválta múzsai tevékenység jelensége kapcsán utal az állványon, a létrán daloló kőműves, szobafestő mindenki által ismert analógiájára.

A táj és a bukolikus *modus vivendi* kontinuitásának gondolatán alapuló akkulturációs kommentár remek példája a Tityros és vendége szegényes estebédjét említő 81. sorban szereplő, a latinban a folyékony alapanyag tömörítésére, megszilárdítására utaló *pressi copia lactis* szerkezettel megnevezett tejtermékhez fűzött megjegyzés. A csupán a tej feldolgozásának módjára utaló eredetiben konkrét név nélkül szereplő élelmiszert Pagnol a kutatástörténet mellőzésével, viszont annál szilárdabb meggyőződéssel a Korzikán és Marseillesben máig készített túroszerű sajtféleséggel (*bruccio, brousse*) azonosítja.³² A műfordítás e pontja összecseng a pagnoli (auto)fikció két szöveghelyével: az *Anyám kastélya* zárásában olvasható Paul-portré szerint a vergiliusi tradíció utolsó kecskéseként tekintett fivér szintén sásból font kosarakban készít sajtot;³³ miként a *Jean de Florette* egyik, piemonti származású mellékszereplője szintén ugyanígy, *à la manière des chevriers de Virgile* („Vergilius kecskéseinek módjára”).³⁴ A regényíró e helyütt szemlátomást saját *Bucolica*-értelmezését lépteti elő auktoritássá, illetve, *vice versa*, Vergilius tekintélyére épülő klasszikus renomét kölcsönöz saját, 20. századi prózájának.

Sajátos esztétikai-morálfilozófiai fejtegetés előzi meg az Alexisért epedő Corydon panaszából kibomló, homoerotikus hangvétele miatt szép mozzanatai ellenére az iskolai oktatásból Pagnol szerint is kizáran-

³⁰ Pagnol elődeivel szembeni kritikájáról ld. FABRE-SERRIS (2018: 380–381).

³¹ Hasonlóra látunk példát a 2. eklogában szereplő *torva leaena* (63) kapcsán: a fordító szerint valódi oroszlán helyett inkább hiénáról van szó, már ha nem egy cirkuszból megszökött példányra utal Vergilius, ld. PAGNOL (1979: 66).

³² PAGNOL (1979: 50).

³³ PAGNOL (1976: 276): *...le soir, il faisait des fromages dans des tamis de joncs tressés.*

³⁴ MINET (2016: 370, 23. jz).

dó **2. eklogát**. A fiatalon viharos magánéletű, 1958-ra azonban már példás férjje és családapává higgadt fordító a Valéryből hasonló ellenérzést kiváltó³⁵ szöveg szerelemábrázolása kapcsán előbb a mitológia homoerotikus párjait idézi. A kommentár feleleveníti Ganymédés és Zeus, Hylas és Héraklés, Achilleus és Patroklos, illetve az *Aeneis*ben szereplő, homérosi mintára formált Nisus és Euryalus szerelmét (mélyen hallgatva a két utóbbi pár egyéb tulajdonságairól, nagyszerű hősiességéről). A folytatásban, már-már botránykeltő módon, a Horatius által Vergiliusnak „a lakoma végén, desszertként felkínált kisfiúk” alakjának felvillantásával Pagnol bizonyosságként utal a *Bucolica* szerzőjének pederasztia hajlamaira.³⁶ A mítosz és az ókori irodalom homoszexuális párjait a fordító – ismét a francia olvasó tájékozódását segítő akkulturációs gesztussal – a félmúlt hazai prózájának hasonló nemi identitású szerzőivel, szereplőivel állítja szembe, s határozottan elítéli az André Gide, Marcel Proust nevéhez kötődő, az ilyesfajta szerelmet tematizáló, a *giton* alakjának széles társadalmi nyilvánosságot kínáló alkotásokat.³⁷ A homoerotikus kapcsolatban passzív szerepet játszó fiatalabb férfi, az *erómenos* megjelölésére Pagnol által nyilván tudatosan választott kifejezés antik háttérrel bír: a *giton* a Petronius *Satyricon*jában szereplő, szépséges kitarított kamaszfiú tulajdonnevéből köznevesült forma. Az időskori konzervativizmusa ellenére józan gondolkodású Pagnol szerint kevésbé valószínű, hogy e kortárs vagy klasszikus szépirodalmi művek önmagukban a nemkívánatos homoerotikus kapcsolat propagálói lennének az ifjúság körében, s e tekintetben tartózkodik a költő (fordító) morális felelősségét érintő, évezredes vitában való állásfoglalástól.

A kommentár a problémát etikai síkról esztétikaira helyezi át. Az antik és a 20. századi homoszexualitás eltérő társadalmi megítélését vizsgáló rövid történeti-antropológiai áttekintés³⁸ után Pagnol hosszasan

³⁵ VALÉRY (1957b: 1691).

³⁶ PAGNOL (1979: 61). VALÉRY (1957a: 215) sokkalta óvatosabban utal e lehetőségre.

³⁷ PAGNOL (1979: 61).

³⁸ A férfiúi méltóság (*dignité*), kötelezettségek (*devoirs*) képviselőjében nyilatkozó fordító szerint az ókori férfi homoszexualitás, szemben a modern kizárólagossággal, csupán futó kaland, szórakozás (*un divertissement, une phantasie passagère*) annak nőkhöz is érzéki vággyal vonzó megélő részére, amelyet a 20. században sajnálatosan felmagasztalt *giton* ókori megvetése is igazol, PAGNOL (1979: 61–62).

idézi a klasszicizmus jezsuita atyáinak (Desfontaines, Dellille) a latin szöveg nyelvtanából egyértelmű tényeket (cf. 2,1: *formosum Alexin*) elkendőző, a Corydon által imádott Alexist erkölcsi okokból bájos pásztorlánykává változtató magyarázatait. Végezetül, a legkorszerűbb tudományosságot képviselni hivatott freudi adalék után, határozottan a férfi homoszexualitás ókori megjelenítésének művészi felsőbbrendűsége mellett foglal állást. Az eddigiekben intellektuális csoportidentitást jelző *je / nous* e ponton erkölcsi, izlésbeli azonosítóvá is lesz: „míg Charlus báró³⁹ szerelmi ömlengése nevetséges és visszataszító, Corydon szenvedése, ha azt nem is tudom a sajátomévá tenni, megérint és őszintének bizonyul.”⁴⁰ (Az antik férfiszerelem motívuma egyébként az illusztrációk között is feltűnik, noha a robusztus testből sokat láttató drapériába öltöztetett, ölelkező pár képe – érthetetlen módon – a 4. ekloga szövegében kapott helyet.⁴¹)

Felettebb érdekes a fordító eljárása a költemény hagyományos értelmezés szerint önmegszólítás formájában elhangzó záróegységében. A szép ifjú iránti reménytelen vágyakozásból önmagát kijózanító, értelmesebb énjét a szenvedély fizikai munkával, kosárfonással, szőlőmetszéssel történő szublimálására felszólító pásztor szájából elhangzó egység latin zárómondata (2, 73: *Invenies alium si te hic fastidit, Alexin*) a franciában kétsornyi terjedelemre nő és az eredetiben egyáltalán nem szereplő gesztussal bővül. Pagnol szövege egy pillanatra a Corydont elutasító (vagy róla tudomást sem vevő) Alexis arcát, megvető ajakbiggyesztését láttatja: *Et puisque celui-ci fait la petite bouche / Trouve un autre Alexis, qui sera moins farouche!* Az ezt kísérő stilisztikai megjegyzés szerint az „egyszerű, már-már közönséges” *faire la petite bouche* („duzzog, biggyeszi az ajkát”) idióma⁴² alkalmazásával a fordítás „a Vergilius által kívánt hatást éri el, aki e gesztus révén váratlan gyorsasággal vet véget Corydon költői lamentálásának.”⁴³ A latin ekloga beszélője által csupán emlegetett

³⁹ Proust szereplője valamivel korábban a *pitoyable* (szánalmas) minősítést kapja, PAGNOL (1979: 61).

⁴⁰ PAGNOL (1979: 62).

⁴¹ PAGNOL (1979: 104).

⁴² A hely szociolingvisztikai vonatkozásáról ld. MINET (2016: 371).

⁴³ PAGNOL (1979: 66).

szereplő életre keltése az annak tulajdonított lefitymáló arckifejezéssel s a felszólítással („találj magadnak másik Alexist”) az eredetitől eltérő, kevésbé komplex érzelmi végkicsengést ad a francia szövegnek. A latinban az *invenies* („találsz majd”) *futurum* sokkalta inkább a boldogtalan, emiatt jelen állapotában cselekvésképtelen szerelmes pásztor önáltató vigaszaként, mint szilárd meggyőződéséként jelenik meg; szemben a sokkalta aktívabb, az új, Corydont mintegy készen váró szerelem jövőbeli megszerzésében nem kételkedő francia *imperativousszal*.

Az Alexis és Corydon közti kapcsolat teljes lehetlensége a latinban még nyilvánvalóbb, ha figyelembe vesszük, hogy a vergiliusi verset záró belső monológ a Theokritos 11. idilljét befejező egység (72–75) igen szoros, a korabeli latin közönség számára egyértelműen felismerhető fordítása. A görög költemény egésze az esetlen, kamasz Kyklops reménytelen vágyakozását jeleníti meg a távolról csodált, elérhetetlen tengeri nimfa, Galateia iránt, s ezen erotikus *adynaton* képzelete nyilvánvalóan befolyásolja a modellkövető vergiliusi szöveg jelentését is. A konkrét latin szöveghely görög előzményét vélhetően ismerő,⁴⁴ a theokritosi hypotextust azonban teljes egészében mellőző Pagnol hétköznapi vizuális gesztust (megvető ajakbiggyesztés) alkalmazó fordítása jelentősen egyszerűsíti az elliptikus görög előképet is magába foglaló latin többretegű jelentését.

A gyűjtemény első zenei versenyét megjelenítő **3. ekloga** sajátos struktúráját, a kerettörténetét képező, a mérkőzés feltételeit tisztázó *preagón* és a tulajdonképpeni *agón* hangnemi, szóhasználati sajátosságait Pagnol a modern rádiójáték prózát zenével váltogató szerkezetével igyekszik közelebb hozni olvasóhoz; míg a dicsekvésükkel egymást túllicitáló, blöffölő pásztorok nagyzó kijelentései, ugyanezen aktualizálás jegyében, egyes dél-francia köztestületek parázs vitáira emlékeztetik a fordítót.⁴⁵ A jegyzetek többsége a reáliákat érinti: a 6. sor fejéssel, a kecsketej nyári eltarthatóságával (*lac praeceperit aestus*, „a tej össemegy a nyári melegben”) kapcsolatos kijelentését a kommentáríró állatorvosok és provence-i pásztorok (olykor abszurdnak minősített) tapasztalataival veti össze. A versenydíjul felajánlott üsző (*vitula*), annak valós értéke

⁴⁴ Az 5. ekloga kommentárja többször utal Theokritosra, ld. PAGNOL (1979: 133).

⁴⁵ PAGNOL (1979: 69–70).

kapcsán Pagnol egyszerre hivatkozik egy normandiai állatvásárban átélt tapasztalataira és az ott látott ravasz, vevőjét megtevesztő gazda Maupassant-hősöket idéző attitűdjére.⁴⁶ A kommentár ez alkalommal részint ismét a (nem feltétlenül tisztességes) ókori és jelenkori mezőgazdasági, kereskedelmi gyakorlat azonoságára utal, másrészt, a normandiai irodalmi elődre hivatkozó sorokkal az általa is képviselt regionális irodalom kanonizációját egyengeti, annak szűk helyi kereteken túli érvényességére mutatva rá: Maupassant fél évszázaddal korábbi regionalizmusa az atomkorszak szerzője (és olvasói) szemében már egyértelműen klasszikus érték.

A vergiliusi sorozat legkülönösebb darabja, az aranykort a földre visszahozó csodás gyermek születéséről szóló, a patrisztikus kortól a testet öltő Igére vonatkoztatott és 4. századi görög fordítása révén a kereszténység kanonikus szövegévé váló **4. ekloga**, amelynek francia változata Pagnol vallással kapcsolatos ambivalenciája miatt is figyelmet érdemel. A tudás töretlen fejlődéséről mélységesen meggyőződött, a haladásba vetett hit éltette, ateista néptanító apa hatására Pagnoltól sem idegen a valláskritika s az antiklerikalizmus: az álszentség, a babona, a hivatásához fel nem érő egyház szatirikus ábrázolására alkotásaiban több példa akad. Mindazonáltal prózai és színpadi műveinek állandó alakja a hívei esendőségét megértéssel kezelő, a tradíciót a modernitással összeegyeztető, művelt, okos és emberséges plébános is.⁴⁷ A Norbert Calmèls premontrei atyával évtizedeken át közeli barátságot ápoló Pagnol filmjeiben, regényeiben gyakran találkozni prédikációkkal, s e kulcsfontosságú jelenetek irodalmi kidolgozottságát jelzi a pagnoli szentbeszédök önálló kötetben történő megjelentetése is.⁴⁸

A Kr. e. 40. körülre datált latin vers francia változatának élére Pagnol Vergiliusnál nem szereplő, az eredeti metapoetikus botanikai képét kiegészítő autoreferenciális sort költ, a szerény bokrokat (1, 2-3: *arbusta*,

⁴⁶ PAGNOL (1979: 96–97).

⁴⁷ A történések összefüggéseit átlátó, az emberi gyarlóságokat és bűnöket tökéletesen ismerő, igazságosztó, művelt plébános olykor metapoetikus, interpretatív szereppel is bír: a *Manon des sources* tudtán kívül, mégis tudatosan saját fiát megölő főhőse kapcsán a vasárnapi szentbeszéd utal az Oidipus-történettel való rokonságra.

⁴⁸ *Les sermons de Marcel Pagnol, choisis et présentés par le P. Norbert Calmèls*, Revest-Saint-Martin, 1967.

humiles myricae) és a konzulhoz méltó erdőt (*silva*) szembeállító sorok közé az 1. ekloga nyitányát idéző mondatot iktatva: *J'abandonne Tityre à sa douce indolence* („Otthagynom Tityrost édes gondtalanságában”).⁴⁹ A Tityrostól búcsúzós költő fiktív vallomásával Pagnol – mintegy Vergilius helyett – a fennköltebb téma felé fordulás szerzői szándékát (4, 1: *paulo maiora canamus*, „kissé magasabbra a dallal”) erősíti meg.

A francia szövegben nem szerepel egyetlen, akár közvetett utalás sem a Megváltóra: az eredeti textus Múzsái, Apollónja rendben megjelennek Pagnolnál is. A bevezető viszont nyíltan a szöveg messianisztikus értelmezése mellett foglal állást, miközben az érvelésben az eddigiekben hivatkozott élő pásztorhagyomány helyett a költőiség és a misztika módosítja a versről kialakult tudós konszenzust.⁵⁰ A mű Krisztus-jövendöléskénti olvasatának tekintélyei közül a fordító Szt. Ágostonra, Lactantiusra és Dantére hivatkozik, s főként a vers „különös ragyogásáról” (*lumière étrange*⁵¹) beszélő Victor Hugóra; míg az azt cáfolók sorából Szt. Jeromosra, korszerű tekintélyként pedig az újszülöttet nyomós kronológiai megfontolások alapján a költőt támogató *consul* fiának tekintő, a bevezető esszében már említett J. Carcopinóra utal.⁵²

A *pro* és *contra* érvelők impozáns névsora nem önálló kutatás eredménye: Pagnol a listát (a ragyogás motívumát is beleértve) De Saint-Denis fordításának bevezetőjéből emeli át, ismét bármiféle hivatkozás nélkül.⁵³ Bizonyos fokú önállóságra törekvés azonban mégis megmutatkozik részéről, hisz önmagát a megváltottak közösségébe sorolva, Pagnol öt, tudományos megalapozottságot nélkülöző, intuitív pontban érvel a gyermek és a számunkra (*nous*) az eredendő bűnt eltörlő Jézus, a *nova progenies* és a jövendő keresztények, az alkalmi vers és a keresztény teológia gondolati azonossága mellett. Ezután ismét személyes anekdotával áll elő, egy, a 2. világháború idején megismert, a sztálingrádi csata ki-

⁴⁹ PAGNOL (1979: 101).

⁵⁰ PAGNOL (1979: 109–115).

⁵¹ PAGNOL (1979: 109–110, 113) Cf. V. HUGO, *Les voix intérieures* 18: *Dans Virgile parfois, dieu tout près d'être un ange, / Le vers porte à sa cime une lueur étrange. (...) / C'est qu'à son insu même il est une des âmes / Que l'orient lointain teignait de vagues flammes.*

⁵² PAGNOL (1979: 23). Pagnol kimondatlanul is Carcopino nagy hatású monográfiájára (*Virgile et le mystère de la IVe Eglogue*, Paris, 1930) utal.

⁵³ DE SAINT-DENIS (1992: 56–57).

menetelét is megjósoló médiumra hivatkozva. A kortárs jós és az ókori *vates* prófétai-költői módszerének rokonításával Pagnol minden ironia nélkül a mű égi eredete mellett érvel. Az alkalmi költeményt író Vergiliusnak tudtán kívül „talán a Krisztus megtestesülését hírül adó angyal diktálja” az „isteni üzenet” részét képező sorokat, s ezen, általa nagyon is lehetségesnek tartott természetfeletti, egyben „misztikus, romantikus és költői” magyarázat olvasatában felülírja a tudósok (kimondatlanul is lélektelennek érzett) realizmusát.⁵⁴ A szöveg keresztény (egyben polgári, konzervatív) értékrendhez való igazítására példa a vers utolsó mondatának megcsonkítása. Míg a latinban a születése pillanatában már mosolygó (más, Pagnol által is jelzett olvasatban a szülei által mosollyal üdvözölt) fiút felnőttként az istenek asztala s az istennők ágya várja majd; a francia az erotikus motívumot csupán félreeső szövegkritikai jegyzetben szerepelteti, magában a fordításban nem.⁵⁵

A „megható részletei”⁵⁶ ellenére aulikusnak, a *fausse poésie* archetípusának tekintett s így elutasított **5. eklogát** csupán minimális paratextus kíséri. Az utolsó, a fordító értelmezői fantáziáját valóban megmozgató szöveg a heterogén tematikája, kevéssé átlátható szerkezete miatt évszázadok óta problematikus **6. ekloga**, amelynek pagnoli kommentárja több újdonsággal szolgál. A másnapos Silénostól elhangzó dal kozmogóniai fejtegetéseit a fordító Laplace és Einstein (végtelenül leegyszerűsített) teóriáival rokonítja, a 33. sorban az őselemek kapcsán olvasható *liquidus ignis* („folyékony tűz”) kifejezést legszívesebben az *energia* fizikai terminusával fordítaná, az élőlények keletkezésének leírásában a darwini elmélet előfutárát látja.⁵⁷

A költemény második, főként szerelmi mítoszokat idéző része kapcsán a decens polgári erkölcsökkel egyező helyes és természetes nemi-

⁵⁴ PAGNOL (1979: 113): *Virgile, tandis qu'il écrivait un poème de circonstance... a subi, sans le savoir, une influence surnaturelle, un esprit supérieur – peut-être l'ange de l'Annonciation – a tenté de lui dicter l'annonce de la Nativité, et les quelques phrases... seraient des fragments d'un message divin.*

⁵⁵ PAGNOL (1979: 107): *celui qui n'a pas vu lui sourire sa mère / n'est jamais assis à la table des dieux*, cf. (1979: 115): *celui à qui ses parents n'ont pas souri n'as été jugé digne de la table des dieux, ni du lit d'une déesse.*

⁵⁶ PAGNOL (1979: 133–134).

⁵⁷ PAGNOL (1979: 148).

ség védelmezőjeként fellépő fordító-kommentáríró (a 4. ekloga szűziesen tiszta megszólaltatása után felettébb meglepő módon) provokatív s egyszersmind kioktató, a homoerotikus motívumai miatt elmarasztalt 2. ekloga kapcsán már megtapasztalt frivol hangnemet üt meg. Proitos magukat üszőnek képzelő lányait Pagnol zuhannyal s pár pofonnal gyógyítaná ki hisztériájukból, a bikáért égő, nevetséges (*ridicule*) Pasiphae iránt megértést tanúsító vergiliusi sóhajt szánalmasnak tartja.⁵⁸ A homoszexualitás korábbi, etikát és esztétikumot elkülönítő kezelésének itt nincs nyoma. A 2. ekloga kommentárjában is említett, itt egyértelmű megvetéssel kezelt, a természetes nemiségtől való elfordulása alapján *invertinek* minősített Hylas apropóján Pagnol meglehetősen primitív kajánsággal utal a fiút nemi vágyuk kielégítésére elrabló, az akció előtt azonban nem megfelelően tájékozódó nimfák csalódására.⁵⁹ A polgári prűdéria szempontjából kényelmetlen, a „részeseg, vén szatír” által megénekelt, a pornográfiát súroló (*modestement pornographiques*) témák hatására feszengő fordító mindenestre menteni próbálja szerzőjét: az abszurd, illetve erotikus részletekben bővelkedő költeményt a kezdő rosszul sikerült, Phoebustól fülhúzást érdemlő próbálkozásának tekinti, mindazonáltal egyes sorokban felismerni véli már a jövőendő nagy költőt, a „félresikerült mű”-ből (*ouvrage manqué*) kihallja már az *Aeneis* harci trombitáit.⁶⁰

A 7. **ekloga** kommentár nélküli, egyetlen, a *hortus* parkkenti értelmezését felvető jegyzetre szorítkozó fordítása után a következő két mű pagnoli verziója a személyes motívumok, emlékképek többé-kevésbé nyílt beiktatása miatt érdemel figyelmet. A 8. **ekloga** felnőtt pásztora gyerekkori szerelmét idézve említi a tizenegy évesen megismert, anyjával hamvas almát szedő lánykát (37–38: *parvam te roscida mala / vidi cum matre legentem*). A latinban egyetlen jelzőre (*parvam*) korlátozódó bemutatás a franciában egyénítő vizuális részletekkel gazdagodik és cselekvéssé alakul: az épphogy tizenkét éves fiú a kertjükbe anyja kíséretében

⁵⁸ PAGNOL (1979: 149). A Pasiphae nemi eltévelyedését elítélő nyilatkozat és a 145. oldalon látható, a bika előtt extázisban elterülő meztelen női test képe sajátos disszonanciát eredményez.

⁵⁹ PAGNOL (1979: 149).

⁶⁰ PAGNOL (1979: 153).

érkező, „fekete szem, érzéki ajak, aranszínű kis kéz” által megjelenített lány felé hajlítja a gránátalma, a mandula ágát.⁶¹ Az eredetiben arctalan lányka francia portréjában a kutatás tartalmi megfelelések alapján Pagnol gyerekkori szerelmét, az autofikció csupán posztumusz megjelent 4. kötete, a *Le temps des secrets* („A titkok ideje”) tanúsága szerint tizenkét évesen megismert, sötét bőrű, sötét hajú, szeszélyes Isabelle-t látja.⁶² A latin szöveg szemiotikai telítettsége szempontjából legalább ennyire fontos megjegyezni, hogy a szerelem ébredését megjelenítő vergiliusi részlet (37–41) eredetijéről, Theokritos már említett, a 2. ekloga végén is idézett 11. idilljének megfelelő passzusáról (25–27) Pagnol ismét nem vesz tudomást, s úgy tűnik, a görög hypotextusról tudatosan lemondva illeszti be annak helyére a személyes emléket. A görög modellszöveggel folytatott imitációs játékot felismerő, élvező latin olvasó számára nyilvánvaló lehetett a szöveg komikus, groteszk jelentésrétege: Vergilius pásztora e helyütt ismét a hegyen, jácintszedés közben megpillantott kis nimfába reménytelenül szerelmes Kyklóps *personáját* ölti magára, s a kamasz szörnyeteg esetlensége egyszerre kelt részvétet és nevetséget is az ókori olvasóban. Pagnolnál más a helyzet: a részint félelmetes, részint bumfordi mitológiai lény eltűnik a háttérből, helyét két kiskamasz (Marcel és Isabelle?) romantikus, csepp érzékiséggel vegyített találkozása veszi át.

A **9. ekloga** kommentár nélküli fordítását egyetlen kötetkompozíciós megjegyzés egészíti ki, amely az első és az utolsó előtti költemény összetartozására utal. Úgy tűnik azonban, a vergiliusi szöveg terjedelmes pagnoli továbbírása a fordítás egy adott helyén az iménti költeményben látott játékot folytatja tovább. A latin versben a polgárháborúban eltűnt pásztorköltőt (a Pagnol által a bevezetőben fivérével azonosított Menalcast) két hajdani társa annak dalai segítségével idézi fel. Ezen emlékkeretben hangzik fel a Galateához intézett daltöredék, amellyel a Kyklóps igyekszik elnyerni a nimfa kegyét, a tengerből tavaszi virágokkal, friss szőlőhajtásokkal ékes szárazföldre csábítva a lányt. A latin öt sorát (39–43: *Huc ades, o Galatea*) Pagnol csaknem háromszor akkora ter-

⁶¹ PAGNOL (1979: 173): *J'abassais vers ta main la grenade ou l'amande / Petite main dorée, œil noir, lèvres gourmande / je n'avais pas douze ans, j'étais déjà perdu...*

⁶² MINET (2016: 373).

jedelemben, 14 sorban fordítja, s nem csupán a remegő levelű nyárfa, az árnyék, a friss levegő részletgazdag képzetével egészíti ki, de az udvarlóversek évezredes toposzát alkalmazva a szerelmi meggyőzés diskurzusába beleírja saját memoársorozata készülőben lévő harmadik kötetének (*Le temps d'amour*, „A szerelem ideje”) címét is, a szépség mulandóságát és a pusztító idő könyörtelenségét tudatosítva: *Le temps des amours fuit d'un vol rapide*.⁶³

A Vergilius barátját s költőtársát, a tragikus körülmények között elhunyt Cornelius Gallust gyászoló, ismét erőteljes theokritosi hypotextussal⁶⁴ rendelkező **10. ekloga** központi gondolatát jelentő pusztító szenvedély (44: *insanus amor*) kapcsán a fordító Catullus és Musset hasonló érzelmi világára⁶⁵ hivatkozik, s e szövegben olvasható a teljes pagnoli *Bucolica* legaránytalanabb sorfordítása is. A latin 69. sorában szereplő, bizonyára a máig legismertebb Vergilius-mondatot – *Omnia vincit amor et nos cedamus amori* – Pagnol hat, meglehetősen közhelyes és nyögvenyelős sorral adja vissza, az ereken kerengő halálos mérreg, illetve a Gallust az őt céltáblául választó kegyetlen szerelemisten bátran, de hiába harcoló áldozataként feltüntető, az eredetiben nem szereplő toposzok beiktatásával.⁶⁶

A fentiek alapján az inkább a Pagnol-, mintsem a Vergilius-recepció szempontjából jelentős fordításmű fő jellegzetessége a személyesség és az olykor bizonyos fokú értékrendbeli és esztétikai következetlenséget eredményező sokhangúság. Az egzisztenciálisan befutott, fordítóként s regényíróként azonban csupán debütáló, kifejezésmódját folytonosan újító szerző a *pietas* jegyében egyszerre hajt végre emlékállító kegyeleti aktust halott fivérével, illetve határozott szempontok alapján válogatott irodalmi felmenőivel szemben. Örök diákként hálával idézi professzora-

⁶³ MINET (2016: 372).

⁶⁴ A Vergilius modelljéül szolgáló I. idill a pásztori dal megteremtőjének tekintett Daphnist siratja, a szöveg ezáltal a műfajtól való vergiliusi búcsút is jelzi.

⁶⁵ PAGNOL (1979: 211).

⁶⁶ PAGNOL (1979: 209): *Rien n'y changerait rien, et nos ruses sont vaines. / C'est un poison mortel qui coule dans mes veines. / Je meurs inconsolable, ainsi que j'ai vécu. / Contre le dieu cruel qui m'a choisi pour cible, / J'ai lutté vaillamment... L'amour est invincible / Et c'est l'amour qui ma vaincu...* (Az eredeti, latin sor Lakatos István fordításában: „Mindenenen úr vagy, Amor; hódoljunk hát meg Amornak.”)

it, de nem idegen tőle az adomázgató tanár szerepe sem; tiszta, anyagi üzenetet éppúgy hajlamos beleolvasni az eredetibe, miként valamiféle feddhetetlen erkölcs (még inkább prűdéria és heteroszexuális hímsovinizmus) képviselőjében gyalázni mitológiai sorsokat, szépelgő részletekkel továbbírni Vergiliust s mindeközben alig érteni meg annak tragikus pátoszát, a banalitásig egyszerűsítve a latin szöveg érzelmi komplexitását.

A latin *auctor* fordításával kezdődő önklasszicizáló folyamat kitart az alkotói pálya végéig, mi több, Pagnol a halhatatlanságba is saját gyártású, Vergilius és Stendhal *epitaphion*ját egyaránt idéző latin sírfelirattal indul. Hogy a vélhetően kultuszképző szándékkal alkotott *Fontes, amicos, uxorem dilexit* mondatot a mai rajongók tévesen Vergilius-idézetnek tekintik,⁶⁷ az arra is visszavezethető, hogy Pagnol végső soron tiszteletre méltó, értékmegőrző szándéka ellenére az atomkor az utóbbi fél évszázadban végképp elfelejtett latinul.

Felhasznált irodalom

- COX 1999 F. COX, *Aeneas Takes the Metro: The Presence of Virgil in Twentieth-century French Literature*, Oxford, 1999.
- DE SAINT-DENIS 1958 E. DE SAINT-DENIS, *Les Variations de Paul Valéry sur les Bucoliques de Virgile*, *Revue Philologique*, 32 (1958), 67–83.
- DE SAINT-DENIS 1992 E. DE SAINT DENIS, *Virgile, Bucoliques*, texte établi et trad. E. De Saint-Denis, Paris, 1992. (1942, változatlan utánnymás)
- FABRE-SERRIS 2018 J. FABRE-SERRIS, *Reflections on Two Verse Translations of the Eclogues in the Twentieth Century*, in: S. Braund, Z. Martirosova Torlone (eds.), *Virgil and his translators*, Oxford, 2018, 368–384.
- MINET 2016 M. MINET, *Marcel Pagnol à fleur de Bucoliques*, *Les Études Classiques*, 84 (2016), 363–374.
- PAGNOL 1979 M. PAGNOL, *Virgile : Bucoliques*, Monte-Carlo, 1979.
- TUDESQUE 1991 A. TUDESQUE, *Marcel Pagnol et la tradition bucolique*, Worms, 1991.
- VALÉRY 1957a P. VALÉRY, *Traduction en vers des Bucoliques de Virgile, précédée de Variations sur les Bucoliques*, *Œuvres I*, Paris, Gallimard, 1957, 207–281.
- VALÉRY 1957b P. VALÉRY, *Œuvres I*, ed. Jean Hytier, Paris, 1957.

⁶⁷ https://www.tombes-sepultures.com/crbst_858.html,

<http://www.tourisme-marseille.com/fiche/tombe-de-marcel-pagnol-marseille/>,

<https://www.valeursactuelles.com/culture/pagnol-immortel-et-meconnu-46006>,

<http://www.baskulture.com/theatre-a-saint-pee-le-message-de-marcel-pagnol-101987>

GELLÉRFI GERGŐ

Most én beszélek! Iuvenalis 1. szatírájának fordítása¹

Az *Antikvitás & Reneszánsz* előző kötetében Iuvenalis 3. szatírájának prózafordítását közöltem² azzal a céllal, hogy a latin nyelvet nem ismerők számára elérhető legyen a szatíraköltő egyik legfontosabb költeménye a legfrissebb teljes magyar fordításnál³ pontosabb, közérthetőbb, s a narrátor indulatait, a szatirikus gúnyt hitelesebben tükröző formában – amire a metrikus helyett választott prózai fordítás ad lehetőséget.

A következőkben Iuvenalis programverse, az 1. szatíra jegyzetelt fordítását teszem közzé. A költeményben erős a metapoétikai reflexió, Iuvenalis verseinek témájáról, stílusáról és célpontjairól is határozott, ars poétikus állásfoglalásokat fogalmaz meg. Életművének első célpontjai az elcsépelet mitológiai témákat feldolgozó kortárs költők, s velük szembe helyezkedve jelöli ki saját útját: Lucilius követőjeként kíván a „szatíra mezején vágatni”. A valóságot ábrázoló költészet programjához, az „utcán heverő” téma bemutatásához kizárólag ez a műfaj illik, Iuvenalis ennek ellenére nem mond le az eposzköltészet egyes sajátosságairól, így az emelkedett stílusról, epikus allúziókról, hasonlatokról és körülírásokról, illetve mitológiai alakok és történetek megidézéséről – utóbbiakat rendre kontrasztív funkcióval, a hősi múlt és a dekadens jelen közti kontraszt szemléltetésére. Ami pedig a célpontokat illeti: Iuvenalis *interlocutora* intését mintegy szándékosan félreértve nem mitológiai témák

¹ A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával jelent meg.

² GELLÉRFI (2019).

³ MURAKÖZY (1964).

feldolgozásával kívánja saját testi és egzisztenciális biztonságát megőrizni, hanem már elhunyt személyek pellengérré állításával, ahogy azt a szatíra zárómondatában megfogalmazza.⁴

A szöveg lefordításakor a fő szempont a narrátor indulatainak és gondolatmenetének pontos visszaadása volt – lehetőség szerint szó szerinti fordítással, ahol pedig ez túlságosan magyartalan megfogalmazást eredményezett volna, ott a pontos tartalmi megfelelést tartottam szem előtt. A szöveg jegyzetelésében mértékletességre törekedtem, a tulajdonnevek többségén túl csak azokhoz a helyekhez fűztem magyarázatot, amelyek jegyzet híján nehezen érthető utalásokat tartalmaznak.⁵

Felhasznált irodalom

BRAUND 1996	S. M. BRAUND, <i>Juvenal Satires Book I</i> , Cambridge, 1996.
CLAUSEN 1959	W. V. CLAUSEN (ed.), <i>A. Persi Flacci et D. Iuni Iuvenalis Saturae</i> , Oxford, 1959.
COURTNEY 1980	E. COURTNEY, <i>A Commentary on the Satires of Juvenal</i> , London, 1980.
FERGUSON 1987	J. FERGUSON, <i>A Prosopography to the Poems of Juvenal</i> , Brussels, 1987.
GELLÉRFI 2018	GELLÉRFI G., <i>Allúziós technika és műfaji hatások Iuvenalis szatíráiban</i> , Budapest, 2018.
GELLÉRFI 2019	GELLÉRFI G. (ford.), <i>Elhagyom a várost! Iuvenalis 3. szatírájának fordítása</i> , <i>Antikvitás & Reneszánsz</i> , 3 (2019), 132–145.
MURAKÖZY 1964	MURAKÖZY GY. (ford.), <i>Decimus Iunius Iuvenalis szatírái</i> , Budapest, 1964.

⁴ Az 1. szatíráról ld. részletesen GELLÉRFI (2018: kül. 102–106; 118–122; 145–156) és az ott hivatkozott szakirodalmakat.

⁵ A jegyzetek írásánál COURTNEY (1980) és BRAUND (1996) kommentárjára, valamint FERGUSON (1987) proszopográfiájára támaszkodtam. A latin szöveget CLAUSEN (1959) kiadásából idézem.

D. Iunii Iuvenalis Saturae

SATVRA I

Semper ego auditor tantum? numquamne reponam
 uexatus totiens rauci Theseide Cordi?
 inpune ergo mihi recitauerit ille togatas,
 hic elegos? inpune diem consumpserit ingens
 Telephus aut summi plena iam margine libri 5
 scriptus et in tergo necdum finitus Orestes?
 nota magis nulli domus est sua quam mihi lucus
 Martis et Aeoliis uicinum rupibus antrum
 Vulcani; quid agant uenti, quas torqueat umbras
 Aeacus, unde alius furtiuae deuehat aurum 10
 pelliculae, quantas iaculetur Monychus ornos,
 Frontonis platani conuolsaque marmora clamant
 semper et adsiduo ruptae lectore columnae.
 expectes eadem a summo minimoque poeta.
 et nos ergo manum ferulae subduximus, et nos 15
 consilium dedimus Sullae, priuatus ut altum
 dormiret. stulta est clementia, cum tot ubique
 uatibus occurras, periturae parcere chartae.
 cur tamen hoc potius libeat decurrere campo,
 per quem magnus equos Aurunca flexit alumnus, 20
 si uacat ac placidi rationem admittitis, edam.

¹ A mitikus Theseus királyról szóló, a cím és a téma alapján alkalmasint epikus mű.

² Római környezetben játszódó komédia – szemben a görög témát feldolgozó *fabula palliatá*val.

³ Tragikus hősök, egyúttal tragédiacímek. A tekercs széle és hátoldala alapvetően nem volt alkalmas arra, hogy írjanak rá.

⁴ A valós téma ábrázolásának programja a mitológiai tematikával szembeállítva hasonlóképp jelenik meg a vergiliusi *Georgica* 3. könyvének nyitányában.

*Iuvenalis 1. satírája***Most én beszélek!**

[1] Én mindig csak másokat hallgassak? Soha ne álljak bosszút a rekedt Corduson, aki oly sokszor gyötört *Theseis*ével!¹ Hát büntetlenül szavaljon nekem az egyik togatákat,² a másik meg elégiákat? S büntetlenül eméssze el egész napom a hatalmas *Telephus* vagy a tekercs margóit is elfoglaló, sőt a hátoldalán sem befejezett *Orestes*?³ A saját házát sem ismeri úgy senki, ahogy én ismerem Mars ligetét és Vulcanus barlangját Aeolus szirtjei mellett!⁴ Hogy mit tesznek a szelek, mely árnyakat ítéli kínzásra Aeacus,⁵ honnan szállította el az a másik a lopott irhácska aranyát,⁶ mekkora kőrisfákat hajigál Monychus⁷ – ettől visszhangzanak szüntelenül Fronto platánfái és a vonagló szobrok. Már az oszlopok is megrepedtek az állandó felolvasásoktól! Ugyanerre számíthatsz a legnagyobb és a legkisebb költőtől...

[15] Persze egykor én is a pálca alá tartottam a kezem, én is tanácsoltam Sullának, hogy vonuljon vissza és aludjon nyugodtan.⁸ Ostobaság lenne megkegyelmezni az amúgy is pusztulásra ítélt papírnak, amikor lépten-nyomon költőbbe botlasz. De hogy én miért akarok inkább a satíra mezején vágatni, melyen egykor Aurunca nagy szülötte hajtotta lovait?⁹ Ha ráérték, és nyugodtan meghallgattok, elmondom.

⁵ Aiginai király, halálát követően a három alvilági bíra egyike Rhadamanthus és Minos mellett.

⁶ Demitizáló utalás Iasonra, az Argonauták vezetőjére, aki megszerezte az aranygyapjút Kolchisból.

⁷ A lapithák elleni küzdelemben Caeneust fákkal betemető kentaurok egyike.

⁸ Iuvenalis retorikai képzettségére utal: a Kr. e. 1. századi *dictator*, Sulla visszavonulásra bírása a tanácsadó mintabeszédek gyakori témája volt.

⁹ Lucilius, a műfajalapító, a satíráköltő archetípusa. Iuvenalis a műfaji elődök közül a legtöbb szempontból hozzá áll a legközelebb.

cum tener uxorem ducat spado, Meuia Tuscum
 figat aprum et nuda teneat uenabula mamma,
 patricios omnis opibus cum prouocet unus
 quo tondente grauis iuueni mihi barba sonabat, 25
 cum pars Niliacae plebis, cum uerna Canopi
 Crispinus Tyrias umero reuocante lacernas
 uentilet aestiuum digitis sudantibus aurum
 nec sufferre queat maioris pondera gemmae,
 difficile est saturam non scribere. nam quis iniquae 30
 tam patiens urbis, tam ferreus, ut teneat se,
 causidici noua cum ueniat lectica Mathonis
 plena ipso, post hunc magni delator amici
 et cito rapturus de nobilitate comesa
 quod superest, quem Massa timet, quem munere palpat 35
 Carus et a trepido Thymele summissa Latino;
 cum te summoueant qui testamenta merentur
 noctibus, in caelum quos euehit optima summi
 nunc uia processus, uetulae uesica beatae?
 unciolam Proculius habet, sed Gillo deuncem, 40
 partes quisque suas ad mensuram inguinis heres.
 accipiat sane mercedem sanguinis et sic
 palleat ut nudis pressit qui calcibus anguem
 aut Lugudunensem rhetor dicturus ad aram.
 quid referam quanta siccum iecur ardeat ira, 45
 cum populum gregibus comitum premit hic spoliator
 pupilli prostantis et hic damnatus inani
 iudicio? quid enim saluis infamia nummis?
 exul ab octaua Marius bibit et fruitur dis
 iratis, at tu uictrix, prouincia, ploras. 50

¹⁰ Akár valódi vadászatról, akár az arénában rendezett *venatió*ról van szó, a narrátor alapvetően férfiakhoz illő szerepben jeleníti meg az egyébként ismeretlen nőt.

¹¹ Egyiptomi város a Nílus-deltában, amely Iuuenalis három versében is megjelenik, egyaránt negatív konnotációkkal.

¹² A 4. szatírában részletesen bemutatott egyiptomi származású újjgazdag, Domitianus belső körének tagja.

[22] Amíg a puhány eunuch megnősülhet, amíg Mevia etruszk vadkant döfhet le,¹⁰ s csupaszk keblén tarthatja dárdáit, amíg minden előkelőt lekörözhet vagyonával az, ki egykor kemény, sercegő szakállam nyírta, amíg a nílusi aljanép fia, e canopusi¹¹ rabszolga, Crispinus¹² izzadó ujján akkora nyári gyűrűt forgat, hogy ha csak egy kicsivel nagyobb lenne, már el se bírná az ékkő súlyát, s vállán bíbor köpenyét igazgatja, addig nehéz nem írni szatírárt!

[30] Hát ki képes oly acélidegzettel túrni e város igazságtalanságait, hogy vissza tudja fogni magát, amikor a zugüggyvéd Matho egymaga kitölti új hordszékét, nyomában meg jön a besúgó, ki elárulta befolyásos barátját, s készen áll, hogy elorozza mindazt, ami még megmaradt a felzabált nemesi vagyonból? Tőle retteg Massa, Carus ajándékokkal kényezteteti,¹³ akárcsak Thymele, kit a remegő Latinus küldött.¹⁴ Vagy tán visszafogod magad, amikor azok löknek félre, kik az éj leple alatt vívták ki helyüket a végrendeletekben, akik a legkiválóbb úton emelkednek az égis: egy gazdag öregasszony bukszáján át? Proculeiusnak egy tizenketted rész jut, Gillónak meg tizenegy. Ki-ki ágyéka méretei szerint örökölhet! Vigye hát a vére bérét, és sápadjon úgy, mint ki csupaszk talppal kígyóra lépett, vagy mint a lugdunumi oltár mellett beszélni készülő szónok!¹⁵

[45] Miért is mondjam, micsoda harag aszalja májam, amikor kísérete hadával tör utat magának a férfi, aki gyámfiát áruba bocsátotta és kifosztotta, vagy ez a másik, kit hiába ítélték el? Mit számít a megvetés, ha a pénzed megmarad? Számúzték Mariust,¹⁶ de már délután vedel, és még örül is az istenek haragjának! Te meg, győztes provincia, zokogsz...

¹³ Baebius Massa és Mettius Carus két hírhedt besúgó Domitianus korából – az előbbit bevádoló Herennius Senecio kivégzéséért utóbbi tehető felelősség elsősorban.

¹⁴ Latinus kedvelt *mimus*-színész volt Domitianus alatt – a szavak feltehetőleg egy darabra utalnak.

¹⁵ A Drusus által Kr. e. 12-ben felállított Augustus- és Róma-oltárnál rendezett szónoki versenyt Caligula, ahol a veszteseknek megalázó büntetéseket helyeztek kilátásba.

¹⁶ Marius Priscus africai proconsul Kr. u. 100-ban ítélték száműzetésre a provinciában elkövetett kegyetlenkedések és egyéb bűnök miatt – a narrátor azon méltatlankodik, hogy Marius az ítélet ellenére kitűnő anyagi helyzetnek örvendett. Elítélése egyúttal a szatíra keletkezésének *terminus post quem*-jét is jelenti.

haec ego non credam Venusina digna lucerna?
 haec ego non agitem? sed quid magis? Heracleas
 aut Diomedead aut mugitum labyrinthi
 et mare percussum puero fabrumque uolantem,
 cum leno accipiat moechi bona, si capiendi 55
 ius nullum uxori, doctus spectare lacunar,
 doctus et ad calicem uigilanti stertere naso;
 cum fas esse putet curam sperare cohortis
 qui bona donauit praesepibus et caret omni
 maiorum censu, dum peruolat axe citato 60
 Flaminiam puer Automedon? nam lora tenebat
 ipse, lacernatae cum se iactaret amicae.
 nonne libet medio ceras inplere capaces
 quadriuiu, cum iam sexta ceruice feratur
 hinc atque inde patens ac nuda paene cathedra 65
 et multum referens de Maecenate supino
 signator falsi, qui se lautum atque beatum
 exiguus tabulis et gemma fecerit uda?
 occurrit matrona potens, quae molle Calenum
 porrectura uiro miscet sitiende rubetam 70
 instituitque rudes melior Lucusta propinquas
 per famam et populum nigros efferre maritos.
 aude aliquid breuibus Gyaris et carcere dignum,
 si uis esse aliquid. probitas laudatur et alget;
 criminibus debent hortos, praetoria, mensas, 75
 argentum uetus et stantem extra pocula caprum.
 quem patitur dormire nurus corruptor auarae,
 quem sponsae turpes et praetextatus adulter?
 si natura negat, facit indignatio uersum
 qualemcumque potest, quales ego uel Cluuienus. 80

¹⁷ Venusia híres szülöttére, a műfaji elődre, Horatiusra utal, aki saját bevallása szerint (*Ep.* 2, 1, 112–113) már napkelte előtt dolgozott – s egyúttal a sötét sarkok (s az ott rejtőző sötét bűnök) megvilágítására is.

¹⁸ Daedalus és Icarus alakját és történetét idézik meg e szavak.

¹⁹ Kontraszteremtő névátvitel Achilleus kocsihajtója és a családi vagyont elherdáló ifjú között.

[51] És ezeket ne tartsam méltónak a venusiai lámpására?¹⁷ Ne ezekkel foglalkozzam? Hát akkor kikkel? Heraclesekkel, Diomedesekkel, a labirintus bőgésével, a fiú-ütötte tengerrel és a repülő áccsal?¹⁸ Mikor a férj kerítőként örököl attól, ki elcsábította feleségét – már ha az asszonynak nincs hozzá joga –, mert remekül tudja a plafont bámulni, s ébren horkolni a borospohár felett? Mikor Automedonként suhan végig gyors szekérével a Flaminián az ifjú,¹⁹ ki minden pénzét lovakra herdálta, és semmije sincs már ősei vagyonából, mégis azt hiszi, hogy hadvezetést remélhet? Kezében tartja a gyepelőt, és úgy illegeti magát csuklyába bújít kedvese előtt!

[63] Ugye te is szívesen töltened meg falánk írótabláid akár az utcasarkon, amikor hat ember vállán utazik egy hamis irat ellenjegyzője? A hordszék függőnye jobbról-balról nyitott, szinte teljesen kitárulkozik – nagyon emlékeztet a heverő Maecenasra, csakhogy ő rövid iratokkal és egy nedves pecsétgyűrűvel²⁰ tette magát gazdaggá és előkelővé! Amonnan közelít egy hatalmas asszony, ki békamérget önt a könnyű calesi borba, hogy szomjas férjének adja, s Lucustánál²¹ különb módon tanítja tudatlan rokonait, hogy temessék el elkékült hitvesüket, miközben a néprőlük pusmog.

[73] Merészelj olyat tenni, amiért Gyara szűkös szigetére küldenek,²² vagy bezárnak, ha akarsz lenni valami. Dicsérik a jó erkölcsöt, de attól még megfagysz! A bűnözőknek jár a kert, a birtok, a terített asztal, a mívés ezüst és a kecskedísz a serleg peremén. Ugyan ki tud itt aludni, miközben az após megrontja kapzsi menyét, félrelépnek a menyasszonyok, s már az ifjak is férjezett nőket csábítanak el? Ha a tehetségem nem elég, majd a felháborodás írja a verset, bármilyet is tud, akár olyat, mint én, akár olyat, mint Cluvienus.²³

²⁰ A pecsétgyűrűt benedvesítették, hogy a viasz ne ragadjon rá (ld. pl. *Ov. Am.* 2, 15, 16).

²¹ Hírhedt méregkeverő Nero-korából – Suetonius utal arra, hogy tanítványai is voltak (*Nero* 33).

²² Elhagyott, kicsiny sziget (mai nevén Gioura vagy Gyaros) az Égei-tengeren, amelyet még a 20. században is használtak börtönszigetként.

²³ Egyébként ismeretlen szerző – a szerénység minden bizonnyal színlelt.

ex quo Deucalion nimbis tollentibus aequor
 nauigio montem ascendit sortesque poposcit
 paulatimque anima caluerunt mollia saxa
 et maribus nudas ostendit Pyrrha puellas,
 quidquid agunt homines, uotum, timor, ira, uoluptas, 85
 gaudia, discursus, nostri farrago libelli est.
 et quando uberior uitiorum copia? quando
 maior auaritiae patuit sinus? alea quando
 hos animos? neque enim oculis comitantibus itur
 ad casum tabulae, posita sed luditur arca. 90
 proelia quanta illic dispensatore uidebis
 armigero! simplexne furor sestertia centum
 perdere et horrenti tunicam non reddere seruo?
 quis totidem erexit uillas, quis fercula septem
 secreto cenauit auus? nunc sportula primo 95
 limine parua sedet turbae rapienda togatae.
 ille tamen faciem prius inspicit et trepidat ne
 suppositus uenias ac falso nomine poscas:
 agnitus accipies. iubet a praecone uocari
 ipsos Troiugenas, nam uexant limen et ipsi 100
 nobiscum. 'da praetori, da deinde tribuno.'
 sed libertinus prior est. 'prior' inquit 'ego adsum.
 cur timeam dubitemue locum defendere, quamuis
 natus ad Euphraten, molles quod in aure fenestrae
 arguerint, licet ipse negem? sed quinque tabernae 105
 quadringenta parant. quid confert purpura maior
 optandum, si Laurenti custodit in agro
 conductas Coruinus ouis, ego possideo plus
 Pallante et Licinis?' expectent ergo tribuni,
 uincant diuitiae, sacro ne cedat honori 110
 nuper in hanc urbem pedibus qui uenerat albis,

²⁴ Az özönvíz a mitológiai vaskor kezdete.

²⁵ Latinul *sportula*, szó szerint „kosárka”. A korábbi szokást, miszerint a kliensek szolgálataik fejébe meghívást nyertek a patrónus lakomáira, egy jóval személytelenebb váltotta fel: a meghívás szerint „elvitelre” kaptak ételt (innen a név), majd később már pénzt osztottak nekik – jellemzően 25 *ast*, azaz 100 *quadranst*.

[81] Azóta, hogy a felhők megemelték a tengert, s Deucalion kikötötte hajóját a hegyen,²⁴ majd jóslatot kért, és lassacskán lélek melegítette át a meglágyult köveket, Pyrrha pedig bemutatta férjeiknek a meztelen lányokat, amit csak tesznek az emberek, óhaj, félelem, harag, vágy, öröm, ide-oda futkosás – mindezekkel etetem könyvecskémet.

[87] Hát mikor dúskáltunk ennyire a bűnökben? Mikor tárta szélesebbre zsebeit a kapzsiság? Mikor tüzelte fel így a kockajáték a lelkeket? Már nem csak egy kis erszénykével ülünk le játszani az asztalhoz, teljes vagyonunkat tesszük kockára. Micsoda hősi küzdelmeket látunk a fegyveres pénztárnok körül! Hát nem kész téboly százezreket eljátszani, miközben fázó szolgádtól még egy köpenyt is sajnálsz?

[94] Ugyan, mely őszünk épített ennyi villát, melyikük költötte el titokban hétfogásos lakomáját? Most így tesznek, s csak némi konc kerül a küszöbre az előkelő csürhének, hogy azon marakodjanak.²⁵ De azért előbb megnézi az arcodat az úr, hisz aggódik, nehogy más helyett, hamis néven kérd a jussod. Ha felismer, akkor persze kapsz te is. Megparancsolja a kikiáltónak, hogy hívja előre a trójai előkelőket,²⁶ hiszen ők is a küszöbét koptatják velünk együtt: „Előbb a praetornak adj, aztán a tribunusnak!”

[102] Csakhogy a felszabadított rabszolga előbb áll a sorban. „Én voltam itt előbb” – mondja. „Lehet, hogy az Euphrates partján születtem, nem is tagadhatom, látszik az ablaknyi lyukakról nőies fülemen, de miért félnék, miért tétováznék megvédeni a helyem? Viszont van öt kocsmám, négyszázezeret keresek velük. Miért vágnék az ő bíbor togájára, ki Laurentum mezején őrzi bérelt nyáját, mikor nekem több pénzem van Pallasnál és a Licinus-féléknél is?”²⁷ Várjanak csak a tribunusok, üljön tort felettük a gazdagság, nehogy a szent tisztségnek utat engedjen ő, ki a minap még fehér lábbal érkezett a városba.²⁸

²⁴ A kifejezéssel Iuvenalis a *sportuláért* járuló előkelő személyek megalázott helyzete, s vélt származásuk közötti kontrasztot hangsúlyozza.

²⁷ Pallas Claudius (vagy édesanyja) szabadosa, aki Tacitus tanúsága szerint hatalmas, háromszázmillió sestertius vagyonnal rendelkezett. Licinus szintén szabados, akit Augustus szabadított fel Caesar végrendelete nyomán, vagyonát Gallia *procurator*aként gyűjtötte össze.

²⁸ A külföldről behozó rabszolgák lábát krétával (vagy gipszporral) jelölték meg.

quandoquidem inter nos sanctissima diuitiarum
 maiestas, etsi funesta Pecunia templo
 nondum habitat, nullas nummorum ereximus aras,
 ut colitur Pax atque Fides, Victoria, Virtus 115
 quaeque salutato crepitat Concordia nido.
 sed cum summus honor finito computet anno,
 sportula quid referat, quantum rationibus addat,
 quid facient comites quibus hinc toga, calceus hinc est
 et panis fumusque domi? densissima centum 120
 quadrantes lectica petit, sequiturque maritum
 languida uel praegnas et circumducitur uxor.
 hic petit absentem nota iam callidus arte
 ostendens uacuum et clausam pro coniuge sellam.
 'Galla mea est' inquit, 'citius dimitte. moraris? 125
 profer, Galla, caput. noli uexare, quiescet.'
 ipse dies pulchro distinguitur ordine rerum:
 sportula, deinde forum iurisque peritus Apollo
 atque triumphales, inter quas ausus habere
 nescio quis titulos Aegyptius atque Arabarches, 130
 cuius ad effigiem non tantum melius fas est.
 uestibus abeunt ueteres lassique clientes
 uotaque deponunt, quamquam longissima cenae
 spes homini; caulis miseris atque ignis emendus.
 optima siluarum interea pelagique uorabit 135
 rex horum uacuisque toris tantum ipse iacebit.
 nam de tot pulchris et latis orbibus et tam
 antiquis una comedunt patrimonia mensa.
 nullus iam parasitus erit. sed quis ferat istas
 luxuriae sordes? quanta est gula quae sibi totos 140
 ponit apros, animal propter conuiuia natum!
 poena tamen praesens, cum tu deponis amictus
 turgidus et crudum pauonem in balnea portas.
 hinc subitae mortes atque intestata senectus.
 it noua nec tristis per cunctas fabula cenas; 145
 ducitur iratis plaudendum funus amicis.

²⁹ Az egyetlen lehetséges magyarázat, hogy a római Concordia-templomok valamelyikén fészket raktak a gólyák, így a Concordiát köszöntők a gólyáktól „kaptak választ”.

[112] Mert hát minálunk a legszentebb dolog a vagyon, bár temploma még nincs a mocskos Pénznek, sem oltára az érméknek, ahogy a Békének, a Hűségnek, a Győzelemnek és az Erénynek – vagy az Egyetértésnek, mely visszakelepel, ha köszöntik a fészket.²⁹ De amíg év végén egy főtisztviselő is számolgatja, hogy mennyi jött be az alamizsnából, mit tegyenek alattvalói, akiknek ebből lenne ruhája, saruja, étele és tűzfája? Teletömött hordszékek érkeznek a száz-száz érméért, beteg és terhességtől bágyadt asszonyokat is körbehurcolnak férjük után. Egy másik meg nagy ravaszul üres, bezárt hordszékére mutat felesége helyett, s így szól: „Bent van Galla. Gyorsan add mindkettőnk jussát! Haladj már! Jaj, Galla, hát dugd ki fejed... De inkább ne zavard, alszik!”³⁰

[127] Az egész nap szépen rendben zajlik. Alamizsna, aztán irány a fórum, s a jogban szerfelett jártas Apollo,³¹ no meg a hadvezérek dicső szoborai, melyek közé nem szégyellte sajátját is odaállítani az az egyiptomi senki, valami vámtisztviselő, akinek képmását nem csak levizelni kellene...³²

[132] Végül aztán hazamennek az öreg megfáradt alattvalók az urak előcsarnokaiból, s feladják vágyaikat. Bármily sokáig is bíztak benne, hogy ehetnek a lakomából, káposztát és tűzifát vesznek a szerencsétlenek. Eközben királyuk egymaga nyeli el erdő s tenger legjobb falatjait, egyedül fekszik az üres heverőkön. Bizony, e sok széles, gyönyörű régi asztal körül egy-egy lakomán egész vagyonokat emésztenek el! Hamarosan egy élősdi se marad körülöttük... Hiszen ki is tudná elviselni ezt az undorító pazarlást? Mondd, mekkora torok az, mely egész vadkanokat nyel el, holott egy-egy ilyen állat elegendő egy lakomára is?! De hamar jön a büntetés, mikor pucérra vetkőzöl, te dagadék, és emésztetlen pávahússal hasadban ülsz be a forró fürdőbe.³³ Ettől halnak meg oly hirtelen, végrendelet nélkül. Aznap este minden asztalnál hallják a hírt, s a temetésen örvendeznek haragvó „barátai”.

³⁰ Ti. személyesen kellett megjelenni a *sportula* átvételéhez.

³¹ Az Augustus-fórumon álló Apollo-szobor közelében rengeteg ügy zajlott, így volt alkalma „kitanulni” a jogtudományt.

³² A zsidó származású Tiberius Iulius Alexander, aki valószínűleg hivatalosan Titus Kr. u. 70-es júdeai hadjáratában vállalt szerepéért kapta meg ezt az elismerést – de a valós ok Vespasianus trónra kerülésének támogatása volt.

³³ Columella (pr. 16.) és az idősebb Plinius (*Nat.* 29, 26.) is figyelmeztet a lakoma utáni fürdőlátogatás veszélyeire.

nil erit ulterius quod nostris moribus addat
 posteritas, eadem facient cupientque minores,
 omne in praecipiti uitium stetit. utere uelis,
 totos pande sinus. dices hic forsitan 'unde 150
 ingenium par materiae? unde illa priorum
 scribendi quodcumque animo flagrante liberet
 simplicitas? "cuius non audeo dicere nomen?
 quid refert dictis ignoscat Mucius an non?"
 pone Tigillinum, taeda lucebis in illa 155
 qua stantes ardent qui fixo gutture fumant,
 et latum media sulcum deducit harena.'
 qui dedit ergo tribus patruis aconita, uehatur
 pensilibus plumis atque illinc despiciat nos?
 'cum ueniet contra, digito compesce labellum: 160
 accusator erit qui uerbum dixerit "hic est."
 securus licet Aenean Rutulumque ferocem
 committas, nulli grauis est percussus Achilles
 aut multum quaesitus Hylas urnamque secutus:
 ense uelut stricto quotiens Lucilius ardens 165
 infremuit, rubet auditor cui frigida mens est
 criminibus, tacita sudant praecordia culpa.
 inde ira et lacrimae. tecum prius ergo uoluta
 haec animo ante tubas: galeatum sero duelli
 paenitet.' experiar quid concedatur in illos 170
 quorum Flaminia tegitur cinis atque Latina.

³⁴ Nem meghatározható személy, valószínűleg csak egy „akárkit” jelöl, vagy esetleg Lucilius egy elveszett szöveghelyére utal (illetve idézi azt).

³⁵ Ofonius Tigillinus (vagy Tigellinus) Kr. u. 62-től *praefectus praetorio*, a kései Nero-kor egyik legbefolyásosabb, kegyetlenségéről hírhedt személye – természetesen általános-ságban értendő: „Támadj csak meg egy befolyásos személyt...”

[147] Nem tud már az utókor mit hozzátenni erkölcsünkhez, fiaink tettei és vágyai se lesznek különbek. Minden bűn a tetőpontjára hágott. Kibontom hát vitorlám, szélesre tárom ölét! Ekkor talán azt kérded: „Honnan az erő, mit e téma igényel? Honnan a lánglelkű régiek szabadsága, kik bárkit megnevezhettek, akit csak akartak?” Aztán ugyan kit ne nevezzek meg? Mit érdekel az engem, tetszik-e Muciusnak,³⁴ amit írok, vagy sem?

[155] „Vedd csak elő Tigillinust,³⁵ fáklyaként fénylesz majd a barázdában az aréna közepén, ahol állva égetik meg az oszlophoz kötött embereket!” Tehát utazzon hatalmas tollpárnán, s onnan nézzen le ránk, ki három nagybátyját mérgezte halálra? „Ha szembejön, fékezd a nyelved, különben lesz egy vádlód, ki rád mutat: »Ő az!« Nyugodtan összeeresztheted Aeneast a vad rutulusszal, senki nem törődik a sebzett Achilleusszal vagy a sokat keresett Hylasszal, ki követte korsóját.³⁶ De valahányszor felmordul, mintha kardot rántana, a lángoló Lucilius, elpirul ezt hallván, kinek szíve saját bűneitől borzad, s mellén kiütözik a veríték titkolt vétkei miatt. Aztán jön a harag, jön a könny. Jól forgasd meg hát ezt lelkedben, még a kürtszó előtt: harci sisakban már késő a bánat.” Akkor kipróbálom, mit szabad írnom azokról, kiknek hamvait már a Flaminia és a Latina fedi.³⁷

³⁶ Mitológiai eposzok témái, a nyitányhoz hasonlóan szembeállítva a iuvenalisi költészettel.

³⁷ A Rómából kivezető utak mente gyakori temetkezőhely volt.

MOLNÁR ANNAMÁRIA

„ante alias venit in mentem [...] Iohanna, serenissima Ierusalem et Sicilie regina”

**Egy ajánlás tervezett és tényleges címzettje –
Johanna királynő és Andrea Acciaiuoli szerepe a *De mulieribus claris*ban¹**

Boccaccio célja a *De mulieribus claris* megírásával valószínűleg nem csupán az volt, hogy erkölcsi példamutatással szolgáljon kora olvasóközönségének, hanem, ahogyan azt az *Ajánlás* és a Johanna, nápolyi királynőnek szentelt fejezet (*De mulieribus* 106) is bizonyítják, az írás egyes fázisaiban saját politikai befolyása növelésének szándéka is vezérelte őt.² Ez utóbbi cél eléréséhez Boccaccio korának két meghatározó hölgyét választotta, akiktől az irodalmi mű biztosította hírnév fejében a nápolyi udvarban remélt megbízatást.³ De mikor és miért éppen rájuk esett a választása?

1362 nyarán, Niccolò Acciaiuoli,⁴ Johanna nápolyi udvarmestere, akivel Boccaccio addigra már több évtizedes ismeretséget ápolt, meghív-

¹ A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával jelent meg.

² Boccaccio politikai nézeteiről és azok kifejtéséről az életművében ld. HANKINS (2019: 3–26).

³ Zanobi da Strada 1361-ben bekövetkezett halála után megüresedett az általa betöltött apostoli titkári (*segretario apostolico*) pozíció. Miután Petrarca visszautasította a tisztséget, Niccolò Acciaiuoli Boccacciónak ajánlotta fel, aki a kedvezőtlen firenzei politikai helyzetre és anyagi gondjaira való tekintettel elfogadta azt. FILOSA (2012: 33).

⁴ Niccolò Acciaiuoli életéről és politikai szerepéről ld. DBI (1960).

ta őt Nápolyba.⁵ Ez arra ösztönözte Boccacciót, hogy a diplomáciai okokon túl, hálából a meghívásért a nápolyi királyi udvar egy tagjának, Andrea Acciaiuolinak, Niccolò hűgának ajánlja híres és hírhedt hölgyek tetteit tartalmazó gyűjteményét, s a majdani vendéglátásért és az érdekekben való közbenjárásért cserébe a mű lezárásaként pedig beillesse a Johannáról szóló fejezetet.

Az *Ajánlás* azonban nem ennyire egyenes és egyértelmű utat vázol fel olvasója előtt. Abban ugyanis a szerző hosszas vívódásának lehetünk tanúi, hiszen saját bevallása szerint eredetileg Johannának ajánlotta volna a munkát. Ez utóbbi szándékától azonban állítása szerint eltántorította attól való félelme, hogy a túlságosan jelentéktelen mű nem méltó az uralkodónőhöz. Így esett választása Andreára,⁶ akinek, miután kiemelkedő jellemét magasztalja, közbenjárását kéri a könyv nyilvánosság elé tárásában, cserébe korszakokon átívelő hírnevet ajánlva neki. Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy Boccaccio a nápolyi udvar hölgyei közül választotta ki azt, akinek a művet ajánlta: egyfelől ennek révén remélt közbenjárást Johannánál, ám ami a mű későbbi sorsa és utóélete szempontjából még inkább meghatározó volt, az ismertség is ily módon volt biztosítható. Ez utóbbit pedig Andrea révén érthette és érte is el, ugyanis neki köszönhetően a *De mulieribus* ismertté vált az Anjou-udvarban és ezáltal egész Európában, ahogyan azt a számos kézirat és fordítás is bi-

⁵ A nápolyi tartózkodás ambivalens tapasztalatokat hozott Boccaccio számára. Niccolò Acciaiuolival való nézeteltéréseit a 13. levélben örökítette meg. A látogatás pozitív hozadéka volt viszont, hogy találkozhatott Mainardo Cavalcantival és eljutott Montecassinóba, ahol a kolostor könyvtárában rátalált Martialis epigrammáira. Vö. FILOSA (2012: 33) és PETOLETTI (2006: 185–187).

⁶ Több szempont is vezérelhette Boccacciót, amikor úgy döntött, Andreának ajánlja a művet. Ajánlásának címzettje annyiban mutat párhuzamot a *De casibus virorum illustrium*éval, hogy mindkét esetben közeli ismerősnek szól. Andreát nemcsak hogy korábban ismerte, de már említést is tett róla az *Amorosa visionē*ban (42, 28). Azonban Andrea mellett egyéb okok is szólnak: szükség volt valakire a nápolyi udvarból, akinek ajánlhatta a művet, eleget téve egy fontos diplomáciai gesztusnak, miszerint irodalmi művet ajánl vendéglátóinak; nőket tárgyaló műről lévén szó, Boccaccio kézenfekvőnek érezhette, hogy az ajánlást is egy nőnek fogalmazza meg. Végül pedig Andrea „férfias” neve is erősíthette a szerző meggyőződését választása helyességében. Ezzel kapcsolatban vö. ARMSTRONG (2013: 101).

zonyítja.⁷ Ugyanakkor Andreát választani azért is tűnhetett ideálisnak, mert kifinomult irodalmi és stilisztikai érzékkel rendelkezett,⁸ latinul írt és olvasott, így személyében értő olvasóra találhatott Boccaccio. Mindezek következtében tehát Johanna az ajánlás tervezett címzettjéből egy fejezet főszereplőjévé vált és a mű végére került, átadva a helyét az immár politikai és irodalmi szempontból is feddhetetlenebb, tényleges címzettnek.

A két szövegrész fordításának egymás mellé illesztését ezen a helyen tehát olyan irodalmi szempontok indokolták, amelyeknek célja rámutatni arra, hogy a mű egészét tekintve, illetve Boccaccio számára milyen jelentőséggel bírt a két hölgy gyűjteménybe illesztése.⁹ Johanna királynő alakját magyar vonatkozásai oldaláról érinteni így ezen a helyen több szempontból sem lenne releváns. Egyfelől, ha a filológiai szempontot tekintjük és elolvassuk a neki szentelt boccacciói fejezetet, látható, hogy abban nem csupán nem szerepel András herceg meggyilkolásának ténye, de még a neve sem. A szöveg ugyanis nem más, mint a királynő enkomiasztikus magasztalása, egyfajta *captatio benevolentiae*, amelyben létező (és olykor nem létező) erényei felsorolása, illetve az általa kivételes rátermettséggel uralt területek említése mellett egyáltalán nincs helye negatív, vagy akár csak kétes megítélésű epizódoknak. Mindazt, amit Boccaccio sejteni vél az eseményekről, azt a *Buccolicum carmen* és a *De casibus virorum illustrium* allegorikus utalásai tartalmazzák, megerő-

⁷ FILOSA (2012: 36).

⁸ FILOSA (2012: 34) egy érdekes epizódra hívja fel a figyelmet, miszerint Andrea Acciaiuoli második férjének is komoly kritikusa volt, ugyanis a férfi petrarcai stílusban írt, megítélése szerint félresikerült szonettjeit titokban Firenzébe küldte, hogy az Arnóba dobassa.

⁹ Ahogyan a ZACCARIA (2001: 12–13) által elkülönített szerkesztési fázisok és FILOSA (2012: 34–35) is rámutatnak, Boccaccionak számos, a keresztény erkölcsök előtérbe helyezését és magasztalását célzó változtatást kellett végrehajtania a művön amiatt, hogy Andrea Acciaiuoli és Johanna királynő is bekerültek a gyűjteménybe. Az ötödik fázisban a 31. és az 80. életrajzzal egészítette ki a művet, illetve moralizáló részekkel gyarapította a 26–27., az 51. és a 77. fejezeteket. A hatodik szerkesztési fázisban pedig pontosította a kronológiai szempont szerinti elrendezést, három új életrajzot (86, 105, 106) illesztett be és megírta a *Conclusi*ót, amely felváltotta az eredetileg a mű végén szereplő *De feminis nostri temporis* c. részt.

sítve a történetek ezen a helyen való tárgyalásának irrelevanciáját.¹⁰ Másfelől, ha magát a rejtélyes gyilkosságot tekintjük, történelmi szemmel is szinte végtelen olvasat és megoldási lehetőség kínálkozik, amelyeknek még csak a felsorolása is eltérítené az olvasót az eredeti célkitűzéstől, illetve az irodalmi szempont csorbulását eredményezné.¹¹

Jóllehet minden kétséget kizáróan nem tárhatók fel sem az irodalmi, sem pedig a történelmi okok, amelyek Boccacciót arra indították, hogy a két hölgyet a *De mulieribus* szereplőinek sorába illessze. Ám szerzőjének dilemmáival együtt keretbe foglalva látható a nyugat-európai irodalom első nőéletrajz-gyűjteményének erkölcsi példamutatásnak szánt, ám mégis politikai-diplomáciai érdekektől vezérelt világa, amelynek ismeretében könnyebben érthetővé válik egyes életrajzok jelenléte és tartalma is a műben.

Felhasznált irodalom

- ARMSTRONG 2013 G. ARMSTRONG, *The English Boccaccio. History in Books*, Toronto, 2013.
- BROWN 2013 V. BROWN (ed.), *Giovanni Boccaccio: Famous Women*, Cambridge (Massachusetts), 2013.
- DBI 1960 AA.VV., *Dizionario biografico degli italiani*, Roma, 1960.
[http://www.treccani.it/enciclopedia/niccolo-acciaiuoli_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/niccolo-acciaiuoli_(Dizionario-Biografico)/), 2019. 09. 10.
- DBI 2001 AA.VV., *Dizionario biografico degli italiani*, Roma, 2001.
http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanna-i-d-angio-regina-di-sicilia_%28Dizionario-Biografico%29/, 2019. 09. 10
- FILOSA 2012 E. FILOSA, *Tre studi sul De mulieribus claris*, Milano, 2012.
- FRANKLIN 2006 M. FRANKLIN, *Boccaccio's Heroines. Power and Virtue in Renaissance Society*, London and New York, 2006.
- HANKINS 2019 J. HANKINS, *Boccaccio and the Political Thought of Renaissance Humanism*, in: M. Eisner, D. Lummus (eds.), *A Boccaccian Renaissance*, Notre Dame, 2019, 3–35.
- JULIANI 2019 T. J. JULIANI, *In the Center of the Kaleidoscope: Ovidian Poetic Image and Boccaccio's Self-Representation in De Mulieribus Claris*, in: E. Morra (ed.), *Building the Canon through the Classics. Imitation and Variation in Renaissance Italy (1350–1580)*, Leiden–Boston, 2019, 27–46.

¹⁰ A boccacciói interpretációról András herceg meggyilkolása kapcsán ld. PETE (2018).

¹¹ Johanna feltételezett szerepéről András herceg meggyilkolásában, valamint a nápolyi-magyar kapcsolatokról ld. KRISTÓ szerk. (1994: 482) és DBI (2001).

- KIRKHAM 2013 V. KIRKHAM, *Chronology of Boccaccio's Life and Works*, in: V. Kirkham, M. Sherberg, J. L. Smarr (eds.), *Boccaccio: A Critical Guide to the Complete Works*, Chicago and London, 2013, xiii–xix.
- KRISTÓ 1994 GY. KRISTÓ (szerk.), *Korai magyar történeti lexikon: 9–14. század*, Budapest, 1994.
- PETE 2018 L. PETE, “... *de vallibus altis Danubii...*” *L’assassinio del principe Andrea interpretato dal Boccaccio*, *Italianistica Debreceniensis*, 20 (2018), 29–38.
- PETOLETTI 2006 M. PETOLETTI, *La scoperta del Marziale autografo di Giovanni Boccaccio*, *Aevum*, 80 (2006), 185–187.
- RICCI 1985 P.G. RICCI, *Le fasi redazionali del De mulieribus claris*, in: *Studi sulla vita e le opere del Boccaccio*, Milano, Napoli, 1985, 125–135.
- ZACCARIA 1963 V. ZACCARIA, *Le fasi redazionali del De mulieribus claris*, *Studi sul Boccaccio*, 1 (1963), 253–332.
- ZACCARIA 1967 V. ZACCARIA (ed.), *Giovanni Boccaccio: De mulieribus claris (Tutte le opere di Giovanni Boccaccio X.)*, Milano, 1967.
- ZACCARIA 2001 V. ZACCARIA, *Boccaccio narratore, storico, moralista, mitografo*, Firenze, 2001.

IOHANNES BOCCACCIUS DE CERTALDO MULIERI CLARISSIME ANDREE DE
ACCIAROLIS DE FLORENTIA ALTEVILLE COMITISSE. (DEDICA)

Pridie, mulierum egregia, paululum ab inerti vulgo semotus et a ceteris fere solutus curis, in eximiam muliebris sexus laudem ac amicorum solatium, potius quam in magnum rei publice commodum, libellum scripsi.

Verum, dum mecum animo versarem cui nam illum primum transmicterem, ne penes me marceret ocio et ut, alieno fultus favore, securior iret in publicum, adverteremque satis non principi viro, sed potius, cum de mulieribus loqueretur, alicui insigni femine destinandum fore, exquirenti digniorem, ante alias venit in mentem ytalicum iubar illud prefulgidum ac singularis, non tantum feminarum, sed regum gloria, Iohanna, serenissima Ierusalem et Sicilie regina. Cuius pensatis, tam inclite prosapie et avorum fulgoribus, quam novis a se forti pectore quesitis laudibus, in desiderium mictendi illum humilem devotumque ante solium sue celsitudinis incidi.

Tandem, quia adeo ingens regius fulgor est et opusculi tenuis et fere semisopita favillula, timens ne a potiori lumine minor omnino fugaretur in tenebras, sensim retraxi consilium; et, nova indagine multis aliis perquisitis, ad extremum ab illustri regina in te votum deflexi meum; nec inmerito. Nam, dum mites ac celebres mores tuos, dum honestatem eximiam, summum matronarum decus, dumque verborum elegantiam mente revolverem, et cum his animi tui generositatem et ingenii vires, quibus longe femineas excedis, adverterem videremque quod sexui <in>firmiori natura detraxerit, id tuo pectori Deus sua liberalitate miris virtutibus superinfuserit atque suppleverit,

¹ A fordítás alapjául az alábbi kritikai kiadásban megjelent szöveg szolgált: ZACCARIA (1967: 18–23).

² Boccaccio számos, politikai megbízatásokkal teli év után 1361-ben úgy döntött, hogy firenzei házáat mostohafivérére, Iacópóra hagyja és visszavonul Certaldóba. Ekkor készültek el a *De mulieribus* első vázlatai, a művön pedig 1375-ben bekövetkezett haláláig dolgozott. KIRKHAM (2013: xvii).

A CERTALDÓI GIOVANNI BOCCACCIO A KIVÁLÓ HÖLGYNEK, A FIRENZEI
ANDREA ACCIAIUOLINAK, ALTAVILLA GRÓFNŐJÉNEK (AJÁNLÁS)¹

Nem sokkal ezelőtt, hölgyek ékessége, a rest tömegtől egy rövid időre elvonulva² és mintegy megszabadulva a többi gondtól,³ a női nem rendkívüli dicsőségére írtam egy könyvecskét,⁴ amely inkább szolgál barátaim vigasztalására, mint az állam javára.

Azonban, miközben meghánytam-vettem magamban, vajon kinek küldjem el először, hogy ne nálam feküdjön mellőzötten és, hogy valaki más jóindulatát élvezve, biztonságosabban a nyilvánosság elé kerüljön, arra a meglátásra jutottam, hogy mivel nőkről szól, inkább egy kivételes hölgynek kell ajánlanom. Miközben az arra legméltóbbat kerestem, mindenkinél előbb jutott eszembe Itáliának az a ragyogó és kivételes csillaga, aki nem csupán a hölgyek, de az uralkodók dicsősége is, a feleséges Johanna, Jeruzsálem és Szicília királynője. Miután, egyfelől mérlegeltem híres nemzetségének és őseinek fényét, másfelől erős lelke révén elnyert dicsőségét, elfogott a vágy, hogy ezt az alázattal írt és szerény [könyvet] őfelsége trónja elé vigyem.

Végül, mivel oly nagy a királyi fény, művecském parazsa viszont egyrészt gyenge, másrészt szinte félig kialudt, attól való félelmemben, hogy a hatalmasabb fény a kisebbet a teljes sötétségbe úzi, lassanként mégis elálltam szándékomtól. És miután további igyekezetem során sok lehetőséget mérlegeltem, végül úgy határoztam, hogy a kiváló királynő helyett téged választalak. Nem érdemtelenül. Ugyanis, amikor elmémben újra felidéztem szelíd és híres jellemed, kivételes tisztességed, a matrónák legnagyobb ékességét, valamint szavaid választékosságát, mindezekkel együtt pedig lelked nemességét és elméd élességét, amelyekkel messze kiemelkedsz a női nem képviselői közül, észrevettem és beláttam, hogy amit a gyengébb nemtől a természet megtagadott, azt Isten a te lelkedben bőkezűen túlárasztotta és megtöltötte csodás erényekkel.

³ JULIANI (2019: 38) felveti az ovidiusi száműzetéssel való párhuzam lehetőségét, ám azzal a különbséggel, hogy míg Ovidius nem önként ment Tomiba, és nem találta meg a lelki nyugalmat, addig Boccaccio világtól való elvonulása teljesen önkéntes, sőt lelki felüdülést is hozott számára.

⁴ Allúzió az ovidiusi *libellus*ra. Boccaccio, akárcsak Ovidius az *Amores*ben és a *Tristiá*-ban, az ajánlásban, az előszóban és a konklúzióban utal így művére. Ezzel az összevetéssel kapcsolatban ld. JULIANI (2019: 36).

et eo, quo insignita es nomine, designari voluerit – cum andres Greci quod latine dicimus homines nuncupent – te equiparandam probissimis quibuscunque, etiam vetustissimis, arbitratus sum. Et ideo, cum tempestate nostra multis atque splendidis facinoribus agentibus clarissimum vetustatis specimen sis, tanquam benemerito tuo fulgori huius libelli tituli munus adiecisse velim, existimans non minus apud posteros tuo nomini addidisse decoris quam fecerit, olim Montisodorisii et nunc Alteville comitatus, quibus te Fortuna fecit illustrem.

Ad te igitur micto et tuo nomini dedico quod hactenus a me de mulieribus claris scriptum est; precorque, inclita mulier, per sanctum pudicitie nomen, quo inter mortales plurimum emines, grato animo munusculum scolastici hominis suscipias; et, si michi aliquid creditura es, aliquando legas suadeo; suis quippe suffragiis tuis blandietur ociis, dum feminea virtute et historiarum lepiditate letaberis. Nec incassum, arbitror, agitabitur lectio si, facinorum preteritarum mulierum emula, egregium animum tuum concitabis in melius. Et esto non nunquam lasciva comperias immixta sacris – quod ut facerem recitandorum coegit oportunitas – ne omiseris vel horrescas; quin imo perseverans, uti viridarium intrans, eburneas manus, semotis spinarum aculeis, extendis in florem, sic, obscenis sepositis, collige laudanda; et quotiens in gentili muliere quid dignum, christianam religionem professa legeris, quod in te fore non senseris, ruborem mentis excita et te ipsam redargue quod, Christi delinita crismate, honestate aut pudicitia vel virtute supereris ab extera; et, provocato in vires ingenio, quo plurimum vales, non solum ne supereris patiari, sed ut superes quascunque egregia virtute coneris;

⁵ Andrea Acciaiuoli második házasságkötésének éve ZACCARIA (1967: 481) szerint nem rekonstruálható teljes bizonyossággal, ám Boccaccio szóhasználata (*et nunc*) alapján azt feltételezi, hogy 1362-ben került rá sor, nem sokkal az ajánlás megszületése után.

⁶ Utalás arra, hogy Andrea kétszer házasodott. Első férje, Carlo Ortus, aki révén Monte Odorisio grófnője volt, 1346-ban halt meg. Második férje, II. Bartolomeo da Capua pedig Altavilla grófja volt. Ennél több említést nem tartalmaz a szöveg a két férjről, sem az újbóli házasságkötés tényéről, hiszen az ellentmondana a mű által közvetített boccacciói elképzeléseknek, miszerint a nőknek férjük halála után tisztos özvegyességben kell élniük. BROWN (2003: xiv) a *De mulieribus* angol fordításához írt bevezetőben felveti annak lehetőségét, hogy Boccaccio azt remélte, Andrea nem fogja sokat forgatni a művet, így nem figyel fel arra, hogy abban mennyire nagy hangsúlyt kap a tisztos özvegyesség megőrzése, ám ez kevésbé valószínűsíthető, hiszen egy el nem olvasott mű terjesztésébe és népszerűsítésébe aligha kezdett volna bele.

És úgy gondolom, a névvel, amely ékesít (mivel, amit latinul *homines*nek mondunk, azt a görögök *andres*nek), azt akarta jelezni, hogy téged a legkiválóbbakhoz, még hozzá a legősbbekhez kell hasonlítani. És mivel korunkban sok és ragyogó teteddel a régi idők igen ékes példája vagy, jól megérdemelt fényedhez hozzá szeretném tenni e könyvecske dicsőségének ajándékát. Úgy gondolom ugyanis, hogy az utódok körében nem kisebb dicsóséggel ruházza fel neved, mint amilyennel egykor Montedorisio, most pedig Altavilla grófsága,⁵ amelyek révén a sors híressé tett téged.⁶

Neked küldöm tehát és a te nevednek ajánlom azt, amit ezidáig⁷ a híres hölgyekről írtam, és az erkölcsösség szent nevére, amellyel a halandók között leginkább kiemelkedsz, kérlek téged, hírneves hölgy, hogy hálás lélekkel fogadd egy tudóseMBER művecskéjét, és ha megbízol bennem, azt javaslom, hogy néha-néha olvasd el! Nyugalmas óráidban ugyanis kedvedre van ítéleteivel, mialatt örömet leled majd az asszonyi erényben és a történetek kellemességében. Úgy vélem, nem lesz hiábavaló az olvasás, ha versenyre kelve a régi korok asszonyainak tetteivel, nagyszerű lelkedet a jobb dolgok felé fordítod. Néha, a szentek közén keveredve találni fogsz pajzán dolgokat, lévén, hogy az elbeszélendő dolgok erre kényszerítettek: ne hagyj fel az olvasással vagy riadj vissza, épp ellenkezőleg, állhatatosan kitartva gyűjtsd a dicséretre méltó dolgokat, félretéve az erkölcsteleneket épp úgy, mint mikor egy díszkertbe lépsz, és elefántcsontszínű kezed csak azután nyújtod a virág felé, miután eltávolítottad a hegyes tüskéket. És valahányszor egy pogány nő esetében valami méltó dolgot olvasol majd, amelyről nem érzed úgy, hogy megvan benned, te, aki a keresztény vallást gyakorlod, támadjon benned szégyenérzet és vádold meg önmagad, amiért Krisztus szent olajával felkent létedre felülmúlt téged erkölcsiségben, szemérmességben vagy erényben egy pogány hölgy. Erős lelkületed folytán, amely már így is kiválóvá tett, ne csupán azt ne tórd el, hogy felülmúljanak, hanem arra is törekedj, hogy mások fölé emelkedj rendkívüli erényeddel!

⁷ Ezzel Boccaccio is megerősíti, hogy a mű nem kifejezetten a nápolyi látogatás alkalmából íródott, hanem bizonyos részei azt megelőzően születtek.

ut, uti corpore leta iuventute ac florida venustate conspicua es, sic pre ceteris, non tantum coevis tuis, sed priscis etiam, animi integritate prestantior fias: memor non pigmentis – ut plereque facitis mulieres – decoranda formositas est, sed exornanda honestate sanctitate et primis operibus; ut, dum eidem qui tribuit gratam feceris, non solum hac in peritura mortalitate inter fulgidas una sis, sed ab eodem gratiarum Largitore, hominem exuens, in claritatem suscipiaris perpetuam.

Preterea si dignum duxeris, mulierum prestantissima, eidem procedendi in medium audaciam prebeas. Ibit quidem, ut reor, tuo emissus auspicio, ab insultibus malignantium tutus; nomenque tuum, cum ceteris illustrium mulierum, per ora virum splendidum deferet, teque tuis cum meritis – cum minime possis ubique efferi presentia – presentibus cognitam faciet, et posteritati servabit eternam. Vale.

Mivel boldog ifjúságod és viruló szépséged okán külsőleg szemrevaló vagy, hogy lelked feddhetetlenségében így mindenkit megelőzve ne csupán a kortársaidnál, hanem a régieknél is kiválóbb légy, emlékezz arra, hogy nem festékekkel kell ékesíteni a szépséget, ahogy ti, nők a legtöbben teszitek, hanem tisztességgel, erkölcsi tisztasággal és kiváló tettekkel. Így, miközben kedvére teszel annak, aki megajándékozott veled [a szépséggel] a tovaillanó halandóságban, nem csupán egyedülként tündökölsz a ragyogó nők között, hanem ugyanannak a kellemnek az Adományozója révén, az emberi léttől megfosztva befogadást nyersz majd az örök világosságba.

Továbbá, ha méltónak tartod majd [könyvecskémet], asszonyok legkiválóbbika, adj neki bátorságot, hogy a közönség elé lépjen! Úgy vélem, odakerül majd a te védelmed alatt útjára bocsátva, védve a rosszakarók gúnyolódásaitól, és más kiváló hölgyekéivel együtt el fogja juttatni a te dicső neved a férfiak ajkára.⁸ És miközben téged érdemeiddel együtt ismertté tesz kortársaid körében, mivel aligha tudsz mindenütt jelen lenni, meg fogja őrizni örökkévalónak [hírneved] az utókor számára is. Isten veled!

⁸ Az enniusi szöveghelyet (*volito vivos per ora virum*) Cicerótól idézve (*Tusc.* 1, 15, 34) illesztette be Boccaccio.

CVI. DE IOHANNA IERUSALEM ET SYCILIE REGINA.

Iohanna Ierusalem et Sycilie regina preter ceteras mulieres origine potentia et moribus evo nostro illustris est femina. De qua, ni videretur omisisse odium, satius erat tacuisse quam scripsisse pauca.

Fuit ergo hec serenissimi principis Karoli Calabrie ducis incliti et primogeniti celebris memorie Roberti, Ierusalem et Sycilie regis, ac Marie, Phylippi regis Francorum sororis, filia prima. Cuius parentum, si velimus avos proavosque in finem usque exquirere, non subsistemus antequam per innumeros ascendentes reges in Dardanum, primum Ylionis auctorem, venerimus, cuius patrem Iovem dixere veteres. Ex qua tam antiqua tanque generosa prosapia tot hinc inde preclari manavere principes ut nullus christianorum regum sit qui huic non veniat consanguineus vel affinis; et sic nulla diebus patrum nostrorum nec nostris orbe effulsit nobilior. Hec etiam, Karolo patre, ea adhuc infantula, immatura morte subtracto, cum nulla esset Roberto avo melioris sexus proles altera, iure factum est, eo etiam sic mandante, ut eidem morienti superstes regnorum efficeretur heres. Nec equidem ultra torridam zonam aut inter Sauromatas sub glaciali polo illi pregrandis cessit hereditas, quin imo inter Adriaticum et Tyrrenum mare ab Umbria et Piceno ac veteri Volscorum patria in syculum usque fretum sub miti celo;

⁹ A fordítás alapjául az alábbi kritikai kiadásban megjelent szöveg szolgált: ZACCARIA (1967: 442–449).

¹⁰ A Johannáról szóló fejezet ZACCARIA (2011: 12) és RICCI (1985: 125–135) álláspontja szerint is 1362 júniusában került a *De mulieribus*ba, azt követően, hogy Boccaccio meghívást kapott Niccolò Acciaiuoli, a királynő udvarmestere révén Nápolyba. ZACCARIA (2011: 12–13) a meghívója hűgának, Andrea Acciaiuolinak szóló ajánlást az általa elkülönített kilenc közül a negyedik, Johanna életrajzának beillesztését pedig a hatodik szerkesztési fázisra teszi, ám a kritikai kiadáshoz írt előszóban még nem különíti el élesen a két rész műbe illesztését. Vö. ZACCARIA (1967: 7) és ZACCARIA (1963: 289). Ez utóbbi meggyőződést követi FRANKLIN (2006: 23–24), aki egyazon szerkesztési fázisra teszi az ajánlás és a Johanna-életrajz keletkezését.

¹¹ Serv. *In Aeneida* 1, 235 (ZACCARIA [1967: 556]).

CVI. JOHANNÁRÓL, JERUZSÁLEM ÉS SZICÍLIA KIRÁLYNŐJÉRŐL⁹

Johanna, Jeruzsálem és Szicília királynője kiváló asszony, akit korunkban származása, hatalma és erkölcsi számos nő fölé emelnek. Ha mellőzése nem tűnne az ellenszenv jelének, előnyösebb lett volna inkább hallgatni, mint keveset írni róla.¹⁰

Ő tehát elsőszülött lánya volt a felséges Károly hercegnek, Calabria dicső fejedelmének, – aki a nagyhírű Róbertnek, Jeruzsálem és Szicília királyának elsőszülött fia volt, – valamint Máriának, Fülöp francia király nővérének. Ha szüleinek őseit egészen a kezdetekig visszanyúlva akarunk felkutatni, nem kellene megállnunk addig, amíg számos királyi felmenője között el nem jutunk Dardanoszig, Trója alapítójáig, akinek apjaként a régiek Iuppitert tartják számon.¹¹ Ebből az oly ősi és nemes nemzetségből egyik és másik részről is annyi dicső fejedelem származott, hogy nincs olyan keresztény király, aki ne lenne egy vérből való vagy rokon vele. Így napjainkban, sőt még atyáink korában sem tündökölt ennél nemesebben egyetlen nemzetség sem. Johanna pedig még gyermekként, miután apját, Károlyt a korai halál elragadta, minthogy nagyapjának, Róbertnek egyszülött fián kívül az erősebbik nemhez tartozó egyetlen utóda sem volt, a jog értelmében a haldokló utódként a királyság örököse lett.¹² És rá nem a perzselő vidéken túli vagy a jéggel borított sark alatti, a szarmaták között elterülő hatalmas örökség szállt, hanem épp ellenkezőleg egy, az Adriai-és a Tirrén-tenger között fekvő, Umbriától és Picenótól, valamint a volscusok ősi hazájától¹³ egészen a szicíliai tengerszorosig érő, enyhe ég alatt fekvő terület.

¹² I. Anjou Károly calabriai fejedelem 1328-ban halt meg. A trónon második feleségétől, Valois Máriától született lánya, Johanna követte, aki apja révén a Jeruzsálem és Szicília királynője címet nyerte el.

¹³ Italicus nép, amely a mai Lazio és Molise déli, valamint Campania északi részét lakta. quos inter fines eius parent imperio Campani veteres, Lucani Bruttii Salentini Calabri Daunique et Vestales ac Samnii Peligni Marsique et alii

plures, ut maiora sinam, ut puta ierosolimitanum regnum, Sycilie insulam et in Cisalpina Gallia Pedimontis territorium, que illi ab usurpantium quorundam occupantur iniuria; sic et qui septimanam provinciam inter narbonensem Galliam Rhodanum Alpesque incolunt et Focalcherii comitatum, suis eque iussis parent eamque sibi fatentur dominam et reginam.

O quot his in regionibus civitates inclite, quot insignia oppida, quot maris sinus et refugia nautarum, quot navalia, quot lacus, quot medici fontes, quot silve nemora saltus amenique recessus et pingua arva! Necnon quot numerosi populi, quot ingentes sunt proceres! Quam grandis insuper opulentia et rerum omnium, ad victum spectantium, copia, equidem non esset explicare facile.

Quod cum permaximum sit dominium nec id sit a mulieribus possideri consuetum, non minus miraculi quam claritatis affert, si satis inspicimus. Et, quod longe mirabilius est, sufficit illi ad imperium animus: tam perlucidam adhuc avorum indolem servat. Ea enim, postquam regio dyademate insignita est, virtute insurgens valida, adeo purgavit, nedum civitates et domestica loca, verum Alpes, saltus devios, nemora et ferarum lustra scelesti hominum manu, ut aufugeret omnis terrefacta aut se celsis clauderet arcibus; quos, agmine armatorum emisso sub egregio duce, non ante locorum talium obsidionem solveret, quam, captis munitionibus, infandos homines affecisset supplicio, quod precedentium regum aliquis aut noluit aut fecisse nequivit;

¹⁴ Lucania tartományának lakói, amely a mai Calabria területén található. Északon Samniummal és Campaniával, keleten Apuliával, dél-nyugaton pedig Bruttiummal volt határos.

¹⁵ A mai Calabria tartomány területén elhelyezkedő Bruttium régió lakói.

¹⁶ A mai Észak-Puglia területének lakói.

¹⁷ Italicus nép, a mai Pescara és L'Aquila területének lakói.

¹⁸ Samnium tartomány lakói, amelyet északról Latium, délről Lucania, nyugatról Campania, keletről pedig Apulia határolt.

¹⁹ A mai Abruzzo területén, a Valle Peligna környékén élt italicus nép.

²⁰ Italicus nép, a mai Abruzzo területét lakták, Fucino és az azonos nevű tó környékén. Ennek a birodalomnak a határain belül engedelmességek hatalmának az ősi campaniaiak, a lucaniaiak,¹⁴ a bruttiumiak,¹⁵ a salentinumiak, a

calabriaiak, a daunusiak,¹⁶ a vestinumiak,¹⁷ a samniumiak,¹⁸ a pelignumiak,¹⁹ a marsusok²⁰ és még mások is, hogy a nagyobbakat ne is említsem, mint például a jeruzsálemi királyság, Szicília szigete és az Alpokon inneni Galliában²¹ Piemont vidéke. Ezeket a területeket manapság különböző jogtalan trónbitorlók foglalják el tőle. Hasonlóképpen Johanna parancsainak engedelmeskednek és őt vallják úrnőjüknek és királynőjüknek azok, akik a *septimana provinciát*²² lakják a narbói Gallia, a Rhône és az Alpok között, valamint a folcalquieri grófságot.

Ó, mennyi híres állam található ezeken a vidékeken, mennyi kiváló város, mennyi tengeröböl és mennyi menedék a hajósoknak, mennyi kikötő, mennyi tó, mennyi gyógyító forrás, mennyi erdő, berek, hegyi legelő, kies zug és termékeny mező! És valóban, mennyi népes tartomány, mennyi nagyszerű előkelőség! Még elmondani is nehéz lenne, az életet biztosító minden dolognak mily nagy bősége is lelhető fel itt.

Hölgyek fennhatósága alatt általában nem álló, hatalmas kiterjedésű birodalomról lévén szó, ha alaposan szemügyre vesszük, [Johanna] nem csak hírnévre, de csodálatra is okot szolgáltat. És, ami még inkább csodálatraméltó, hogy lelke, még mindig őrizve ősei ragyogó természetét, uralkodásra termett. Ő ugyanis, miután megkoronázták, kiváló erényeivel nem csak a fent említett államokat és a honi területeket, hanem az Alpokat, a félreeső hegyi legelőket, berkeket és a vadak búvóhelyeit is megtisztította az emberek bűnös cselekedeteitől úgy, hogy mindenki halálra rémülve elmenekült, vagy magas váraiba zárkózott. Miután fegyveresek csapatát küldte ellenük, élükön egy kiváló vezérrel,²³ nem hagyott fel e helyek ostromával, amíg halálbüntetéssel nem sújtotta az erődítményeik elfoglalása után a szóban forgó szörnyű embereket. Ezt a korábbi királyok közül senki nem akarta vagy nem tudta felvállalni.

²¹ Gallia Cisalpina egykori római provincia Észak-Itáliában.

²² Tévesen nevezi így Boccaccio, a helyes elnevezés Septimania. Ez az egykori római provincia, Gallia Narbonensis (korábbi nevén Gallia Transalpina, vagyis az Alpokon túli Gallia) nyugati részének, a mai Languedoc és Provence területének felel meg.

²³ Utalás a Galeotto Malatesta vezette, 1362-es hadjáratra, amelynek célja a királyság rendjének és biztonságának helyreállítása volt. E két évig tartó háborúról ld. ZACCARIA (1967: 556).

eoque redegit terras quas possidet, ut non solum inops, sed et opulentus cantando nocte dieque possit quo velit tutus iter arripere; et – quod non

minus salubre – insignes viros Regnique proceres tanta frenavit modestia et eorum mores solutos retraxit in melius, ut, posita superbia veteri, qui reges olim parvipendebant, hodie faciem irate mulieris horrescant. Est insuper oculata femina tantum, ut fraude potius quam ingenio illam decipere queas. Est et magnifica, regio potius quam femineo more; sic et grata memorque obsequiorum; longanimis est et constans, ut sacrum propositum eius non leviter flectas in vacuum: quod satis monstravere iam dudum in eam fortune sevientis insultus, quibus persepe acri concussa motu et agitata est atque turbine circumducta vario. Nam perpessa est intestina regulorum fratrum discordia et externa bella, non nunquam intra regni gremium debachata, sic et alieno crimine fugam exilium et coniugum austeros mores, livores nobilium, sinistram nec meritam famam, pontificum minas et alia, que omnia forte pertulit pectore; et tandem erecto invictoque omnia superavit animo: edepol grandia, nedum mulieri, sed robusto ac prevalido regi! Est illi preterea spectabile ac letum decus oris, eloquium mite et cunctis grata facundia. Et ut illi regalis et inflexa maiestas est, ubi oportunitas exigit, sic et familiaris humanitas, pietas, mansuetudo atque benignitas, ut non reginam suis dicas esse, sed sotiam. Que maiora petas in prudentissimo rege? Esset necnon, si quis de integritate mentis sue omnia explicare velit, sermo longissimus. Quibus agentibus, ego non solum illam reor egregiam et splendida claritate conspicuam, sed singulare decus ytalicum, nullis hactenus nationibus simile visum.

Olyanná tette az uralma alatt álló földeket, hogy szegény is, gazdag is dalolva, biztonságban utazhatott éjjel-nappal, ahová csak akart. Továbbá nem kevésbé üdvös dolog, hogy a kiváló férfiúkat, valamint a Királyság előkelőit oly nagy higgadtsággal fékezte meg, és eltévelyedett erkölcsüket jobb irányba fordította, hogy akik egykor a királyokat kevésre becsülték, a régi gőgöt félretéve ma rettegnek a feldühödött asszony láttán. Ezen felül olyannyira éleslátó, hogy inkább csellel, mint ésszel tudod őt rászedni. Továbbá nagyszerű is, inkább a királyok, mint a nők módján. Ily módon hálás és emlékezetébe vési az engedelmességet, megértő és állhatatos, olyannyira, hogy szent ígését nem könnyen hiúsítod meg. Ezt már régóta elégszer bizonyították az ellene mesterkedő sors támadásai, amelyek igen gyakran heves indulattal rendítették és gyötörték meg őt, s különféle zavargások sújtották. Ugyanis testvérei, a királyfiak viszálya által szított belső, és a külső ellenségekkel vívott, nemegyszer a királyság szívében tomboló háborúknak volt kitéve. Mások hibájából bátor szívvel viselt el menekülést, száműzetést, házastársai zord jellemét, a nemesek irigységét, a meg nem érdemelt rossz hírnevet, a pápák fenyegetéseit²⁴ és más dolgokat is, míg végül nemes és rendíthetetlen lélekkel mindent legyőzött. Istenemre mondom, súlyos dolgok ezek, nemhogy egy nő, még egy keménykezű és igen erős király számára is! Azonkívül arcának szemrevaló és pompás szépsége, kellemes beszéde, ékesszólása mindenki számára megnyerővé teszi. Olyan királyi és hajthatatlan fenségességgel bír, amikor a szükség, a bizalmas emberségeség, a könyörület, a szelídség és a jóság úgy kívánja, hogy nem alattvalói királynőjének, hanem szövetségesének mondanád őt. Miféle nagyobb dolgokat keresnél egy bölcs uralkodóban? Minden bizonnyal igen hosszan lehetne fejtegetni, ha valaki mindent el szeretne mondani lelkének feddhetetlenségéről. Ezért én azt gondolom, hogy ő nem csupán rendkívüli és fenséges hírneve miatt figyelemre méltó, hanem Itália kivételes ékessége, akihez hasonlót egyetlen nemzet sem látott mostanáig.

²⁴ Johanna és a pápák közötti konfliktusokról ld. KRISTÓ (1994: 482) és DBI (2001).

A KÖTET SZERZŐI

Bán Katalin a Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának Antik Irodalom alprogramjában résztvevő PhD-hallgatója. Kutatási területe a Seneca tragédiáiban és prózai műveiben megjelenő *insania* jelensége a korabeli filozófiai és orvostudományi szövegekkel való párhuzamok és egymásra hatások felmutatásával. Jelenleg az Universidad de Sevilla ösztöndíjas hallgatója.

E-mail címe: ban.katalin90@gmail.com

Draskóczy Eszter kutatási területe a középkori itáliai irodalomtörténet és filológia, elsősorban Dante Alighieri forrásaival foglalkozik. Jelenleg az ELTE Olasz Nyelv és Irodalom Tanszék tudományos munkatársa posztdoktori OTKA pályázat keretében.

E-mail címe: eszter.draskoczy@gmail.com

Fehér Bence egyetemi tanár, a Magyarságkutató Intézet tudományos tanácsadója. Fő kutatási területe a görög-római felirattan, Pannonia provincia története, latin nyelvtörténet és dialektológia, régi Kárpát-medencei írások feliratos emlékei. Részt vett a Fontes Pannoniae Antiquae és a Tituli Aquincenses corpusok kiadásában, jelenleg a következő kutatási programokban dolgozik: a Corpus Inscriptionum Latinarum pannoniai munkacsoportja, a pannoniai feliratos anyag 2. kiadása; a Kárpát-medencei rovásírási emlékek gyűjteményes kiadása.

E-mail címe: feher.bence@mki.gov.hu

Gellérfi Gergő az SZTE BTK Identitás- és Kultúrakutató Központ tudományos munkatársa. Doktori disszertációját 2015-ben védte meg a iuvenalisi életmű intertextuális jelenségeinek témájában, fő kutatási területe a római verses szatíra, az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport külső tagjaként is e területtel foglalkozik.

E-mail címe: gellerfigergo@gmail.com

Hajdú Attila kutatási területe a prózai műtárgyleírások és görög művészettörténet. Jelenleg az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: források és recepció Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa.

E-mail címe: attila.hajdu85@gmail.com

Képes Julianna, műfordító, EKE. Főbb kutatási területei: a középkori angol, francia és olasz költészet, a trubadúrok, és főleg a trobairitzek költészete, a Trisztán-legenda, valamint Chaucer Troilus és Cressidája. Fontosabb megjelent fordításai: Geoffrey Chaucer: Troilus és Cressida, Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó, 1986, Vágyba felöltözve, ruhátlan – Válogatás a trubadúrok költészetéből, Budapest, Balassi Kiadó, 1996; Bérout – Thomas: Trisztán és Izolda, Budapest, Akkord Kiadó, 2001.

E-mail címe: julia.kepes@gmail.com, weboldala: www.kepesjulianna.hu.

Knapp (Ilona) Éva DSc (2000), irodalomtörténész, az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár tudományos munkatársa, fő kutatási területei: a régi magyar irodalom történetének megválaszolatlan kérdései a 17–18. században; irodalom és ikonográfia a barokk kori Magyarországon; könyv- és könyvtártörténet a barokk kori Magyarországon.

E-mail címe: knapp.eva@lib.elte.hu

Máté Ágnes PhD (2011) az SZTE Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszék NKFIH posztdoktori ösztöndíjasa és az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport tagja. Kutatási területe a magyar-olasz kulturális kapcsolatok, a neolatin elbeszélő irodalom, valamint a neolatin nászének-költészet.

E-mail címe: mate.agnes.klara@gmail.com

Molnár Annamária az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa, valamint óraadó az SZTE Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszékén és a Szegedi Radnóti Miklós Kísérleti Gimnáziumban. Kutatási területe Giovanni Boccaccio latin nyelvű prózai munkássága, a *De mulieribus claris* helyének és jelentőségének vizsgálata a boccacciói corpusban.

E-mail címe: molnar.annamari.91@gmail.com

Pataki Elvira a PPKE BTK Klasszika-Filológia Tanszékének docense. Főbb kutatási területei a görög és latin költészet, az antik esztétika, az ókori állatszimbolika, valamint a klasszikus antikvitás irodalmának recepciója (különös tekintettel a francia kultúrára, illetve a gyerek- és ifjúsági irodalomra).

E-mail címe: pataki.elvira@btk.ppke.hu

Szabó Ferenc Krisztián a Kiskunhalasi Református Kollégium Szilády Áron Gimnázium és Kollégium latin, történelem és ógörög szakos kutatótanára, kutatási területe az antik politikai biográfia, közelebbről Cornelius Nepos történelemszemlélete, hadvezéréletrajzainak szerkezeti, forráskritikai kérdései.

E-mail címe: szfk75@freemail.hu

Szörényi László az MTA BTK ITI emeritus kutató professzora, illetve az SZTE BTK Klasszika-filológiai és Neolatin Tanszékén professor emeritus. Kutatási területe főleg a nemzetközi és magyarországi neolatin eposz története.

E-mail címe: szorenyi.laszlo@btk.mta.hu